

I kungens frånvaro

Sigríður Beck

I kungens frånvaro

Formeringen av en isländsk aristokrati 1271–1387

With an English summary

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Följande fonder och stiftelser har bidragit med medel för
avhandlingens genomförande samt arkiv- och konferensresor:

Filosofiska fakulteternas gemensamma donationsfond
Adlerbertska Stipendiestiftelsen
Helge Ax:son Johnsons Stiftelse
Kungl. och Hvitfeldtska Stiftelsen
Stiftelsen Lars Hiertas Minne
Letterstedtska föreningen
Per Lindekrantz fond

Avhandling för filosofie doktorsexamen vid
Göteborgs universitet den 13 maj 2011

DISTRIBUTION Sigríður Beck, Institutionen för historiska studier,
Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg
sigridur.beck@history.gu.se

© Sigríður Beck 2011

E-PUBLIKATION <http://hdl.handle.net/2077/24619>

OMSLAG Bónorðsför från AM 345 fol., publicerat med tillstånd från Stofnun
Árna Magnússonar á Íslandi. Bildbearbetning Isak Eldh

GRAFISK FORM HB Amund Grefwe

TYPSNITT Minion Pro 11/13

TRYCK Geson Hylte Tryck

ISBN 978-91-88614-74-2

GÖTEBORG 2011

Till Sturla och Sindri

Förord

En avhandling blir aldrig klar. Det har många berättat för mig under resans gång. Tydligt är det bara att bestämma sig för att sätta punkt. Så nu bestämmer jag mig! Först och främst ett stort och hjärtligt tack till mina handledare Thomas Lindkvist och Auður Magnúsdóttir som alltid har varit hjälpsamma, kloka och stöttande. Utan deras stora kompetens och vägledning hade avhandlingen aldrig kommit till en slutpunkt. Även Jón Viðar Sigurðsson var inledningsvis min biträdande handledare och bidrog till att avhandlingen fick ett klarare innehåll.

Tack också till Gunnar Karlsson som har läst manus och framfört många konstruktiva synpunkter liksom min medläsare Maria Sjöberg som också som med sin erfarna blick hjälpt mig att lyfta manus.

Jag har haft stor tur med både hjälpsamma och diskussionsbenägna rumskamrater. Att dessutom ha fått sitta tillsammans med Henric Bagerius som har delat mitt intresse för isländskt 1300-tal har varit givande. Dessutom har Henric Bagerius, Ulrika Lagerlöf Nilsson, Adam von Schéele och Hanna Markusson Winkvist korrekturläst manuskriptet och därtill givit värdefulla kommentarer. Kristinn Jóhannesson har granskat mina översättningar, Anders Simonsen har satt avhandlingen och Isak Eldh har utformat dess omslag. Ett stort tack till er alla!

Mina vänner och kollegor har ständigt funnits där. Detta gäller i synnerhet Linda Johansson, Ulrika Lagerlöf Nilsson och Hanna Markusson Winkvist. Utan er hade min tillvaro varit betydligt tråkigare. Tack också till alla doktorandkollegor, samt mina övriga arbetskollegor på Institutionen för historiska studier och på Humanistiska fakultetskansliet.

Slutligen, det hade inte varit möjligt för mig att avsluta avhandlingen utan stor hjälp, oförtrutet stöd och varm uppmuntran från min familj. Mattias, Sturla och Sindri har, särskilt mot slutet, fått stå ut med en synnerligen frånvarande sambo och mamma. Detta kommer förhoppningsvis att ändras i fortsättningen!

Bergslätt i mars 2011
Sigríður Beck

Abstract

Ph.D. dissertation at the University of Gothenburg, Sweden, 2011

TITLE I kungens frånvaro. Formeringen av en isländsk aristokrati 1271–1387

ENGLISH TITLE In royal absence. The making of an Icelandic aristocracy, 1271–1387

AUTHOR Sigríður Beck

LANGUAGE Swedish, with an English summary

DEPARTMENT Department of Historical Studies, University of Gothenburg, Box 200,
SE-405 30 Göteborg

ISBN 978-91-88614-74-2

Icelandic society was transformed during the 13th century. There was no kingdom in Iceland until 1262/1264, when the Norwegian kingship annexed the country. Along with the kingship a new political system, with new rules and ways to acquire power, emerged. The purpose of this dissertation is to study how an Icelandic aristocracy developed in 1271–1387. This process is examined through four empirically generated themes: the new administration; the social structure of the aristocracy; the political culture; and the economic base. Mainly, the source material consists of Icelandic annals, diplomas and the Sagas of bishops: *Árna saga Þorlákssonar* and *Lárentíus saga*.

The Icelandic elite achieved a new power structure that derived from the kingship. The forming and consolidation of an aristocracy took place during the 14th century. Three phases have been identified. The first was a contingency phase, when the old elite adapted to the new system while new men were starting to enter. The second phase was a forming phase. This lasted the entire century. The closure of the Icelandic aristocracy became more evident during the last decades of the 14th century. This closure was similar to what happened in the rest of Europe, where the aristocracy also was a mixture of an old elite and newcomers. Thus, the third phase was a stabilizing phase.

With a new way of legitimizing power society became more differentiated and hierarchical. With *staðamál* the aristocracys traditional incomes ended since control over the local church institutions was partially lost to the diocese. Acquiring wealth through property and/or fishing replaced earlier systems. During the 13th century the tenant system (*leigendingssystem*) developed and fish became increasingly important as a product for export. Even though the sources are scarce, it is obvious that the aristocracy acquired more properties. The consequence was a larger differentiation in society, where wealth accumulated in the hands of a few.

KEYWORDS aristocracy, Iceland, Middle Ages, friendship, political culture, elite, aristocratic identity, state formation, kingship.

INNEHÅLL

KAPITEL 1. INLEDNING	15
Den europeiska omvandlingen	19
Gammal eller ny aristokrati?	20
En isländsk aristokrati	22
Släkt, familj och äktenskap	25
Vänskap som politisk kultur	29
Aristokratins maktställning och ekonomi	30
Island, Norden och Europa	33
Syfte och avgränsningar	36
Teman, källor och metod	36
<i>En ny rättsordning</i>	36
<i>Aristokratins sammansättning</i>	40
<i>Den politiska kulturen</i>	42
<i>Ekonomiska förutsättningar</i>	48
Avhandlingens disposition	52
KAPITEL 2. CENTRALISERING OCH ORGANISERING	53
Kungens handgångna män – från hird till riksråd	56
Maktmöjligheter i en periferi	59
Förvaltningen på Island	62
<i>Utnämning av ämbetsmän</i>	69
<i>Sysslorna</i>	70
KAPITEL 3. KUNGAMAKTENS IMPLEMENTERING	75
Kungamaktens räckvidd	75
Ämbetsmän och kungens utsända	79
Hirdstyraren – från titel till ämbete	82
Sysslöämbetets statusminskning	87
Kungen arrenderar ut Island	89
Den isländska identiteten	93
Sammanfattning	98

KAPITEL 4. EN ARISTOKRATI TAR FORM 101

- Goðarnas sista tid | 103
- Goðar och storbönder | 111
- Ärftlighet och lämplighet | 114
- Äktenskap och endogami | 119
- Frillors minskade betydelse | 122
- Alliansbildande relationer | 123
- Konkurrerande maktkoalitioner? | 127
- Sammanfattning | 132

KAPITEL 5. DEN ISLÄNDSKA ARISTOKRATINS KONSOLIDERING 135

- Gamli Sáttmáli och aristokratins manifestering | 138
- Från Adam och Eva | 143
- Dynamik och dynastier | 146
- Lagmän i flera generationer | 153
- Patrilinejär rätt | 154
- Aristokratins tillslutning | 156
- Norska ämbetsmäns närvaro och kungens frånvaro | 163
- Sammanfattning | 165

KAPITEL 6. VÄNSKAPENS BETYDELSE 167

- Vänskap under Sturlungaperioden | 167
- Att vinna och behålla vänskap | 169
- Den pragmatiska vänskapen | 174
- Vertikala och horisontala relationer | 177
- Ett labilt system | 180
- Idealmannen och aristokraten | 183
- Sammanfattning | 188

KAPITEL 7. FRÅN REDISTRIBUTION TILL GODSSYSTEM 189

- Goðavældets ekonomiska system | 194
- Staðamál | 196
- Kontroll över egendomar fram till ca 1300 | 200
- Staðir och bondekyrkor | 205
- Kontroll över egendomar efter år 1300 | 207
- Bondekyrkornas ideologiska och administrativa betydelse | 211
- Från aðalból till höfuðból | 215
- Þjóðleiðir och fiskelägen | 218

Nya maktcentra vid havet	221
Rikedom, godsbildning och leiglendingsväsen	224
Sammanfattning	229

KAPITEL 8. ARISTOKRATINS FORMERING OCH REORGANISERING –
EN AVSLUTANDE DISKUSSION 233

Statsbildning	233
Kungamaktens strategier	235
Aristokratins formering – tre faser	237
Aristokratisering och hierarkisering	238
En politisk kultur i omvandling	240
Kampen om de ekonomiska resurserna	242
Utblickar	243

SUMMARY. IN ROYAL ABSENCE. THE MAKING OF AN ICELANDIC
ARISTOCRACY, 1271–1387 245

BILAGA. KUNGENS MÄN PÅ ISLAND 1271–1387 253

KÄLLOR OCH LITTERATUR 257

FIGURER

- Figur 1. Karta över tingen enligt Jónsbók | 65
- Figur 2. Karta över ting och fjárðingar | 70
- Figur 3. Översikt av kungens män på Island 1270–ca 1300 | 106
- Figur 4. Översikt av den sociala bakgrunden bland kungens män 1270–1300 | 113
- Figur 5. Översikt av placering i brödraskara | 115
- Figur 6. Översikt av ämbetsmännens söner, titlar och ämbeten fram till 1300 | 117
- Figur 7. Uppställning över kända äktenskap bland kungens män fram till 1300 | 120
- Figur 8. Relationen mellan biskop Árni och sysslomannen Ásgrímur | 129
- Figur 9. Relationer mellan ämbetsmän | 130
- Figur 10. Kungens män ca 1300–1387 | 136
- Figur 11. Ämbetsmän och maktöverföring ca 1300–1387 | 148
- Figur 12. Erlendingar | 150
- Figur 13. Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn I | 152
- Figur 14. Översikt av ämbetsmännens rangordning i syskonskaran | 155
- Figur 15. Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn II | 158
- Figur 16. Relationskarta för Þorsteinn Eyjólfsson | 160
- Figur 17. Äktenskapsallianser för Kristín Björnsdóttir och Loftur Guttormsson | 161
- Figur 18. Tabell över gårdar på Island | 193
- Figur 19. Översikt av ämbetsmän och gårdsinnehav samt gårdarnas relation till kyrkan fram till ca 1300 | 203
- Figur 20. Översikt av ämbetsmän och gårdsinnehav samt gårdarnas relation till kyrkan ca 1300–1387 | 210

FÖRKORTNINGAR

- DI* *Diplomatarium Islandicum*
- DN* *Diplomatarium Norvegicum*
- NgL* *Norges gamle Love*
- OIL* *Old Icelandic land registers*
- KLNM* *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*

ANMÄRKNINGAR

Isländska författare anges i notapparaten med både förnamn och patronymikon eller efternamn. I litteraturförteckningen söks de isländska författarna upp på förnamn i enlighet med det isländska systemet. Översättningarna är, om inte något annat anges, mina egna.

KAPITEL 1

INLEDNING

Det finns en traditionell beskrivning av den isländska medeltiden, och i synnerhet fristatsperioden (åren 930–1262/1264), som gärna framhåller att Island utgjordes av ett samhälle utan en verkställande of-fentlig makt – folket lydde inte under en kung utan makten låg i hövdingarnas eller goðarnas (en goði, flera goðar) händer.¹ Grundfakta är inte fel. Problemet är att fristatsperioden inom isländsk forskning i alltför hög grad idealiserats och framhållits som ett särdrag, utan någon motsvarighet i övriga världen.² Från denna period har också berättelser om forna isländska hjältar hämtats, hjältar som i alla tider kämpat mot både obarmhärtig isländsk natur och utländsk överhet. Att Island blev en del av det norska riket 1262–1264 har enligt samma tradition följaktligen beskrivits som den fria statens undergång. Folket lyckades inte resa sig igen förrän i samband med självständighets-kampen under 1800-talet och den slutgiltiga frigörelsen från Danmark år 1944. Även om isländsk historieforskning på senare tid har fokuserat alltmer på senmedeltida förhållanden har dess tolkningar av den politiska omvandlingen under norsk och dansk tid inte lyckats kullkasta den traditionella bilden av att samhället då genomled en politisk nedgång.³

- 1 Alltinget bildades runt 930, varigenom en laggivande och dömande makt etablerades, men den verkställande makten lämnades helt åt individen. Om den isländska historien hänvisas till Jón Jóhannesson 1956 och 1958; Björn Þorsteinsson 1980; Gunnar Karlsson 2000.
- 2 Dessa beskrivningar gäller framförallt en äldre nationalistisk forskning, t.ex. Jón Aðils 1906 och 1922; Sigurður Nordal 1942.
- 3 Till exempel Helgi Þorláksson 1991a; Sverrir Jakobsson 2005; Lára Magnúsdóttir 2007; Agnes Arnórsdóttir 2010.

I föreliggande studie analyseras de förändringar som traditionellt brukar relateras till omvandlingen från hövdingadöme till kungadöme. *Syftet är att undersöka och analysera den isländska elitens omvandling och aristokratisering i och med införlivandet i det norska kungariket.*

Under fristatsperiodens sista fas, Sturlungaperioden (ca 1220–1264), kämpade och stred de mäktigaste hövdingarna om makten på Island. Enligt traditionell historieskrivning fanns det från början 36 goðar. Deras makt eller befogenhet, goðorð, betecknade från början makt över människor och inte territorium. Enligt lagboken *Grágás* skulle alla bönder vara llerade med en goði, men de hade friheten att välja vilken.⁴ Under 1100- och 1200-talen skedde en maktkoncentration och centralisering som ledde till att goðorðen samlades i allt färre händer på samma gång som häradsriken började etableras.⁵ Med häradsrikenas uppkomst blev också makten alltmer territoriell och goðarnas relationer kom att ändras både gentemot varandra och gentemot sina respektive följesmän. Det blev allt viktigare för goðarna att ha en stabil ekonomisk bas för att kunna underhålla sina följesmän samtidigt som de i allt högre grad sökte större makt utanför Island och då främst hos den norske kungen. Från 1220-talet blev det vanligt att goðarna reste till Norge för att bli den norske kungens handgångna män – hirdmän.⁶ Sturlungaperioden blev alltmer våldsam och goðarna satt sällan säkra i sina maktpositioner. Också intresset från den norska kungamakten att inlemma Island som ett skattland ökade och resultatet blev utfärdandet av Gamli Sáttmáli åren 1262/1264.⁷ Med detta avtal underkastade islänningarna sig den norske kungen

4 *Grágás* 2001, s. 197.

5 Förklaringarna till varför detta skedde har varierat alltifrån marxistiska tolkningar till mer liberala, och från strukturella till individuella. Då den nationalistiska historieskrivningen fått ge vika för en mer internationell har man i högre utsträckning kunnat se Island som en del av det övriga Europa och därmed som en del av en maktstruktur som byggde på kungamakt. Frågan i dag är snarare varför det gamla systemet överhuvudtaget överlevde så pass länge. Se exempelvis Gunnar Karlsson 2000, s. 85f. Häradsrike definieras som ett geografiskt avgränsat område som innehåller minst tre goðorð. Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 39–71.

6 Se Hamre 1961a, sp. 190–192.

7 *DI* I, s. 620–625 [1262], s. 635–646 [1263], s. 670–716 [1264]. Se vidare diskussion om Gamli Sáttmáli i kapitel 5: Gamli Sáttmáli och aristokratins manifestering. Med skattland avses ett land som betalade skatt till norska riket. Om skattland: Blom 1970, sp. 446–450.

och hans skattekrav. I gengäld garanterade kungen fred i landet. Island blev därmed en del av det norska riket.

Den norska kungamaktens ökade kontroll över Island var en del av den politiska kulturens omvandling och innebar därmed också delvis nya spelregler. Kungen av Guds nåde legitimerade en hierarkisk och vertikal maktstruktur till skillnad från den tidigare horisontella. Den norska kungamakten införde nya ämbeten i form av sysslomän och lagmän, som tillsammans med handgångna män på Island kom att sköta förvaltningen av ön. Dessutom infördes nya lagböcker och förordningar gällande både världslig och kyrklig rätt.⁸

Att Island blev ett av norska kungamaktens skattländer åren 1262/1264 låg i linje med den norska kungamaktens alltmer expansiva politik från mitten av 1200-talet. Fram till år 1240 hade det norska riket präglats av egna inbördesstrider, de så kallade borgarkrigen, men därefter följde en tid av konsolidering för både världslig och kyrklig makt. Det var framförallt med kung Håkon Håkonssons seger över motståndaren Skúli jarl och sedermera hans kröning år 1247 som den norska kungamakten fick en fastare struktur och organisation. Kungamakten och aristokratin konsoliderades och legitimerades ytterligare genom exempelvis riksarvslagen från 1260 och senare *Landsloven* 1267–1269 och 1271–1274 samt *Hirdskråen* 1273–1277.⁹ I takt med rikets omorganisering skedde även en geografisk utvidgning och den norska kungamakten kom under 1200-talet även att omfatta bland annat Grönland, Island samt Shetlands- och Orkneyöarna.¹⁰

I Norge hade kungamakten sedan länge eftersträvat Island som sitt skattland. Från år 1220 och framåt hade olika isländska hövdingar fått

8 Lagboken *Járnsíða* antogs på Alltinget 1271–1273 och lagboken *Jónsbók* antogs 1281. En ny kristenrätt antogs även 1275. Kristenrätten gällde sannolikt i hela landet redan från början men på grund av dispyter mellan statsmakt och kyrka i Norge kom den inte att accepteras fullt ut förrän 1354. Se Haraldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon & Már Jónsson 2005, s. 30–39.

9 Om Norges politiska utveckling: Helle 1964; Blom 1967; Moseng 1999.

10 Den norska kungamakten hade även skattländerna Hebriderna och Man fram till 1266. Orkneyöarna och Shetland kom att tillhöra skotska kungamakten från 1468–1469. Färöarna verkar ha ingått i norska riket från 1100-talet och Grönland inlemrades under 1200-talet. Om norska kungamaktens skattländer se Blom 1970, sp. 446–450; Wærdahl 2006, s. 15, 29–31.

i uppgift från kungamakten att ta kontroll över Island.¹¹ Väl på Island tenderade dock de isländska hövdingarna att prioritera egna intressen framför kungens. Att en någorlunda etablerad och stabil kungamakt också låg i kyrkans intresse blev tydligt när kardinalen Vilhelm av Sabina, i samband med kröningen av den norske kung Håkon år 1247, skickade en förordning till Island. Där påpekade kardinalen bland annat orimligheten i att islänningarna inte löd under något kungadöme.¹² Kungamakten och ärkebiskopsdömet verkade gemensamt för att stärka sina respektive positioner på Island. Islänningarnas intresse för erkännande av kungamakten bestod troligtvis i att få freden säkrad då Sturlungaperiodens strider krävt alltför många offer och inneburit otrygghet för befolkningen.

Inom den tidigare och ofta nationalistiskt präglade isländska historieforskningen har det varit viktigt att betona islänningarnas ofrivillighet att underordnas den norska kungamakten.¹³ Denna ofrivillighet bekräftas inte i källorna och när islänningarna skulle svära kung Magnus trohet efter kung Håkon Håkonssons död år 1263 gjorde man detta, enligt *Magnus saga*, med större kärlek till honom än till hans far kung Håkon.¹⁴ Även med tanke på att kung Magnus sedermera fick tillnamnet ”den gode” verkar de samtida islänningarna inte ha sett på sig själva som offer för en girig och arrogant kungamakt.¹⁵

11 Sambandet mellan den norska kungamakten och islänningarna fanns alltsedan kolonisationens början runt 870. Enligt kung Olov den heliges saga skulle denne redan runt 1025 ha velat inlemma Grimsey (en ö utanför Islands norra kust) men efter islänningen Einar Þveræingurs berömda tal, som får sägas vara en direkt uppmaning till resning mot kungamakten på Island, gav han upp. Detta tal har sedan använts som argument för att islänningar skulle ha varit emot kungamakten. *Saga Ólafs konungs hins helga* Bd 1 1941, s. 328–330. Se även Sigurður Lindal 1974, s. 218–222.

12 *Håkon Håkonssons saga* 1979, s. 253.

13 Under senare år har dock bilden nyanserats betydligt även om den fortfarande lever kvar på andra sätt, till exempel i hur stort intresset fortfarande är för den isländska ”guldåldern”, det vill säga fristatsperioden. Se diskussion om historiografi och nationalism i Ingi Sigurðsson 1986 och Gunnar Karlsson 2000, s. 83–86.

14 *Magnus Lagabøtes saga* 1979, s. 353. Se även Ármann Jakobsson 1995, s. 166–185.

15 *Íslandske Annaler* II 1280, s. 50. Han kallas också lagabætir i *Íslandske Annaler* X, 1280, s. 484.

Islands inlemmande i det norska riket var alltså ett led i en norska expansion. Den politiska utvecklingen i Norge, framförallt från 1240-talet och framåt, gav nya politiska förutsättningar också för de isländska förhållandena – centralmakten konsoliderades och formerades.

Den europeiska omvandlingen

Under 1100-talet genomgick de flesta samhällena i Västeuropa en omvandling som spände över såväl de politiska som de kulturella och ekonomiska arenorna. Makten formerades och inordnades i en hierarki som legitimerades genom Guds nåde.¹⁶ Den engelske historikern R.I. Moore uppfattar förändringarna inte bara som en omvandling utan hävdar att detta var den första europeiska revolutionen, som alltså ägde rum under perioden 970–1215. Efter den legitimerades den nya ordningen av två nya klasser: kleresin (prästerskapet) respektive riddarna. Det var framförallt kleresin som förde fram den nya samhällsideologin.¹⁷

Diskussionen om social revolution, som ibland också kallas feodalisering, har ofta utgått från ett centrum i norra Frankrike, även om omvandlingen som sådan anses ha gjort sig gällande i hela det västeuropeiska området. I Norden skedde omvandlingen senare, framförallt under sent 1200-tal och framåt.¹⁸ I takt med att relationen mellan kung och elit reglerades utkristalliserades likväl en riddarklass i Norden. Denna aristokrati, liksom dess motsvarigheter på kontinenten, inordnades i ett feodalt system där själva tjänsten till kungen kom att bli grundläggande för deras maktställning och anspråk. Från mitten av 1200-talet infördes också en kontinental riddarkultur på både ett ideologiskt och ett praktiskt plan.

16 1100- och 1200-talen brukar också ses som statsbildningsprocessens och konsolideringens stora tid i nordvästra Europa. Se Wærdahl 2006, s. 10f.

17 Moore 2000, s. 4. Moore påpekar även att historikern Richard Southern i sin *The Making of the Middle Ages* från 1953 också karaktäriserade uppkomsten av ridderlig aristokrati som en social revolution.

18 För Sveriges del se Lindkvist 2003, s. 47f.; för Norges del: Benedictow 1971, s. 10f.; för Danmarks del: Dahlerup 1971, s. 47f.

Huruvida samma utveckling kan skönjas på Island, och hur anpassningen till övriga Västeuropa tog sig uttryck, är en fråga som hittills är obesvarad. Formeringen av en isländsk aristokrati har överhuvudtaget inte rönt särskilt stort intresse inom isländsk forskning.¹⁹

Gammal eller ny aristokrati?

Frågan om aristokratins ursprung har avhandlats alltsedan Marc Bloch hävdade att det inte, i någon juridisk eller ärftlig mening åtminstone, existerat någon aristokrati i Europa före 1100-talet.²⁰ De flesta forskare är överens om att det först med statens framväxt, för att tala med Molho också skedde en aristokratisering i samhället.²¹

I avhandlingen används begreppet aristokrati främst om de islänningar som hade kungligt tjänsteförhållande på Island. Det rör sig inte om en adel. Skillnaden mellan aristokrati och adel summerar historikern Timothy Reuter på följande sätt:

A nobility is a dominant group whose status is legally defined, while an aristocracy is the same group defined sociologically. So a nobility is a socially privileged group, whose privilege set it apart from others and was evident to contemporaries. An aristocracy, on the other hand, was a dominant group in society which drew its importance from its economic and social weight. As a group it is usually wider than the nobility in any generation, and its nature is more often evident to historians than to contemporaries.²²

19 Jón Viðar Sigurðsson 1995b diskuterar isländsk aristokrati fram till 1319. Wærdahl 2006 diskuterar också kungens män, men då med fokus på deras relation till kungen och kungamaktens strategier överlag i skattländerna.

20 Bloch 1962, s. 283–285; jfr Zmora 2001, s. 22–25.

21 Zmora 2001, s. 2f. Jag har lånat ordet aristokratisering från A. Molho 1994, s. 298–348. Elitrelationer verkar överlag ha fått en allt större popularitet inom forskningen på senare år. Enligt historikern Martin Aurell publicerades det år 2002 överallt i Europa nya forskningsrön som ger oss en bättre bild om denna grupp. Aurell 2002, s. 263–266. Se även Melve 2006, s. 218.

22 Reuter 1997, s. 178–180. För vidare diskussion om nobilitet se Reuter 1979, s. 1–14. En diskussion om begreppen adel, aristokrati och elit förs också i Ugulen 2007, s. 31–33.

Enligt historikern David Crouch utvecklades i Frankrike och England en adel under perioden 900–1300.²³ Så var dock inte fallet i Norden där inget fast regelverk rörande privilegier och andra rättsförhållanden upprättades och därmed ej heller en privilegierad adel.²⁴ Frågan om aristokrati och adel är även starkt förknippad med statsbildningsprocessen. Hilla Zmora menar att det var själva statsbildningsprocessen som skapade eller formade adeln under 1300-talet. Innan dess fanns inte någon förutsättning för adelns framväxt.²⁵

Även om det pågick en omvandling, eller till och med en social revolution, hävdar dock R.I. Moore att den gamla eliten lyckades överleva genom anpassning. Det fanns inte några individer eller grupper som kunde förutspå eller medvetet följa de förändringar som skedde. Omvandlingen handlade därför framförallt om en ändring av hur makt legitimerades. Adeln var alltså inte ny utan en gammal elit i ny skepnad.²⁶

Under samma tidsperiod, och i synnerhet under slutet av 1100-talet och framåt, kom riddarklassen att smälta samman med den gamla adeln och aristokratin. Från att ha utgjort ett lägre socialt skikt började alltså ridderskapet under 1200-talet att vara liktydigt med hög status.²⁷

Det finns följaktligen en föreställning om att eliten under medeltiden var stadd i ständig förvandling och att olika sammanslagningar skedde som konsoliderade gruppen. Efter sammansmältningen mellan riddarklassen och adeln skulle den nya adeln ha försökt utestänga andra, i synnerhet en begynnande borgarklass. Denna strategi anses ha misslyckats, eller som Maurice Keen skriver: ”For all the exclusiveness of the law books, the nobility of the later middle ages was in fact being constantly refreshed with new blood.”²⁸ Denna slutsats stöds

23 Enligt Reuters definition saknades också adel i England då elitgruppen inte hade definierade privilegier. Se även Crouch 2005, s. 3f. och diskussion om nobilitet i Zmora 2001, s. 2–4, 22–36.

24 Rosén 1959, sp. 681–693.

25 Zmora 2001, s. 3.

26 Moore 2000, s. 5f.

27 Duby 1977b, s. 171–177; Keen 1984, s. 147; Crouch 2005, s. 244–250.

28 Keen 1984, s. 147.

bland annat av historikern Edouard Perroy som har undersökt ett område i Frankrike, Forez, för att se om adeln var så sluten för utomstående som det har påståtts. Hans tolkning är också att gruppen som sådan, för att överleva, var tvungen att förnya sig genom rekrytering.²⁹ Perroy menar därför att:

[...] by the second decade of the fourteenth century, the picture was complete of a social group whose real structure was in utter contradiction with its legal status. The accepted view, even among the gentry, was that nobility was exclusively a matter of birth. [...] Yet, in fact, the noble class was freely open to newcomers, through the acquisition of rural lordships, the holding of fiefs, matrimonial alliances with the gentry, the trade of war.³⁰

I motsats till R.I. Moore, som menar att den sociala mobiliteten inte var särskilt hög, ser alltså andra forskare adeln eller aristokratin som öppen, trots ansträngningar och försök att hålla den sluten. Frågan om en ny elit ersatte den andra på kontinenten som en följd av den sociala revolutionen är därför svårbesvarad. På de flesta håll verkar en ny aristokrati ha kristalliserats ur en blandning av en gammal elit och av grupper som genom äktenskapsallianser upptogs i den. Frågan om gammal eller ny aristokrati är alltså intimt förknippad med själva familjebegreppet och den äktenskapspolitik som fördes under perioden. Innan äktenskapet diskuteras kan det dock vara på sin plats att fördjupa resonemanget om begreppet aristokrati för isländska förhållanden.

En isländsk aristokrati

Fristatsperiodens fria islänningar har i forskningen traditionellt kategoriserats i tre skikt: goðar, storbönder och bönder. Titeln goði förekommer sällan i källorna från 1200-talet utom i lagböckerna. I *Sturlunga saga* används generellt begreppet goðorðsmaður istället för

29 Perroy 1962, s. 25, 27, 31. Evergates kritiserar dock Perroy för definitionen av nykomlingar se Evergates 1995, s. 29.

30 Perroy 1962, s. 36.

goði.³¹ Från början verkar titeln goði ha avsett en religiös funktion, men så småningom, och sannolikt i samband med upprättandet av Alltinget, kom goðarna att ha politisk makt över människor då alla bönder och markägare skulle vara i ting med en goði.³² Som tidigare nämnts skulle goðarna från början ha varit 36, men allteftersom ekonomiskt och politiskt svaga goðar tvingats lämna makten till dem som var starkare, minskade de i antal.

Gruppen storbönder var inte på samma sätt som gruppen goðar klart definierad. Begreppet storbönder har istället använts för att markera de mäktigaste och mest förmögna bönderna.³³

Före kungamaktens etablerande fanns alltså en hövdingaklass som grundade sin makt på både personer och territorier men genom kungamaktens övertagande byttes goðaklassen ut mot en annan elit – en aristokrati. Att i avhandlingen använda begreppet aristokrati istället för elit är ett medvetet val.³⁴ Elit hänvisar inte på samma sätt till en ny hierarkisk maktordning som infördes med kungamakten. Elit rymmer inte heller konnotationer till hövishet, gemenskap och identitet.³⁵

31 Gunnar Karlsson 2004, s. 335.

32 *Grágás* 2001, s. 197. Gunnar Karlsson 2004, s. 369–373, 383–390, har en forskningsöversikt om goðabegreppet och dess eventuella hedniska ursprung.

33 Någon klarare definition på storbönder finns inte inom forskningen. Om en bonde bodde på en gård som värderades till över 25 hundraden (för förklaring av denna mättnhet se kapitel 7) menar Jón Viðar Sigurðsson att man kan tala om en storbonde. Jón Viðar Sigurðsson 2003, s. 151f. Se även Jón Jóhannesson 1956, s. 410–425. Det är inte heller alltid enkelt att göra skillnad mellan bönder och aristokrati under denna period; detta gäller även för Norge. Se Imsen 1990, s. 81; jfr Benedictow 1971, s. 9f. Det finns uppgifter om att det omkring sekelskiftet 1100 fanns ungefär 4 500 bönder som betalade skatt, vilket skulle innebära att minimiantalet gårdar under fristatsperioden var ca 5 000. Förväntat totalantal (som inkluderar leiglandingsjorder) skulle då bli ca 8 000. Storbönderna utgjorde enligt Jón Viðar Sigurðsson ca 25 procent av alla bönder på Island. Se vidare Björn Teitsson & Magnús Stefánsson 1972, s. 155–165.

34 Inom den isländska forskningen har framförallt begreppet lågadel använts; jfr Björn Þorsteinsson 1991 som menar att begreppet bonde var ett hedersomnämmande av storbönder, medan de övriga skattbönderna räknades som ”almúgi”, s. 126. Se även Björn Þorsteinsson & Sigurður Líndal 1978, s. 76f.; Sigurður Líndal 1978, s. 11–16. Andra har använt sig av begreppet aristokrati när det gäller Islands elit se exempelvis: Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 153; Bagerius 2009, s. 34–37. Benedictow 1971, s. 9, använder istället begreppet adel.

35 Sigríður Beck 2007a, s. 234–244.

Det är dock viktigt att ha i åtanke att den isländska aristokratin inte utan vidare kan jämföras med aristokrater på andra håll i Västeuropa. Inga borgar byggdes på Island, inget hov fanns att vistas vid och förhålla sig till, och den materiella lyx och/eller de blänkande rustningar som återfinns i både sagor och krönikor från Västeuropa under samma tid existerade inte på Island. Samtidigt är det också viktigt att påminna om att Island i detta avseende inte skiljer sig från övriga Norden där aristokratin överlag inte hade lika stora intäkter som sina gelikar på kontinenten.³⁶

I det medeltida samhället markerades status bland annat genom kläder. Särskilda förordningar fanns som skulle förhindra ekonomiskt svaga personer att ha alltför pråliga kläder.³⁷ Fenomenet sträckte sig uppenbarligen även till Island och föranledde lagbestämmelser:

Það er öllum mönnum kunnigt um þann mikla ósið er menn hafa hér meir í óvenju dregið í þessu landi en öngu öðru svo fátæku um skruðklæða búnað, svo sem margir hafa raun af meður stórum fjárskuldum, og missa margir menn þar fyrir marga aðra þarfliga hluti. [...] Því gjörum vær öllum mönnum kunnigt að hver sá maður sem hann á tuttugu hundruð fjár og eigi minna, hvort sem hann er kvongaður eður eigi, má bera eina treyju með kaprúni af skruði. En sá sem á fjóra tigi hundraða má þar með bera einn skruðkyrtil. Sá sem á átta tigi hundraða má bera þar með ólpu eður kápu tvídregna fyrir utan gráskinn. En sá sem á hundruð hundraða, hann má að frjálusu bera þessi klæði öll. Lærðir menn megu bera þau klæði sem þeir vilja og þeir handgengnir menn sem sér eiga skyldarvopn.³⁸

36 Bengtson 1999, s. 46.

37 Bengtson 1999, s. 64.

38 Översättning: Alla känner till det oskick som folk här uppvisar och som inte i något annat lika fattigt land är så vanligt när det gäller att ha pråliga kläder, vilket förorsakar stora bekymmer och skulder varför många av den anledningen inte kan få ihop till sin nödortf [...]. Därför kungör vi för alla att den som äger tjugo hundraden och inte mindre, vare sig han är gift eller ej, får bära tröja med hätta av kostbart tyg. Den som äger fyrtyo hundraden får dessutom bära en prydd kjortel. Den som äger åttio hundraden får dessutom bära en dubbelknäppt kappa av gráskinn. Den som äger hundra hundraden kan välja mellan samtliga ovannämnda klädesplagg. Lärda män bär de kläder de vill och de handgångna män som äger lagstadgade vapen. *Jónsbók* 2004, s. 149f. jfr *Jónsbók* 1904, s. 115f. Se diskussion om periodens kläder och mode i Björn Þorsteinsson & Guðrún Ása Grímsdóttir 1989, s. 201–204.

Bestämmelsen, som finns i *Jónsbók*, tyder på att islänningarna ansågs vara för fåfänga för sitt eget bästa men det som har störst relevans här är att det uppenbarligen fanns en grupp människor som försökte, eller ansågs försöka, utmärka sig.

Föreliggande avhandling tar sin utgångspunkt i att det på Island växte fram en grupp som identifierade sig som en aristokrati även om de bodde i ett jämförelsevis fattigt land och saknade de materiella resurser som stod stora delar av den europeiska aristokratin till buds. Den aristokratiska identiteten för islänningar såväl som andra aristokrater byggde på en gemensam kultur och en särskild, hierarkiskt underordnad relation till kungamakten.

Undersökningen behandlar i första hand dem som stod i tjänstförhållande till kungen. Det fanns dock de som, i synnerhet mot slutet av undersökningsperioden, skulle kunna sägas tillhöra aristokratin utan att vara i kungens tjänst. Dessa män hade skaffat sig sina rikedomar genom stora jordegendomar och fiske och var alltså oberoende av kungamakten. Det är dock främst under 1400-talet som denna grupp blir alltmer framträdande.

Släkt, familj och äktenskap

På Island var släktsystemet bilateralt. Släktskapet räknades alltså både på modernet och fädernet, vilket medförde stora släkter med otydliga gränser.³⁹ Antropologen Kirsten Hastrup menar dock att släktsystemet på Island återspeglade både ett egocentrerat system som utgick från individen och ett alliansorienterat system som användes för att konsolidera släkter. Vilken släkt man tillhörde kunde därför vara en definitionsfråga eller beroende på kontext. Eller som Hastrup skriver:

39 Förr ansåg man att ätten hade stor betydelse på Island, och islänningasagorna kallades släktsagor eller ättesagor. Bertha Phillpotts hävdade dock redan 1913 att konstitutionen på Island hade sin grund i banden mellan goðar och tingmän snarare än i släktrationer, Phillpotts 1913, s. 46. Det kom emellertid att dröja innan diskussioner om ättesamhället avslutades för Islands del. Vidare diskussion om släktens betydelse: Winberg 1985, s. 17; Sjöholm 1988, s. 33; Miller 1990, s. 139–178; Byock 2001, s. 188–190; Sjöberg 2001, s. 140f.

We may conclude that kin groups did not form well-bounded entities of a permanent, corporate character, although they were, at a certain level of reality and in particular contexts, well defined. Lurking behind the ego-centred kin group there seems to be some kind of patrilineality operating in particular concepts, [...]⁴⁰

Historikern Agneta Breisch [nu Ney] har också diskuterat släktens betydelse på Island och menar bland annat att denna framgår av de långa genealogier som finns i de isländska sagorna och i *Grágás* lagbestämmelser om ättens företräde till jord, *aðalból* (termen avser själva jorden). Det fanns dessutom särskilda lagbestämmelser (isländska heimild) som gav släkten förköpsrätt utan tidsgräns.⁴¹ Breisch menar dock att det under Sturlungaperioden skedde en uppluckring av släktens roll samtidigt som den biologiska släkten genom kyrkans inflytande blev allt snävare och mer begränsad.⁴²

Forskningsintresset har dock i allt högre grad kommit att fokusera på andra relationer och deras politiska och alliansbildande betydelse, än släktskapets roll i detta. Istället för släkt har fokus flyttats till dels vänskapsrelationer och relationer mellan *goðar* och *tingmän*, dels äktenskaps- och frillorelationer.⁴³

I den omvandling – eller sociala revolution – som nämnts ovan spelade kyrkan, liksom kungamakten, avgörande roll för införandet av en europeiska parfamilj bestående av ett äkta par med legitima barn. Äktenskapet som sådant hade tidigare varit en angelägenhet för släkters allianser, men kom från 1000-talet att framförallt bli kyrkans sak.⁴⁴ Ett led i konsolideringen av äktenskapet var att göra det till ett sakrament, vilket formaliserades med det fjärde Laterankonciliet år 1215. Kyrkans nya regler och förbud gick dock inte alltid ihop med det

40 Hastrup 1985, s. 70–73, 101f. (citatet). Däremot verkar de flesta genealogier på Island vara kognatiskt uppbyggda och de få familjer som var patrilineära bestod av eliten i samhället.

41 Breisch 1994, s. 107f.; jfr Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 146ff., som utförligt har diskuterat *aðalból* och heimildir.

42 Breisch 1994, s. 109.

43 Vänskapsrelationer kommer att diskuteras särskilt i kapitel 6.

44 Då kyrkan reformerades koncentrerade man sig inledningsvis på rehabiliteringen av det andliga ståndet. Snart kom dock den världsliga delen också att omfattas av nya regler och förbud. Se Duby 1998, s. 7, 21.

aristokratiska äktenskapet. Exempelvis hade det tidigare varit tillåtet att förkasta en hustru som inte kunde föda söner, men enligt kyrkans lära var äktenskapet alltså ett sakrament och ett förbund som ingicks för evigt. Det var, för att tala med Duby, en ”sublimering av Guds förbund med kyrkan”.⁴⁵

Äktenskapet användes naturligtvis också för att hålla ihop familjer och gods samt bilda allianser.⁴⁶ Ett annat sätt att bilda allianser var frillorelationen. Genom frillan fick mannen också allierade i form av hennes familj. Frillor kunde alltså användas som en politisk resurs under medeltiden, precis som äktenskap.⁴⁷ I takt med äktenskapets konsolidering kom dock frillorelationerna att spela en allt mindre roll politiskt. Auður Magnúsdóttir menar att denna utveckling för Islands del inte nödvändigtvis var ett resultat av påverkan från kyrkan, utan snarare en konsekvens av förändrad maktstruktur i och med kungamaktens införande. Med tillkomsten av en aristokrati minskade behovet av egna alliansnätverk, vilket också ledde till att behovet att skaffa många barn minskade:

Eftersom förmögenhet, tillsammans med god härkomst, var förutsättning för att erhålla högre ämbeten, blev det också allt viktigare att hålla egendomar inom släkten. Arv skulle inte delas upp mellan för många barn, och huvudgårdarna skulle hållas intakta.⁴⁸

Detta var också fallet i övriga Västeuropa. Duby menar att viljan att begränsa släktbanden till förmån för manslinjen och att männens företräde till arv av jord ökade i takt med att samhällsstrukturen ändrades i ett försök att förhindra att jorden genom arv styckades upp.⁴⁹ De äldsta sönerna (och möjligen de näst äldsta) var de enda som gavs möjlighet till ett gifte.⁵⁰ Effekterna av det nya äktenskapet och den patrilineära arvsrätten var, enligt Duby, att kvinnor förtrycktes i högre

45 Duby 1998, s. 25; Bouchard 1998, s. 93–96.

46 Duby 1998, s. 20.

47 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 14.

48 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 213.

49 Duby 1998, s. 85.

50 Duby 1981, s. 182.

grad. Dessutom blev aristokratin tydligare avgränsad. På kontinenten uppkom alltfler dynastiska släkter, och godsen behölls inom samma släkt under en längre period, vilket kan tolkas som att strategin lyckats.⁵¹ De söner som inte ärvde jord blev dessutom den viktigaste rekryteringsgruppen för kleresin och riddarna. Duby har hävdad att själva begränsningen var en nyckelkomponent i den sociala omvandlingen vilken i sin tur effektivt skulle ha lyckats bromsa de inneboende splittringstendenser av jordegendomar som fanns i det gamla systemet. Makten skulle alltså i högre grad ha reproducerats från man till man. Arvsprinciperna tydliggjordes till förmån för de legitima sönerna. Samtidigt skärptes också kyrkans kontroll över äktenskapet och sexualiteten, vilket i förlängningen ledde till en ökad misogyni i samhället.⁵²

På senare tid har Duby fått kritik för sin schematiserade bild av omvandlingen – empirin talar inte så tydligt för det renodlade patri-linjära system som han gjort gällande.⁵³ Bland andra har historikern David Crouch rest invändningar mot den agnatiska familjens betydelse. I de franska källorna skulle det inte finnas tillräckliga bevis för att stödja Dubys slutsatser.⁵⁴ Andra historiker har också påpekat att modellen inte låter sig tillämpas i norra Europa.⁵⁵ Primogenitur var under 1200-talet för övrigt relativt ovanlig även i England där den blev regelmässig först under senare perioder.⁵⁶ David Crouch ser själva begränsningen av den biologiska slakten som det väsentliga, och menar: ”Lineage, forged in the past, became a machete to clear the way through the tangled present and into a future.”⁵⁷ Alla ville tillhöra adeln och detta praktiska förhållningssätt uttryckte sig bland annat i att genealogier kunde härledas både på modernet eller fädernet.⁵⁸

51 Duby 1998, s. 91.

52 Duby 1981 och 1998.

53 Kritiken har riktats bland andra av Herlihy 1985, s. 86f.; Bouchard 1986, s. 639–658, och 1998, s. 67–74; Evergates 1995, s. 17–28.

54 Evergates 1995, s. 11–35; Bouchard 1998, särskilt s. 67–101; Crouch 2005, s. 112f.

55 Schmid 1979, s. 37–56.

56 Crouch 2005, s. 117–119.

57 Crouch 2005, s. 124f., 131 (citatet). För en översikt av forskning om dynastiska modeller se Bisson 1990, s. 597–613.

58 Crouch 2005, s. 161. Detta syns i heraldiken från perioden.

Det finns således en konsensus inom forskningen att släktbegreppet blev snävare, men däremot delade uppfattningar om huruvida det i praktiken blev patrilineärt eller inte. Att man för Island inte har kunnat påvisa en tydlig bild av en patrilineär struktur behöver därför inte nödvändigtvis innebära en särskilt stor skillnad mot Västeuropa i övrigt. Precis som inom övriga Västeuropa betonades på Island äkten-skapets helgd alltmör och i synnerhet de äkta barnen.⁵⁹

Vänskap som politisk kultur

Alltsedan den så kallade antropologiska vändningen inom historieämnet på 1970-talet har den traditionella institutionshistorien fått stryka på foten till förmån för studier av personliga relationer och förbindelser – inte minst inom den medeltidshistoriska forskningen. Istället för att peka på institutioner framhålls snarare ett samhälles politiska kultur, ett begrepp och forskningsfält som fått allt större utrymme de senaste decennierna.⁶⁰ Med politisk kultur avses här "[...] de normer, värderingar och symboler som omger, samt de praktiker som används i, den politiska interaktionen."⁶¹ En del av den politiska kulturen bärs upp av vänskapsrelationer.⁶² Vänskap, för att tala med den tyske historikern Gerd Althoff, var lika viktig för den medeltida maktutövningen som beroenderelationer eller släktband.⁶³ Vänskapsrelationer, och då i synnerhet hur de upprättats och varför, kan därför illustrera hur en del av den politiska kulturen fungerade under perioden.

59 Se exempelvis *Árna saga biskups* 1998, s. 10f. jfr även Lára Magnúsdóttir 2007 om den isländska kyrkans relation till påvedömet under medeltiden.

60 Politisk kultur har bland annat diskuterats av Hunt 1985, s. 10f.; Österberg 1989, s. 75f. samt Sennefelt 2001, s. 17–21.

61 Sennefelt 2001, s. 18.

62 Det har kommit en mängd undersökningar om vänskap. För Nordens del kan följande nämnas: Jón Viðar Sigurðsson 1995a; Hermanson 2000, 2003, 2007 samt 2009; Österberg 2003; Orning 2004; Småberg 2004.

63 Althoff 1999, s. 91. De personliga banden hade dock tidigare uppmärksammats bland annat av Brunner redan 1939. Althoff behandlade sedan vänskapen 1990 i sin banbrytande bok *Verwandte, Freunde und Getraue* som 2004 översattes till engelska.

Hur stor roll vänskapen har som politiskt instrument beror då av naturliga skäl på vilket slags samhälle som undersöks. Vissa generella slutsatser har dock dragits om den politiska vänskapens utveckling. Althoff ser exempelvis en omvandling i Europa från 1100-talet och framåt där vänskapen blev alltmer formaliserad. Regelrätta kontrakt började upprättas mellan individer vilket inte hade förekommit tidigare. Utvecklingen sätts i samband med feodalismens framväxt och patron–klient-relationerna som kom att få en allt större roll.⁶⁴ Hela Europa genomgick dock inte denna omvandling och man kan fråga sig hur Norden, i synnerhet Island, följde med i en sådan utveckling. Började vänskapen uttryckas i kontrakt sedan Island hade kommit under norsk överhet under åren 1262–1264? Detta är i så fall inte något som de isländska källorna avslöjar. Det existerar inte några hänvisningar till edsvurna vänskapskontrakt eller andra typer av formaliserad vänskap i vare sig biskopssagor, annaler eller isländska diplom under 1300-talet.⁶⁵ Frågan är hur vänskapen som politiskt instrument förändrades efter att den norska kungamakten inlemmat Island i sin maktsfär, och på ett mera generellt plan hur den politiska kulturen i så fall förändrades.⁶⁶

Aristokratins maktställning och ekonomi

Inom den nordiska forskningen finns paralleller till uppfattningen att aristokratins maktbas grundade sig i att medlemmarna tillhörde kungens militära följe. Etablerandet av en kunglig hird skulle enligt detta perspektiv ha haft avgörande betydelse för aristokratin och dess maktbas. Denna uppfattning som utgått från en närmast statisk hierarkisk modell av över- och underordning med kungen i toppen har dock reviderats i senare forskning.⁶⁷ Istället för att se aristokratins maktställning och

64 Althoff 2004, s. 90.

65 Det är i huvudsak de samtida källor som beskriver den politiska utvecklingen på Island under 1300-talet.

66 Vänskapens betydelse på Island under fristatsperioden har diskuterats av bland andra Byock 1982; Miller 1990; Jón Viðar Sigurðsson 1995a.

67 Hermanson 2000, s. 28 samt där anförd litteratur. Jfr Lindkvist 1979, s. 14.

egendomsinnehav som beroende av kungliga förläningar och ämbeten har perspektivet förflyttats till den ”politiska strukturens kollektiva karaktär”.⁶⁸ Forskningens intresse har förskjutits mot att innefatta olika eliter och deras relationer både inåt och utåt.⁶⁹

En del av den omvandling som diskuteras är också en omvandling från en ekonomisk struktur till en annan där jorden blev allt viktigare och de sociala relationerna miste något av sin forna betydelse som maktskapande. Magnús Már Lárusson framhåller att man redan under fristatsperioden var bekant med odalrätten genom den isländska varianten *aðalból* som omnämns två gånger i lagsamlingen *Grágás*.⁷⁰ Släktingars företrädesrätt till jord (hembud), menar Sveinbjörn Rafnsson, har i sin tur haft stor betydelse för förståelsen av det upptecknande av landområden som de första kolonistörerna lade under sig och som fanns omtalade i *Landnámabók*.⁷¹ Med tanke på företrädesrätten måste det ha varit av stort intresse att kodifiera vilka som kom först och vilka som hade eller kunde kräva laglig rätt till jorden.⁷² Här ges inte utrymme att diskutera *Landnám*texterna i detalj, men de visar att det redan under fristatsperioden fanns ett intresse att bevara jorden inom släkten. Lika viktigt att ha i åtanke är att arvsreglerna under fristatsperioden stadgade att bröder ärvde lika, vilket innebar att det fanns begränsade möjligheter att hålla jorden intakt över generationer.⁷³

Även om begreppet *aðalból* finns i *Grágás* var det först med *Jónsbók* som begreppet *höfuðból* introducerades, varigenom en ut-

68 Hermanson 2000, s. 29f.

69 Hermanson 2000, s. 31.

70 Magnús Már Lárusson 1971, s. 41f. Jfr bestämmelser om heimild/brigð i *Grágás* 2001, s. 285–292. Historikern Sveinbjörn Rafnsson har vidareutvecklat resonemangen om *aðalból* och menar att också den norska odalsrätten fanns närvarande på Island genom lagen om *aðalból* och laglig åtkomst (heimild). Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 146–151.

71 *Landnámabók* beskriver de första islänningarnas bosättningar och kolonisation. Den finns i fem varianter, varav tre härstammar från slutet av 1200-talet och början av 1300-talet, och två från 1600-talet. Traditionen verkar ha börjat under tidigt 1100-tal. Om *Landnámabók* se Jakob Benediktsson 1968, s. L–CLIV.

72 Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 146–151.

73 *Grágás* 2001, s. 47.

veckling mot patrilineär rätt tydligare börjar märkas. I Norge och på Island hade huvudgårdsbegreppet en speciell rättslig innebörd, eller som Thomas Lindkvist formulerar det:

Höfuðból användes som beteckning på en gård som beboddes av jordägaren. Den hade en särskild ställning inom den norska odalsrätten. Det var nämligen den enhet inom ett egendomskomplex som allra längst skulle söka behållas inom en släkt. Resten av jorden var så kallade útjarðir, som i och för sig kunde vara relativt stora enheter. Dessa var vanligtvis uthyrd till leiglingar och andra bönder.⁷⁴

Lindkvist menar vidare att storgodsägarna i Norge och på Island i huvudsak ekonomiserade sitt jordinnehav genom leiglingar.⁷⁵ Jordens ökade betydelse märks inte minst av det stora utrymme som den ägnas i både *Járnsíða* och *Jónsbók*.⁷⁶

Det finns anledning att fråga sig vilka maktresurser som stod till goðarnas förfogande under fristatsperioden och om dessa kom att ändras med kungamakten. Frågan om goðarnas ekonomi har givit upphov till en del debatt inom den isländska forskningen, framförallt under 1970- och 1980-talen. Historikern Gunnar Karlsson har således hävdats att det fanns storgoðar under mitten av 1200-talet vilka saknade ekonomiska resurser samtidigt som storbönder, framförallt på norra Island, blev allt rikare och även mäktigare än vissa storgoðar.⁷⁷ Helgi Þorláksson har vänt sig emot denna tolkning och menar att de materiella tillgångarna överhuvudtaget inte var lika viktiga som personlig ära och anseende.⁷⁸ Jón Viðar Sigurðsson påstår däremot att rikedom som sådan måste ha spelat en större roll.⁷⁹ Att diskutera rikedom eller ära förefaller tämligen fruktlöst. Istället torde det vara mera konstruktivt att se rikedom och ära som till stor del beroende av varandra.

74 Lindkvist 1979, s. 38.

75 Lindkvist 1979, s. 39.

76 I *Jónsbók* upptar landsleigubálkur det största utrymme av alla balkar (78 sidor). Den behandlar tillsammans med landabrigðabálkur förhållandet till jord och jordägande.

77 Gunnar Karlsson 1972, s. 5–57. En något reviderad syn finns i Gunnar Karlsson 1980, s. 5–30, men han menar likväl att goðarna kunde vara både rika och fattiga.

78 Helgi Þorláksson 1979, s. 227–250, och 1982, s. 63–113.

79 Helgi Þorláksson 2001, s. 91–134; Jón Viðar Sigurðsson 2003, s. 151–164.

Med en centraliserad kungamakt uppkom på många håll i Europa en adel som grundade sin makt på jord. Denna jordadel kunde ibland utgöra ett hot mot kungamakten och överlag kan man säga att den politiska medeltida och tidigmoderna politiska historien ofta har betraktats som ett slags triangeldrama mellan kung, adel och bönder. Uppkom det då ett slags jordaristokrati på Island? Historikerna Björn Þorsteinsson och Sigurður Líndal menar att så inte var fallet. Ett undantag utgjorde dock kyrkan som lyckades tillskansa sig stora och rika län – framförallt under senmedeltid. Ovannämnda historiker menar därför att de isländska goðarnas beredvillighet att ingå i det norska riket också delvis blev deras fall just eftersom deras jordinnehav aldrig blev tillräckligt stort för att de skulle kunna utgöra en rejäl maktfaktor gentemot kungamakten.⁸⁰

Frågan om betydelsen av de isländska ämbetsmännens boställen har inte undersökts närmare i forskningen och inte heller hur de manifesterade sig genom gårdsinnehav eller andra ekonomiska resurser.⁸¹ I föreliggande studie ställs således även de kungliga tjänstemännens ekonomi i fokus. Frågan är hur stor roll deras gårdar spelade och om det är rimligt att betrakta aristokratins agerande gentemot den norske kungen som en misslyckad strategi. Skulle man inte istället kunna se innehav av huvudgårdar och kungliga ämbeten som en lyckad strategi, ja, kanske till och med den enda tänkbara?

Island, Norden och Europa

Omvandling är den gemensamma nämnaren för mina utgångspunkter. Denna var inte homogen över hela Europa, och naturligtvis fanns även regionala och lokala varianter. I det stora hela inbegrep likväl dessa förändringar en större enhetskultur med den katolska kyrkan och kungamakten i spetsen. Thomas Lindkvist summerar denna omvandling eller europeisering för nordisk del:

80 Björn Þorsteinsson & Sigurður Líndal 1978, s. 76f.

81 För Sveriges del har Hansson 2001 undersökt hur frälset i Småland manifesterade sig under medeltiden.

Norden, liksom hela Europa, omvandlades under de första 200 åren efter förra millennieskiftet. Kristnandet och uppkomsten av kungariket, liksom andra politiska organisationsformer som den isländska ”fristaten” var en form av europeisering. Den skriftlighet som uppkom och etablerades var en följd av denna omvandling, även om innehållet i det som skrevs varierade. Den norröna renässansen var naturligtvis en unik process, men den var också en norrön och isländsk variant av en gemensam europeisk samhällsförändring.⁸²

Att poängtera att Norden genomgick en likartad omvandling som övriga Västeuropa kan vara att slå in öppna dörrar. Norden har dock enligt Hermanson ofta inom äldre forskning fått stå för en traditionell typ av samhälle, en ”[...] arkaisk ”germansk” samhällstyp”, som ställts mot en mer sofistikerad utveckling, vilken skulle ha ägt rum framförallt i Frankrike och Tyskland.⁸³ På så vis har Norden, och kanske i synnerhet Island, förts fram för att illustrera ett begynnelsestadium, medan Frankrike sedan har setts som evolutionens fortsättning. En bidragande orsak till detta har varit det fokus som lagts vid ättens roll i Norden.⁸⁴ Senare forskning har dock visat att släktens roll i Norden inte varit så betydelsefull som tidigare hävdats. Släkten var kontextuell och dess betydelse berodde på sammanhanget. Trots väsentliga likheter har det varit svårt att frigöra sig från föreställningar om nationella särdrag och då i synnerhet isländska sådana. Denna uppfattning har både formats av och är starkt förknippad med Islands långa period av osjälvständighet (1262–1944) och den självständighetskamp som började föras under 1800-talet. Det var under denna som en medeltida isländsk guldålder vaskades fram och begreppet fristatstiden började användas. Fristatstiden gav nationen en storhetsperiod: Islänningasagorna berättade om stora isländska hjältar som närmast blev agitatorer i kampen för frihet. Islänningasagorna ansågs således också vittna om en stor kulturell storhetstid som skulle ha varit omöjlig un-

82 Lindkvist 2007, s. 21.

83 Hermanson 2000, s. 35.

84 Hermanson 2000, s. 36.

der utländskt styre.⁸⁵ Följaktligen betraktades den litteratur som nedtecknades och författades under den norska perioden som kvalitativt mycket sämre. Den ansågs peka på ett kulturellt förfall som sammanföll med den norska kungamaktens införande och fristatstidens samtidiga upphörande.⁸⁶ Trots anakronin i begreppet *fristat* har det blivit så pass inarbetat inom forskningen att det är svårt att undvika.⁸⁷

Historieforskning på Island har i dag övergått från att tala om det isländska samhällets undergång till att tala om dess övergång. Likväl finns det fortfarande en tendens att betona en tydlig brytpunkt genom uttryck som ”fristatens fall 1262/1264”. Denna inställning har fått konsekvenser för ämnesval och periodiseringar. I de få fall där den norska perioden uppmärksammas har förklaringsmodellerna ofta ingått i ett nationellt perspektiv.⁸⁸ Följaktligen har Island alltför sällan inordnats i ett mer internationellt eller komparativt sammanhang. Den europeiska omvandlingen och dess konsekvenser för Islands del har alltså fått stå tillbaka för nationellt baserade tolkningar.

Ett grundläggande motiv för min forskningsuppgift är därför att placera Island i en vidare allmän-europeisk kontext. Islands utveckling ses med andra ord här som en del av den allmän-europeiska samhällsomvandlingen – den ses varken som unikt isländsk eller som en tragisk konsekvens av den norska överheten.

85 Jfr Sigurður Nordal 1942, s. 158, som tidstypiskt menade att den isländska fornlitteraturen var världslitteratur, som han placerade mellan grekiska och romerska klassiker å ena sidan och renässansens mästerverk å den andra. Dessutom utgjorde den isländska litteraturen en perfekt källa om den västerländska kulturens germaniska ursprung. Om sagornas användning som bevis på Islands storhet och nationalism se Byock 1992, s. 43–59; Sigríður Beck 2008. Jag menar att de nationalromantiska glasögonen fortfarande används i stor del av den forskning som bedrivs även om språkbruket blivit annorlunda. Exempel på fortfarande använda läroböcker är Jón Jóhannesson 1956, 1958.

86 Sigurður Nordal 1953, s. 268, menade exempelvis att riddarsagorna var ytterst ickeoriginella och torftiga produkter. På samma sätt hävdar Jón Helgason 1934, s. 218, att sagorna vittnar om en fördärvad smak. Se även diskussionen om sagorna i Bagerius 2009, s. 74–77.

87 Breisch 1994, s. 13f., förespråkar istället förstatsperioden. Benämningen på isländska *þjóðveldi* betecknar snarare folkvälde; på engelska kallas perioden *Commonwealth* som bättre motsvarar den isländska termen. Folkvälde ger dock liksom fristat problematiska associationer till en demokratisk stat. En översikt av begreppet þjóðveldi finns i Gunnar Karlsson 2007, s. 53–55.

88 På senare tid har dock detta också ändrats. Framförallt är Wærdahl 2006 och komparationen där mellan de norska skattländerna ett exempel på detta.

Syfte och avgränsningar

Avhandlingens övergripande syfte är som tidigare framgått att *undersöka och analysera den isländska elitens omvandling och aristokratisering i och med införlivandet i det norska kungariket.*

Med lagböckerna *Járnsíða* åren 1271–1273 och *Jónsbók* år 1281 infördes ett nytt regelverk som på sikt innebar avsevärda förändringar i det isländska samhället. Denna övergång har här valts som en startpunkt för hela undersökningen. I och med lagböckerna etablerades en ny maktstruktur med nya ämbeten och en ny konstitution för Island. Det var också då som de första formella ämbetsmännen tillträdde. Slutpunkten för undersökningen utgör kung Olov Håkonssons död år 1387. Därefter fanns det inte längre någon särskild kung i Norge. Norge kom in i ett nytt sammanhang och blev också formellt en del av Kalmarunionen år 1397.

Teman, källor och metod

I anslutning till syftet och mot bakgrund av de tidigare presenterade utgångspunkterna har fyra teman valts för en djupare studie. Dessa teman följs i avhandlingens disposition.

En ny rättsordning

Det första temat utgörs av den nya rättsordningen. Genom de nya lagböckerna infördes ett nytt politiskt och rättsligt system på Island. För att komma åt normen utgör lagmaterialet och rättsböterna de tydligaste källorna. Den första lagboken som lagstadgades efter kungamaktens införande var som tidigare nämnts *Járnsíða*. Denna lagbok fick emellertid kritik på Alltinget redan när den introducerades. Den allvarligaste kritiken gällde att lagboken inte anpassats tillräckligt till isländska förhållanden och de konflikter som uppstod kring dess innehåll gjorde att arbetet med att få hela boken lagstadgad tog tre år, 1271–1273. En norsk riksgiltig lag sammanställdes under åren

1274–1276 av vilken en reviderad version sändes till Island. Även denna lagbok, *Jónsbók*, mötte protester på Alltinget 1281, men blev efterhand alltmer erkänd och populär.⁸⁹ År 1294 tillkom en rättsbot där vissa av de klagomål som islänningarna tidigare hade haft fick sin lösning. Åren 1305 och 1314 utfärdades ytterligare rättsböter och därefter kom lagboken att gälla i fyrahundra år.⁹⁰ Flera rättshistoriker har undersökt relationen mellan *Grágás*, *Járnsíða* och *Jónsbók*. Samtliga är överens om att *Jónsbók* är överlägsen *Járnsíða* när det gäller rättslig klarhet och anpassning till isländska förhållanden.⁹¹

Med den norska kungamakts konsolidering blev också kungasagorna en del i legitimeringen av kungamakten. Dessutom nedtecknades *Konungs skuggsjá*; den innebar liksom *Hirdskráen* ett befästade av kungamakten.⁹² *Hirdskráen* består av en samling regler som hirden skulle följa, och tillkom parallellt med landsloven men antas ha haft äldre förlagor ända tillbaka till 1000-talet. Den liknar därför på sätt och vis annalerna som nedtecknades i lager på lager och reviderades.⁹³

Övergången till ett skattland har nyligen studerats av historikern Randi Wærdahl som jämfört kungamakts strategier i norska rikets skattländer.⁹⁴ Axel Kristinsson har undersökt de isländska ämbetsmännens uppgifter och den isländska förvaltningen.⁹⁵ Dessa båda arbeten kommer tillsammans med en översiktlig genomgång av ovan nämnda källor att ge en nödvändig bakgrund till hur kungamakten implementerade sin nya förvaltning på Island.

89 Se *Árna saga biskups* 1998, s. 80, 85–97.

90 Originalen finns inte kvar men ca 260 kopior har bevarats. Björn Þorsteinsson & Sigurður Línal 1978, s. 41–46; Fix 1993, s. 346f., Már Jónsson 2004.

91 Att *Járnsíða* inte var lika anpassad till isländska förhållanden har konstaterats genom att relationen mellan *Grágás* och *Járnsíða* har undersökts. I endast 24 kapitel av 141 stödjer sig *Járnsíða* på *Grágás*. När det gäller *Jónsbók* har istället *Grágás* använts i 105 av bokens 251 kapitel. Ólafur Lárússon 1922, s. 25; Páll Sigurðsson 1992, s. 12, 17f.

92 Axel Kristinsson 2003, s. 3–5; jfr Bagge 1987 samt 1996.

93 Enligt *Hirdskráen* ska det ha funnits en tidigare *Hirdskrá* som har tillkommit under kung Sverres tid. Se Imsen 2002, s. 206 med not 3; jfr Imsen 2000, s. 24f. *Hirdskráen* som nedtecknats under kung Magnus Hákonssons regeringstid ses som ett led i att organisera statsmakten ytterligare; jfr Blom 1967, s. 177ff.

94 Wærdahl 2006.

95 Axel Kristinsson 1998a.

För att belysa hur förvaltningen fungerade i praktiken måste emellertid andra källor undersökas. Det material som ger utförligast information om detta är främst diplommaterial, annaler och samtida biskopssagor. Materialet är förknippat med flera källkritiska svårigheter. När det gäller diplommaterialet är det största problemet att vi känner till för lite om dess tillkomstsituation och de faktiska händelser som föranledde nedtecknandet.⁹⁶ De som skrev hade inte någon anledning att förklara i detalj vilka personer breven handlade om etc., vilket ofta leder till svårigheter när det gäller identifikation. Tillkomstsituation och syfte är naturligtvis viktiga att diskutera, särskilt med avseende på ovannämnda förändringar och vilken påverkan dessa hade på det skriftliga materialets innehåll.⁹⁷ Den administrativa skrivkulturen ökade under senmedeltiden. Under perioden från diplommaterialets början fram till 1500-talets slut utgör de bevarade diplom som utfärdades fram till 1264 sex procent av det totala antalet. Från den norska perioden (1265–1400) utgör diplomerna femton procent. Från 1400-talet sker en ytterligare ökning till 24 procent. Slutligen härstammar mer än hälften av det totala antalet (55 procent) diplom från 1500-talet.⁹⁸ Med kungamaktens införande blev det allt viktigare att legitimera exempelvis egendomsfrågor genom skrift – muntliga avtal blev så småningom utbytta mot skriftliga kontrakt. Denna skrivkultur påverkade efter hand hela samhället där samtliga kontrakt började nedtecknas.⁹⁹ Diplomen belyser skriftlighetens status på Island under den aktuella perioden samt ämbetsmännens agerande. Dessutom är det framförallt i diplomerna som frågor om egendomar och ekonomisk status behandlas. Det huvudsakliga problemet med diplommaterialet under denna tid är dock att det oftast ger för lite information i förhållande till forskningens frågor.

96 Se Gunneng 1992.

97 Gunnar Karlsson 2007, s. 258–261, har också diskuterat de ibland tvivelaktiga grunderna för dateringen av diplom.

98 Gunnar Karlsson 2007, s. 258.

99 Om denna utveckling se Clanchy 1993. En ytterligare förklaring kan förstås vara papprets tillkomst, då detta material var betydligt billigare än skinn.

Andra källor som kan ge information om politisk praxis under perioden är de samtida biskopssagorna *Árna saga Þorlákssonar* och *Lárentíus saga*. Sagorna har delvis olika karaktär och innehåll. De beskriver framförallt den kyrkopolitiska, men även den världsliga politiska utvecklingen på Island 1260–1330. Árni Helgason, släkting till biskop Árni Þorláksson och senare själv biskop, tros ha varit författaren till *Árna saga*. Källorna till sagan är både bevarade och numera förlorade annaler och diplom. Sagan ger framförallt en inblick i kyrkans kamp om äganderätt i slutet av 1200-talet, så kallade staðamál.¹⁰⁰ Då striden involverade aristokratin på Island ger sagan värdefull information om såväl konflikten om äganderätten som de övriga politiska skeendena fram till början av 1300-talet.

Lárentíus saga tros ha skrivits av Lárentíus vän, prästen Einar Hafliðason. Bägge sagorna skrevs under 1300-talet och ligger därför nära i tid till de händelser som de skildrar. *Árna saga* ger en större insyn i det politiska skeendet på Island än vad *Lárentíus saga* gör, men den handlar till stor del om Nidarosärkebiskopens kyrkopolitiska problem i Norge och Lárentíus del i dem. Båda sagorna är av givna skäl tendentiösa men kan likväl ge värdefull information om ämbetsmännen och deras praxis.

Annaltraditionen verkar ha etablerats under det sena 1200-talet.¹⁰¹ Annalerna ger uppgifter om vilka som innehade ämbeten, när ämbetsmännen och andra bemärkta personer reste till Norge och andra länder, liksom när de kom tillbaka etc. Tillsammans med allmän

100 Staðamál: den kamp som fördes mellan de isländska biskoparna och de världsliga hövdingarna om rättigheterna till kyrkans jordegendomar. Man brukar skilja mellan staðamál fyrri, 1178–1193, och staðamál síðari, 1269–1297.

101 Annalerna brukar delas in i tre grupper. Den första gruppen består av de äldsta annalerna: Resensannáll (I), Forni annáll (II), Hoyers annáll (III) och den äldsta delen av Konungsannáll (IV). Dessa nedtecknades i slutet av 1200-talet och början av 1300-talet och sträcker sig fram till år 1341. Samtliga verkar härstamma från samma tradition som ska ha börjat runt 1280. Den andra gruppen nedtecknades under 1300-talet och består av Skálholtsannáll (V), Fragment av Skálholtsannáll (VI), Lögmannsannáll (VII inklusive Nýi annáll) och Flateyjarannáll (IX). Dessa går till 1394, utom Nýi annáll som sträcker sig till 1430. Slutligen finns annaler som nedtecknades under 1500-talet med hjälp av numera förlorade medeltida annaler. Dessa är Gottskálksannáll (VIII) och Oddverjaannáll (X) som mer liknar en krönika. Om annaler se Jakob Benediktsson 1993, s. 15f., samt där anförd litteratur.

information om kungligheter och kyrkans högsta ämbetsmän finns också anteckningar om vad som uppfattades som viktiga händelser. I föreliggande undersökning används annalerna oftast för att utröna huruvida en person var en ämbetsman, vilka uppgifter han hade om omfattningen av hans ämbetsperiod.

Filologen Gustav Storm ansåg på sin tid att samtliga isländska annaler hade haft ett original som skulle ha skrivits ned under senare hälften av 1200-talet.¹⁰² Andra forskare har dock hävdat att traditionen måste ha varit yngre och att det därför kan ha funnits flera förlorade äldre versioner.¹⁰³ Annaler brukar inte ha endast en författare, utan generation efter generation skrev ned vad som ansågs viktigt att bevara. På ett generellt plan liknar därför annalernas problematik sagamaterialets. Själva valet av notiser kan dock ge värdefull information. På så sätt har också åtminstone en av annalerna, *Resensannáll* (I), blivit kopplad till släkten Sturlungar eftersom denna släkts viktiga datum återfinns i högre grad där än i andra annaler. Filologen Stefán Karlsson menar att det var lagmannen Sturla Þórðarson som nedtecknade annalen och de flesta är överens om att själva traditionen började med honom och hans närmaste krets. Vi känner alltså till vissa av skrivarna. Einar Hafliðason anses exempelvis ha nedtecknat *Lögmannsannáll* (VII).¹⁰⁴

Aristokratins sammansättning

Det andra temat har som utgångspunkt att det skedde en omvandling från elit till aristokrati på Island liksom i övriga Norden under perioden. Denna omvandling har beskrivits och analyserats för nordisk och framförallt europeisk del men har inte varit lika framträdande inom den isländska forskningen.¹⁰⁵ Av intresse är därför ett studium av brott och kontinuitet när det gäller goðasystemet och kungamaktens sys-

102 Storm 1888, s. I-LXXXIV.

103 Beckman 1912, s. 3f; Sverrir Tómasson 1992, s. 408–410.

104 Stefán Karlsson 1988, s. 50–51; även Jakob Benediktsson 1993, s. 15; Haug 1997 samt Axelson 1955.

105 Se dock Jón Viðar Sigurðsson 1995b som diskuterar denna övergång för Islands del.

tem. Ämbeten, titlar, ärflighet, social bakgrund och alliansbildande relationer kommer också att granskas. Dessutom ingår frågor om hur aristokratin lyckades att bibehålla sin makt, hur konsolideringen gick till och hur aristokratin manifesterade sin ställning. Relevanta frågor blir således: *Vilka var kungens män? Vilka förändringar i ämbetsmannatillsättningen kan iakttas under perioden?* Här finns anledning att uppmärksamma karaktären av maktproduktion bland kungens män och formerandet av ämbetsmannasläkter och äktenskapsstrategier.

För ändamålet har en prosopografisk databas upprättats över samtliga som kan definieras som kungens män.¹⁰⁶ Därefter har olika grupperingar gjorts för vidare analyser och diskussioner.¹⁰⁷ Med hjälp av databasen har frågor om ämbetsmännens sociala härkomst, relationer, uppdrag och ekonomi kunnat belysas. Totalt har 80 män definierats som kungens män. Bland dessa finns de som uttryckligen har tjänstgjort som kungens sysslomän och lagmän, men även de som haft titel och därmed varit en del av kungens hirdmän på Island. Kungen skickade ibland män till Island med särskilda uppgifter, med brev eller förordningar som skulle läsas upp på Alltinget. Dessa män kallas här kungens utsända och finns även de med i databasen. Om en man enligt annalerna ofta reste till Norge, tyder detta på att han hade ett tjänsteförhållande. Eftersom det ibland är oklart om personer hade uppgifter inom den kungliga administrationen, finns en risk att vissa individer har uteslutits och att andra skulle ha inkluderats. De enskilda individerna har dock varit mindre intressanta än gruppen i sig. De 80 personer som behandlas är ett tillräckligt underlag för en studie av isländsk aristokrati under den aktuella perioden.

Uppgifter om ämbetsmän har framförallt hämtats i annalerna, diplommateriale och biskopssagorna. Databasen innehåller alltså olika slags uppgifter från skilda typer av källor. Uppgifter om ålder och an-

106 När jag i undersökningen hänvisar till källan Databas är det denna som avses.

107 Denna sorts prosopografi liknar den som Donald Broady menar kännetecknar en bourdieusk prosopografi. En sådan har fyra kännetecken: att man studerar individer inom ett och samma fält, att insamlingen sker från olika platser och källor, att samma typ av information samlas om samtliga individer, samt att forskningsobjektet består av fältet i sig, och inte individerna. Broady 2002, s. 381–85. Se också Stone 1971 och Lind 1999, s. 103–126.

talet barn bygger i stort på databasen *Íslendingabók*, vilken i sin tur stödjer sig på uppgifter från *Sturlunga saga*, annaler, diplom etc.¹⁰⁸ Åldersangivelser är dock osäkra och därför har jag undvikit att dra alltför stora slutsatser av dessa.

Det förflutna skildras alltid i relation till samtiden och så även under medeltiden. Historikern Patrick J. Geary har argumenterat för att det vi tror oss veta om tidig medeltid i hög grad har förutbestämts av vad människor under 1000-talet själva önskade att deras samtida skulle veta om deras förflutna. Det förflutna kunde då, som nu, användas som en modell för nutiden eller rättfärdigandet av framtiden.¹⁰⁹ Detta är en risk som alltid finns för historiker, kanske i synnerhet för medeltidshistoriker som oftast endast har tillgång till avskrifter av för länge sedan försvunna original. Avskrifterna kan ibland reflektera mer av samtidens önskemål om dåtiden och mycket kan ha gått förlorat. En risk skulle kunna vara att källorna beskriver en alltför tillrättalagd bild. I denna avhandling är emellertid idealbilden en viktig del för förståelsen av formeringen och legitimeringen av en aristokrati varför en sådan risk inte anses vara överhängande.

Den politiska kulturen

Det tredje temat tar sin utgångspunkt i att kungamakten som överordnat system också kom att påverka den politiska kulturen, i allmänhet och betydelsen av vänskapsrelationer i synnerhet. En övergripande fråga i detta avseende blir därför: *Vilka effekter fick den norska kungamakten för den politiska vänskapen på Island?* Här finns också skäl att diskutera likheter och skillnader före och efter kungamaktens inträde när det gäller vänskapsrelationens funktion.

Källor om politisk kultur och identitet hittas sällan i diplommaterial eller i annaler. Istället är sagamaterialet och annan ideologisk litteratur mera lämplig. De tidigaste skriftliga källorna som finns att tillgå

108 *Íslendingabók* innehåller information om nästan samtliga islänningar och deras släktskapsrelationer så långt källorna räcker. Databasen *Íslendingabók 1997–2011* (2011-02-24).

109 Geary 1994, s. 180.

om Islands historia härstammar från 1000-talets slut.¹¹⁰ Skrivkulturen bidrog enligt historikern Sverrir Jakobsson till uppkomsten av en ny hegemonisk världsbild främjad av den katolska kyrkan.¹¹¹ Skriftligheten som sådan kunde dock gagna flera grupper i samhället. I synnerhet från och med 1100-talet blev det allt viktigare för aristokratin i Västeuropa att nedteckna sin historia, att upphöja släkten och påvisa en hjälte som förfader. Kungamakten legitimerade givetvis också sin egen ställning, bland annat genom sagor och furstespeglar, men även genom införandet av en administrativ skriftlighet.

Litteratur användes under fristatsperioden på Island, liksom i övriga Europa, för att legitimera elitens jordinnehav, arv, sociala ställning och så vidare. Den norska kungamakten närmade sig den höviska kulturen på kontinenten och genom översättningen av riddarsagor och nedtecknandet av kungaspeglar introducerades också hövisheten som livsstil och identitetsskapare för en isländsk aristokrati. Istället för att nedteckna islänningasagor med isländska hövdingar som agerade på egen hand flyttades fokus till riddare vilka fick sin makt och sociala ställning genom sin tjänst hos kungen.

Sagamaterialet har i sentida forskning delats in i olika genrer. Själva indelningen har tidvis mött kritik eftersom den är en senare konstruktion. Det är likväl möjligt att särskilja olika behov och syften, åtminstone inom en del av genrerna. Kungasagornas syfte var att förstärka den kungliga legitimiteten, de samtida biskopssagornas att legitimera kyrkan som autonom enhet etc. Man kan även tala om delvis olika legitimeringstaktiker inom olika genrer. Historikern Sverre Bagge arbetar exempelvis med två olika sagatraditioner där den ena, den klassiska, står för ett samhälle med en konkurrensinriktad aristokrati. Den andra, där både den kyrkliga och den kungliga traditionen finns, syftade till att stärka staten och ett mer auktoritärt samhälle.¹¹²

110 Införandet av tiondet 1097 anses vara en viktig grund för etablerandet av skriftlighet på Island. Överhuvudtaget ses kyrkans institutionalisering på Island som grundläggande för skriftligheten. *Fyrsta málfræðiritgerðin* från ca 1130–1180 är den första grammatiska skriften på Island. Se vidare Sverrir Jakobsson 2007, s. 66–68.

111 Sverrir Jakobsson 2007, s. 65. Den nya världsbilden diskuteras också i Sverrir Jakobsson 2005.

112 Bagge 1996, s. 158f.

Sverre Bagge ser dessutom en kronologisk utveckling när det gäller kungasagorna där de tidiga sagorna som *Sverris saga* mer liknar den klassiska sagamodellen medan *Hákonarsagas* syfte främst är att befästa det kungliga ämbetet. Därmed ingår den, enligt Bagge, i den senare sagatraditionen.¹¹³ Skillnaden, menar Bagge, demonstrerar en nedgång av individualismen i takt med centralmaktens ökade inflytande och formeringen av den kungliga ideologin.¹¹⁴

Då sagorna ofta är svårdaterade är det problematiskt att avgöra i vilken grad de kan användas för att belysa samhällliga och ideologiska förändringar. Debatten om de isländska sagornas historicitet har pågått länge, och man har delat in genrerna i olika kategorier beroende på deras tillförlitlighet med avseende på ”verklighetsskildring”.¹¹⁵ Längst ned på skalan, det vill säga de sagor som har ansetts befinna sig närmast fiktionen, ligger fornaldarsagorna och riddarsagorna.¹¹⁶ I mitten finns de klassiska islänningasagorna som genom tiderna har betraktats som bestående av både fakta och fiktion. Slutligen finns samtidsagorna *Sturlunga saga* och biskopssagorna som länge har ansetts ge den mest korrekta bilden av den isländska historien under 1200-talet. Graderingen har emellertid inte endast avsett historisk korrekthet utan även en kvalitativ skillnad litterärt, där islänningasagorna har ansetts vida överlägsna. I samband med det påstådda kulturella förfall som enligt ovan skulle ha varit konsekvensen av en förlorad självständighet (1262/1264) försvann även islänningarnas litterära storhetstid. Den litteratur som producerades efter självständigheten sågs med andra ord som betydligt sämre, både innehålls- och formmässigt, än de ”isländska” sagorna.¹¹⁷

På senare tid har dock ett flertal forskare börjat intressera sig för helheten istället för delarna, samtidigt som ett fast genrebegrepp luck-

113 Bagge 1996, s. 96.

114 Bagge 1996, s. 157.

115 Debatten om sagornas källvärde diskuteras i bland annat Mundal 1977; Clover 1985, s. 239–315; Mundal 2003, s. 25–32.

116 Betecknande nog har begreppet lygisögur använts för både fornaldarsagor och riddarsagor. Se Driscoll 2005, s. 190–204; Mundal 2003.

117 Martin Arnold menar att skillnaden mellan klassiska islänningasagor och post-klassiska i sig är godtyckligt och symptomatiskt för tanken om ett kulturellt förfall. Arnold 2003, s. 91.

rats upp.¹¹⁸ Analysen av ideologi har överlag blivit vanligare bland historiker. I historiska undersökningar inkluderas därför numera även de sagagenrer som traditionellt inte har ansetts platsa i forskningen.¹¹⁹

Källmaterialet kan därmed sägas ha blivit större och mer varierande och så även intresset att undersöka islänningasagorna utifrån den politiska kontext de nedtecknades i. En av historikerna som arbetat med islänningasagorna utifrån detta perspektiv är Axel Kristinsson. Han menar att islänningasagorna användes som ett politiskt verktyg i Sturlungatidens maktkamp.¹²⁰ Under 1100-talet började häradsriken formeras på Island och från 1220 fanns det få goðorð kvar; de flesta hade kommit att ingå i de fem till sju häradsrikena. Axel Kristinsson menar att alla de islänningasagor som skrevs fram till 1262 tillkom inom dessa nya häradsriken.¹²¹ Förklaringen till detta skulle vara att den sammanhållning som fanns i de gamla goðorðenheter saknades i de nyetablerade rikena. Storgoðarna, eller prinsarna som Axel kallar dem, försökte därför kompensera för detta genom att förse sina undersåtar sagor som skulle kunna bygga upp en gemensam identitet. En lokal hjälte skapades.¹²² Axel Kristinssons tolkningar av islänningasagornas kontextualitet är övertygande och har betydelse för denna undersöknings analys av andra genrer.

Islänningasagorna slutade inte nedtecknas efter år 1262. Tvärtom skrevs de mest klassiska verken 1240–1310, exempelvis *Njáls saga*, *Gunnlaugs saga ormstungu*, *Hrafnkels saga Freysgoða* och *Bandamansaga*.¹²³ Det finns ca femton islänningasagor som har daterats

118 Jag tänker här på hur till exempel Torfi Tulinius ser både islänningasagorna och fornaldarsagorna som en blandning av fakta och fiktion som går att använda för att analysera samtiden via ideologin. Torfi Tulinius 2002. Om sagornas idealbild se Meulengracht Sørensen 1993a, s. 24f, 91, 93, 114f. Sagorna har också använts för att avslöja mentalitet och sega strukturer som anses ha funnits åtminstone från 1100-talet. Framförallt Byock har arbetat på ett sådant sätt; jfr Byock 1982, s. 5, 10 och 1988, s. 9, 20.

119 Symptomatiskt är att fornaldarsagorna och riddarsagorna i dag har börjat användas i allt högre grad. Se till exempel Bagerius 2009 och Torfi Tulinius 2002.

120 Axel Kristinsson 2003, s. 3.

121 Axel Kristinsson 2003, s. 3, 6f.; jfr Vésteinn Ólason 1993, s. 50–52.

122 Axel Kristinsson 2003, s. 7f.

123 Vésteinn Ólason 1993, s. 42.

till perioden 1300–1450.¹²⁴ Dessa brukar benämnas postklassiska islänningasagor och de har inom forskningen rönt betydligt mindre uppmärksamhet än de klassiska. Samtidigt anses dessa sagor ha ett mycket bredare perspektiv än de klassiska, vilket Axel Kristinsson förklarar genom att fristatens fall bland annat skulle ha medfört en ny isländsk identitet och solidaritet – att införandet av kungamakten skulle ha ökat känslan av gemensam identitet bland islänningarna.¹²⁵ Litteraturvetaren Martin Arnolds förklaring är liknande: då den politiska situationen var betydligt mindre komplicerad än tidigare kom sagorna istället att reflektera en ny verklighet och ett ökat behov av sammanhållning.¹²⁶

Sagorna har traditionellt betraktats såsom tillhörande fristatsperioden. Den norska kungamaktens införande på Island har som tidigare understrukits länge ansetts innebära en försämring av litteraturen, vilket också ofta inneburit att man helt enkelt inte har intresserat sig för sagor tillkomna efter fristatsperiodens slut. Men om nu de klassiska islänningasagorna kan ses som en legitimeringslitteratur för fristatsperiodens hövdingar, bör då inte de postklassiska islänningasagorna ses som legitimerande på samma sätt, fastän för en annan grupp?

Även om en ideologisk breddning har skett på senare tid har den dock inte fått fler historiker att bli intresserade av 1300-talet. Kanske beror det på att 1300-talets källor överlag rent av ses som tråkigare än de äldre. Orri Vésteinsson skriver exempelvis: ”The documents this society produces about itself were of the dull sort; deeds of property transfer, church-charters, marriage contracts, and wills.”¹²⁷ Däremot är källorna för fristatsperioden roligare, faktiskt så roliga (eller ”too good to be true”) att den amerikanske rättshistorikern William Ian

124 Vésteinn Ólason 1993, s. 42. Av dessa härstammar sannolikt tio från 1300-talet: *Bárðar saga Snæfellsáss*, *Finnboga saga ramma*, *Flóamanna saga*, *Grettis saga*, *Gull-Þóris saga*, *Kjalnesinga saga*, *Króka-Refs saga*, *Þórðar saga hreðu*, *Hávarðar saga Ísfríðings* och *Svarfdæla saga*.

125 Axel Kristinsson 2003, s. 14. Sagor med bredare perspektiv menar han är bland andra *Njáls saga*, *Bandamanna saga* och *Grettis saga*.

126 Arnold talar exempelvis om islänningasagornas tillkomst som ett litterärt uttryck för en medeltida isländsk nationalromantik påskyndad av det hot som den isländska kulturen utsattes för under 1200-talet. Arnold 2003, s. 24, 26, även s. 54f., 143–453, 233f.

127 Orri Vésteinsson 2000, s. 1.

Miller har kritiserat historiker för att inte inse deras värde som historiska källor.¹²⁸

Det är lätt att utifrån källorna göra skillnaden mellan 1200-talet och 1300-talet större än vad den faktiskt var. Visserligen förändrades samhällsstrukturen, men det var en omvandlings som hade pågått under lång tid. Även om det inte finns lika mustiga berättelser från 1300-talet innebär det inte att människornas verklighet och/eller ideal var tråkigare än tidigare. Islänningar fortsatte under 1300-talet att skriva islänningasagor men sagorna blev alltmer präglade av riddarsagor och fornaldarsagor.

Här hävdas att sagorna fortsatte att fylla en legitimerande funktion även om deras innehåll delvis blev annorlunda. På detta sätt liknar islänningasagorna fornaldarsagorna som också hämtar sitt stoff från dåtiden. Även om syftet med riddarromanerna var detsamma baserade de sig inte på återblickar i historien utan hänvisade till en ideologi som överensstämde med den nya typ av aristokratiska ideal som kungens män ville bekänna sig till.¹²⁹

Att riddarsagorna och fornaldarsagorna utspelas utanför Island och med andra huvudaktörer än isländska hövdingar har alltför länge inneburit att historiker inte har befattat sig med dem som källor för det isländska 1300-talet.¹³⁰ Sagorna kan emellertid ses som legitimerande litteratur som skrevs i ett alltmer hierarkiskt samhälle och där också hierarkin i sig var idealet.

128 Miller 1990, s. 45.

129 Torfi Tulinius 2002, s. 186, menar också att det genom fornaldarsagorna går att se samhällsändringar: "If the *fornaldarsaga* was the literary arena in which the ideals that inspired social change were expressed, it was also that in which the ills that plagued Icelandic society were displayed most openly." Om relationen mellan sagor och samhälle se Bagerius 2009, s. 85–89.

130 Litteraturforskare har av naturlig anledning ägnat sagorna och deras innehåll ett större intresse, även i ett historiskt sammanhang; Jfr Torfi Tulinius 2000 och 2002 samt Vésteinn Ólason 1994 och 1998.

Ekonomiska förutsättningar

Det fjärde temat har som utgångspunkt att kungamakten inte endast påverkade de politiska förutsättningarna för aristokratin utan även de ekonomiska. I Västeuropa blev jordegendomarna allt viktigare som ekonomisk bas för de högsta skikten. Även om kungamakten inte från början hade officiella direktiv om vilken bakgrund ämbetsmännen skulle ha, var det i alla fall klart att de skulle besitta rikedom och vara av goda släkter för att överhuvudtaget komma ifråga. Därför kommer ämbetsmännens boende och geografiska makt att undersökas närmare. Det är alltså ämbetsmännens ekonomiska tillgångar och resurser som står i fokus. Dessutom kommer ämbetsmännens kontroll över kyrkor att granskas, då det finns anledning att tro att kyrkorna hade betydelse för såväl ekonomisk som symbolisk makt även under undersökningsperioden. De centrala frågeställningarna är således: *Hur ändrades den ekonomiska basen för aristokratin? På vilka sätt manifesterade sig aristokratin fysiskt på Island? Hur användes kyrkan som en ekonomisk och ideologisk resurs för den isländska aristokratin?*

För att få svar på ovan ställda frågor används den tidigare nämnda databasen. I syfte att makteliten i samhället skulle behålla sin status krävdes en exklusivitet, inte endast ekonomisk utan även symbolisk. Inte uteslutande genom sagor utan även genom genealogier kunde man hänvisa till forna hjältar och fin börd, som tillsammans utgjorde två grundpelare i uppbyggandet av en aristokratisk identitet.¹³¹

En genealogisk litteratur uppkom i Frankrike under 1100-talet och skulle enligt Georges Duby ha haft sin blomstringstid vid slutet av seklet, även om få verk finns bevarade. Duby sätter produktionen i samband med lekmannakulturens utveckling och hävdar också att det inte bara var furstarna utan även personer av lägre rang som anammade seden. Genealogin blev ett viktigt vapen gentemot dem som försökte komma upp sig i samhället men som inte hade den rätta bakgrunden.¹³² Genealogierna som sådana menas ofta ha lästs upp eller skrivits ned inför ingåendet av ett äktenskap: ”Säkert är att dessa litterära

¹³¹ Bouchard 1998, s. 5; Zmora 2001, s. 24.

¹³² Duby 1977a, s. 149–157, och 1998, s. 193f. Se även Vercauteren 1978, s. 87–103.

verk hade ett internt, privat syfte, och detta förklarar varför de ofta försvunnit.”¹³³

Släktkrönikor lär ha varit bland det första som nedtecknades, något som avspeglar det stora intresset för geneologi (isländska áttvísi).¹³⁴ Ari Þorgilsson, den isländska historieskrivningens fader, nedtecknade också under sin tid ”Langfeðgatal” i slutet av sin *Íslendingabók* där han följer sin egen släkt tillbaka genom 37 generationer till Yngvi, turkarnas konung.¹³⁵ Traditionen fortsatte och Snorri Sturluson, liksom andra hövdingar, nedtecknade genealogier som fortsatte att vara en viktig del av legitimeringen även under 1300-talet.¹³⁶ Det var efter Ari Þorgilssons förebild och hans genealogi som islänningar började härleda sina släkter till Oden, inte bara genom Ynglingasläkten utan också via Skjöldsläkten.¹³⁷ Prologen till Snorres Edda innehåller en genealogi som leder Ynglingarnas ursprung till kung Priamos dotter Troan i Troja. I senare genealogier gick man ännu längre tillbaka och förde släkten ända till Noak.¹³⁸

I övrigt är det framförallt från *Landnámabók* som den största kunskapen om kolonisationen av Island och släktkunskapen härstammar.¹³⁹ Varför denna typ av kunskap ansågs så viktig förklaras i en av Landnámaversionerna, *Pórðarbók*:

Það er margra manna mál að það sie uskilldur frodleikur að rita landnam. Enn uier þikiunst helldur suara kunna utlendum monnum. Þa er þeir bredda oz þui, að uier sieum komner af þrælum eda illmennum, ef vier vitum vjst vorar kynferdir sannar. suo og þeim mon-

133 DUBY 1998, s. 194.

134 Författaren till den första grammatiska avhandlingen säger att det som fanns nedtecknat före hans tid (1150–1180) var bland annat áttvísi. *The First Grammatical Treatise* 1972, s. 208.

135 *Íslendingabók* (Bd 1.1) 1968, s. 27f.

136 Se Guðni Jónsson 1960, sp. 247–249. Om källor om hövdingar på Island se Lúðvík Ingvarsson. Bd 1 1986, s. 209–261, och om genealogier på Island även *Íslenzkar Ártíðarskrár* s. 5–21.

137 *Skjöldungasaga* är daterad till ca 1200 men genealogin är sannolikt äldre. Guðni Jónsson 1960, sp. 248.

138 *Snorres Edda* 1999, s. 27; Guðni Jónsson 1960, sp. 248.

139 Om *Landnámabók* se Sveinbjörn Rafnsson 1974; jfr Jakob Benediktsson 1968.

num er vita vilia fornn fræde eda rekia ættartolur, ad taka helldur ad upphafi til enn höggvast i mitt mal. enda eru suo allar vitrar þioder ad vita uilia uphaf sinna landzbygda eda huers huerge tilhefiast eda kynsloder.¹⁴⁰

Intresset för genealogier och *Landnåma* bottnade inte endast i ett allmänt intresse för frågan eller kunskapsörst i största allmänhet utan kan också ha varit politiskt viktigt för legitimerandet av ägande.¹⁴¹ Sveinbjörn Rafnsson menar utifrån studier av *Landnåma* att de bevarade versionerna av boken både var retoriska och lärda, och därmed en del av en europeisk tradition.¹⁴² Han framhåller vidare att syftet med *Landnåma* var att redogöra för jordförvärv och släkternas äganderätt till jorden.¹⁴³ Som tidigare nämnts fanns regler om så kallade aðalból í *Grágás*. Det fanns också bestämmelser om heimild, det vill säga rättigheten att ta tillbaka egendoms- och nyttjanderätt till jord.¹⁴⁴ Sveinbjörn Rafnsson konkluderar att ”släktjorden” var vanlig under fristatstiden och att det är den tillsammans med heimild som kan förklara kodifieringen av de äldsta lagliga åtkomsterna (heimildir) till jord på Island. Vidare menar han att lagarna återspeglade de jordägande släkternas intresse och att detta har varit en given anledning till upprättandet av *Landnåma*. Dessutom påvisar de förvanskningar som finns i de senare versionerna ytterligare de socioekonomiska föränd-

140 Översättning: Många säger att det att skriva om landnam är att ge onödig kunskap. Men vi menar att vi bättre kan ge utlänningar svar på tal när de talar om för oss att vi härstammar från trålar eller förbrytare om vi känner vår riktiga släkt, och också tillfredsställa de människor som vill veta något om gamla saker eller föra stamtavlor, och att vi hellre vill börja från början än mitt i historien. Allt vist folk önskar kunskap om sitt lands första invånare, om ursprung och släkt. *Landnámabók* 1921, s. 143. Se även Gunnar Karlsson 1996b, s. 49–56.

141 Se Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 101.

142 Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 103f.

143 Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 109f., 141f. Han jämför också *Landnámabók* med runinskrifternas intresse för jordegendom och menar att både tillkomstsituation och syfte varit det samma. Se s. 110–112. Teorin har dock kritiserats av Haraldur Matthiasson 1982, s. 54–57, som menar att intresset för jordegendomar i så fall borde ha varit större än vad *Landnámabók* ger uttryck för. Han menar visserligen att teorin till viss del kan sägas vara sannolik men att det inte går att argumentera för den utifrån källmaterialet.

144 *Grágás* 2001, s. 285–290. Denna rättighet förefaller dock endast ha gällt för en generation. Om den egentliga ägarens förmyndare hade sålt jorden för billigt kunde dock rättigheten sträcka sig över en längre tid.

ringarna under Sturlungaperioden.¹⁴⁵ Haraldur Matthíasson menar dock att *Landnámás* upprättande skedde bland annat av islänningarars intresse för kolonisationen och genealogi, just de skäl som anförs i tidigare nämnd *Landnáma*.¹⁴⁶

Förutom genealogier och *Landnámabók* användes som tidigare nämnts även andra sagor, krönikor och lagar av olika slag i legitimerande syfte.¹⁴⁷ Litteratur, menar Torfi Tulinius, var ett av de sätt genom vilka aristokratin avskilde sig från andra grupper.¹⁴⁸ Litteraturen inklusive kompilationerna och deras sammansättning kan därför ses som en ideologisk lämning. De tidigaste manuskripten från Island härrör från 1100- och 1200-talen, men det är framförallt från 1300-talet som de flesta har bevarats. Det är också denna period som de vackraste och mest illuminerade exemplaren härstammar från.¹⁴⁹ Av denna anledning har 1300-talet kallats för den stora kompilationsperioden. Som exempel kan nämnas *Hauksbók* ca 1300, *Sturlunga saga* ca 1300–1308, *Möðruvallarbók* från mitten av 1300-talet, *Skarðsbók* ca 1360 och *Flateyjarbók* ca 1390.¹⁵⁰ Förutom ett varierande innehåll av allehanda kunskaper och uppslag fick sagorna också diverse tillägg med manuskripten. Ett exempel är *Flateyjarbók* där kungasagorna har tagits från *Heimskringla* och fått tillägg från andra sagor.¹⁵¹

För att kunna sätta ihop ett manuskript krävdes stora ekonomiska och kulturella resurser. Innehav och nedtecknande var därför förbehållna samhällets högsta skikt. Vissa manuskript har en tydlig upphovsman: Exempelvis stod lagmannen och riksrådet Haukur Erlendsson bakom kompilationen av *Hauksbók*, medan lagmannen Þórður

145 Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 150. I de olika redaktionerna (versionerna) märks att de landområden som de första landnamsmännen tog är olika stora. Se även s. 180f., 187f.

146 Haraldur Matthíasson 1982, s. 58f. Ett ytterligare skäl anges ha varit ett försvar mot utlänningars beskyllningar.

147 Om krönikor se Spiegel 1983, s. 43–53.

148 Torfi Tulinius 2002, s. 46; jfr Torfi Tulinius 2000, s. 55–57.

149 Jónas Kristjánsson 1993, s. 52.

150 De flesta av dessa manuskript kan sättas i samband med någon av kungens män på Island som beställare: *Hauksbók* Haukur Erlendsson (lagman), *Skarðsbók* Ormur Snorrason (lagman) och *Sturlunga Þórður Narfason* (lagman). *Flateyjarbók* utgör dock ett undantag då beställaren Jón Hákonarson inte tillhörde kungens män.

151 Jónas Kristjánsson 1993, s. 78.

Narfason tros ha nedtecknat *Sturlunga saga*.¹⁵² Att samla sagor och annan kunskap i manuskript visar dels skriftlighetens betydelse, dels manuskripten i sig som statusartefakter. Det stora intresset för statusfyllda manuskript borde därför rimligtvis också kunna sättas i samband med såväl aristokratins som samhällets utveckling.

Avhandlingens disposition

I kapitel 2 diskuteras statsbildningsprocessen närmare och den nya förvaltningen som introducerades på Island genom de nya lagböckerna tecknas. Det normativa materialet räcker dock inte för att se hur man i *praktiken* skötte Island. De strategier som den norska kungamakten praktiserade på Island behandlas i kapitel 3. Det kan därför sägas vara en kombination av bakgrundskapitel och egen forskning. De nya ämbetena tas upp, och administrationen och förändringar under perioden lyfts fram och relateras till ämbetsmännens möjligheter till makt på Island. Kapitlet ger den nödvändiga bakgrunden till avhandlingens kärna, aristokratins formering, som undersöks i kapitlen 4–7.

Fokus ligger i kapitel 4 och 5 på aristokratins sociala härkomst och sammansättning. I kapitel 6 behandlas aristokratins vänskap och i kapitel 7 ligger tyngdpunkten på ekonomin.

Slutligen knyts trådarna samman i kapitel 8 som är ett uppsummerande kapitel. I ett större sammanhang diskuteras aristokratins makt och möjligheter utifrån den nya ordning som blev rådande när kungamakten och kyrkan stärkte sina positioner. Dessutom granskas aristokratins formering i samband med statsbildningsprocessen och mötet mellan personliga relationer och mer institutionella relationer i form av ämbetsinnehav.

152 Jón Jóhannesson 1946, s. xvi–xix; Sigurður Nordal 1945, s. v; Finnur Jónsson 1892–1896, s. I–V.

KAPITEL 2

CENTRALISERING OCH ORGANISERING

Avhandlingen behandlar en samhällelig process som har beskrivits med begrepp som statsbildning. Det var framförallt från Håkon Håkonssons regeringstid 1247–1263 som den norska statsmakten började konsolideras. Riket utvecklades till en centralmakt, bland annat genom utvecklandet av regelverk och kontrakt mellan kungamakten och samhället. Epoken 1240–1319 har också ofta i norsk historieskrivning setts som guldåldern och historikern Knut Helle menar att Norge då för första gången blev en stat.¹

Forskning om stater och staters uppkomst och utveckling har länge utgjort ett stort forskningsområde.² När det gäller statsbegreppet och medeltiden har det funnits olika åsikter om huruvida man överhuvudtaget kan tala om en stat under perioden. Begreppet rike användes under medeltiden och betecknade då ett välde, eller med Thomas Lindkvists definition:

En kungs rike var hans välde och detta innebar inte i första rummet det geografiska området, utan fastmer hans kvalitativa maktbefogenheter. På latin återges rike med *regnum*. Senare har termen överförts till att beteckna ett territorium under ett politiskt välde.³

Staten som begrepp fanns inte under medeltiden utan började användas om en politisk organisationsform först från 1600-talet och framåt. Det kan dock användas som teoretiskt begrepp om medeltida förhållanden och betecknar då ett territorium under en gemensam politisk

1 Helle 1964 och 1972.

2 För en forskningsöversikt se Reynolds 1997, s. 117–138; Melve 2006, s. 85.

3 Lindkvist 1988, s. 4; jfr också Eng 2001, s. 35–81.

ledning.⁴ Susan Reynolds har anpassat definitionen av stat till att även omfatta medeltida förhållanden:

A state is an organization of human society within a fixed territory that more or less successfully claims the control (not the monopoly) of the legitimate use of physical force within that territory. If one were to deny statehood on this definition to medieval kingdoms or lesser lordships in general, or even to those of the early middle ages, on grounds of the fluidity of their boundaries, the ineffectiveness of control within them, the autonomy, or partial autonomy, of lesser authorities within them, or their lack of sovereignty (however defined), one would have to deny it to a good many modern states as well.⁵

Alltså är det möjligt att se det norska riket som en stat eller en statsbildning; geografiskt var riket definierat, även om gränserna inte var konstanta. Skatter betalades och ett ämbetsmannaverk fanns, om än ett föränderligt sådant.⁶

Med stat har många historiker också velat omfatta institutioner och färdiga ämbetsmannaverk, och därmed sett historien utifrån ett linjärt och evolutionistiskt perspektiv.⁷ Trots att det har skett en revidering av begreppet stat på senare år, till stor del tack vare den tyske historikern Gerd Althoff, är ändå historikerna Lars Hermanson för Danmarks del och Hans Jakob Orning för Norges del skeptiska till att denna revidering har inneburit någon egentlig förändring inom forskningen. Orning menar exempelvis att statsutvecklingen fortsätter att betraktas framförallt ur ett ideologiskt perspektiv. Dessutom kritiserar båda institutionaliseringens påstådda effektivitet.⁸ Det kan visserligen vara besvärligt att använda begrepp vars innebörd har änd-

4 Reynolds 1984, s. 25off.; Lindkvist 1988, s. 4.

5 Reynolds 1994, s. 27; jfr Reynolds 1984, s. 323f. Definitionen bygger enligt Reynolds löst på Webers statsbegrepp. Även Harding 2002, s. 1–6, menar att det går att använda statsbegreppet om medeltiden. För en forskningsöversikt om staten som teoretiskt begrepp och statsutvecklingen under medeltid se Melve 2006, s. 193–230.

6 Generellt används termen statsbildning hellre än stat för att markera att det var en föränderlig process. Se Wærdahl 2006, s. 11.

7 Se Hermanson 2000, s. 21–23. Orning 2004, s. 12f., har kritiserat Bagge för att tro mer på statens institutioner än vad som finns skäl att se i källorna.

8 Hermanson 2000, s. 22–44; Orning 2004, s. 8–14.

rats genom tiderna men det kan vara lika besvärligt att försöka hitta andra begrepp som kan beskriva en process. Under min undersökningsperiod fanns inga givna ramar eller uppgifter för ämbetsmannen i fråga men själva termen är likväl full användbar för att analysera den process som ägde rum under undersökningsperioden.

Från 1970-talet och framåt har det, som tidigare framgått, blivit betydligt mer vanligt att betona aktörerna istället för institutionerna. Maktrelationerna undersöks för att analysera ett samhälles politiska kultur. Statsbildningen har inom forskningen därför alltmer analyserats utifrån patron-klientrelationer och patrimoniala band vars politiska betydelse har framhållits i samhällen med svag eller ingen centralmakt.⁹ Numera ser man också en kontinuitet i dessa relationer, vilket innebär att vänskapsrelationer såväl som patron- och klientrelationer fortsatte att spela en politisk roll även i statsamhällen.¹⁰

Sturlungaperioden och hela fristatsperioden präglades av en maktstruktur som byggde på personliga relationer. Goðarna var tvungna att själva bygga upp sin makt med hjälp av rikedom och personliga egenskaper. De skänkte gåvor och höll fester för att vinna nya allianser och behålla de gamla. Maktstrukturen eller maktbasen byggde alltså på ett beroendeförhållande och en gemensam lojalitet mellan goðarna och deras klienter – tingsmännen. Historikern Sverre Bagge kallar denna typ av samhälle för förstatligt. Det statliga samhället kännetecknas enligt samme historiker av en hierarkisk centralmakt, styrd av en kung med en ämbetsaristokrati underordnad kungen. Regelbundna ekonomiska överföringar skulle också göras till kung, kyrka och aristokrati. Det förstatliga samhället skulle då vara motsatsen till det statliga, det vill säga sakna enhetliga hierarkier och regelbundna

9 Ett exempel är Hermansons avhandling om 1100-talets Danmark, där den politiska kulturen undersöks som det centrala forskningsobjektet istället för staten som institution. Orning undersöker också den politiska kulturen och den praktiska maktutövningen istället för institutioner. Andra centrala forskningsämnen inom statsforskningen är enligt Melve: regioner, skriftlig administration, elitrelationer, religion, representation, stadsutveckling och krig samt finansiering av krigföring. Melve 2006, s. 212.

10 Melve 2006, s. 213f.

ekonomiska överföringar.¹¹ Island skulle enligt denna definition ha övergått från ett förstatligt till ett statligt samhälle med kungamak- tens införande 1262–1264. Det är dock inte alldeles enkelt att överföra denna modell till isländsk praktik. Kungamak- tens legitimitet var säk- rad, men makten var inte given även om den i allt högre grad började bli det. Trots starkare centralisering och begynnande institutionalise- ring förblev alltså skillnaden mellan kungadömet som institution och person oklart genom hela medeltiden.¹² Likväl är det uppenbart – vil- ket alla är överens om – att själva föreställningen om kungens makt förändrades under 1200-talet. Kungamakten fick också en tydligare och mer formaliserad funktion oavsett vilken grad av statsbildning som avses.

Kungens handgångna män – från hird till riksråd

Hirden var enligt *Hirdskråen* organiserad i tre korporationer (lögu- neyti): hirdmenn, gestir och kertisveinar. Gruppen hirdmän (hird- menn) var det högsta skiktet och inbegrep personer med titlarna her- tig, jarl, lendumann, kansler, stallare, märkesman och skutilsvein.¹³ Ti- teln hertig användes i liten utsträckning under medeltiden och titeln jarlbrukades huvudsakligen i anslutning till Orkneyöarna. Nästa for- mation inom gruppen hirdmän, lendumännen, bestod av hirdmän- nens egentliga toppskikt och var de enda som fick veizla (här jordeg-

11 Se Bagge 1986, s. 147–149, och dennes diskussion om statligt och förstatligt; jfr också definitionen av hövdingadöme hos Lindkvist: "Ledande positioner baserades inte på möjligheter att regelmässigt avkräva omedelbara producenter en del av resultatet av deras arbete. Grunden till makt berodde på möjligheterna att knyta följeslagare till sig och att kunna upprätthålla beroendeband. Makt utövades över kollektiv av människor, inte över jord. Kännetecknande för övergången till ett statssamhälle är uppkomsten av territoriella indelningar." Lindkvist 1993, s. 8.

12 Moseng 1999, s. 133.

13 Om de olika grupperna se *Hirdskråen* 2000, s. 71–107. Dessutom indelades hirden i bord- fast och icke-bordfast hird. Majoriteten var icke-bordfast och representerade kungamakten lokalt, som sysslomän och lagmän. "In addition, we must include many local hirdmen, who did not have any royal office, but who filled important positions in local public life and who were available for royal service." Insen 2002, s. 215.

endom) som motsvarade 15 mark silver per år.¹⁴ Denna summa är inte särskilt stor jämfört med privilegier i Danmark och Sverige, men lendermännen i Norge var ändå den enda gruppen som åtnjöt både politiska och ekonomiska rättigheter.¹⁵ De andra i gruppen hirdmän fick betalt i pengar för sin tjänst. Lendermännen hade också rätt att ha en egen hird (högst 40 huskarlar). Deras titel var inte ärftlig, men Steinar Imsen anser att de ändå utgjorde ett exklusivt skikt i samhället och bildade själva kärnan i den norska aristokratin, även efter att själva titeln togs bort år 1308.¹⁶ Hirdmän kallades också för hirdstyrrare eftersom de tillhörde hirdens ledarskikt. Deras ensamrätt till de kungliga ämbetena gav dem sannolikt deras viktigaste ekonomiska inkomster.¹⁷

Korporationerna gestir och kertisveinar var lägre i rang än hirdmännen. Gestir kan närmast betraktas som vaktstyrka medan kertisveinar skötte uppässning av kungen och andra hövdingar.¹⁸

Från år 1277 omorganiserades hirden och lendermännen bytte nu titel till baroner, och de övriga inom gruppen hirdmän fick i fortsättningen tituleras som herra, samtidigt som de också fick skatteprivilegier.¹⁹ Barontiteln kom dock aldrig att ersätta lendermanstiteln, menar Imsen.²⁰ Som en kompensation för den borttagna lendermanstiteln framhävde kung Håkon sysslomannaämbetet. Detta ämbete kunde ges på livstid samtidigt som kungen öppnade för möjligheten att en son till syssloman hade rätt att efterträda fadern.²¹ Sysslomannaämbe-

14 Veizla i betydelsen jordegendom, är här närmast synonymt med beneficium. Kungen avstod en del av sina gods och gav dispositionsrätten till lendermännen. Bjørkvik 1969, sp. 633–634.

15 Om hirden se Hamre 1961b, sp. 568–577; Blom 1967, s. 178; Imsen 2000, s. 9–55 och 2002, s. 207.

16 Imsen 2002, s. 207f.

17 Imsen 2000, s. 37. Det finns dock exempel på män som fått ämbete på Island utan att ha titel. Se bilaga.

18 Seip 1960, sp. 336–338; Hamre 1961b, sp. 568–577; Imsen 2000, s. 39.

19 *NgL* II 1846–1895, s. 465, 472. År 1303 preciseras de handgångna människors leidangsfrihet se *NgL* III 1846–1895, s. 57. År 1260 gavs också politiska privilegier till "goði män". *NgL* I 1846–1895, s. 263. Om skatteprivilegier se Blom 1967, i synnerhet s. 45–52, 376–404.

20 Imsen 2002, s. 208.

21 *NgL* III 1846–1895, s. 74ff.; *DN* XI 17. Juni 1308, s. 11–16.

tet verkar dock aldrig ha blivit ärftligt i Norge. Vad dessa regler innebar för aristokratin i Norge har diskuterats av bland annat Grethe A. Blom som hävdar att aristokratin gick med på borttagandet av lendermanstiteln på grund av upphöjandet av sysslomannaämbetet. Detta skulle också ha varit en del av aristokratis misslyckade strategi som så småningom innebar dess undergång i Norge, då man aldrig lyckade erhålla juridisk ärftlighet.²²

Hirden organiserades i vilket fall som helst efter år 1277 i två skikt: riddare (tidigare gruppen hirdmän) och väpnare (övriga). År 1350 hade korporationerna gestir och kertisveinar försvunnit. Det anses ha berott på ökade influenser från kontinenten och en efterföljande anpassning till ett kontinentalt snitt.²³

Även om hirden anpassades till ett europeiskt system hade den dock i princip redan spelat ut sin roll. Steinar Imsen menar att den nya *Hirdskräen* gör klart att det gamla vapenbrödrskapet var överspelat 1270 och hirden hade blivit en politiskt administrativ enhet. Genom själva "handgången" och ömsesidiga plikter knöts kungen till sina hirdmän. Det var dock kungen allena som beslutade vilka som ingick i hirden och om eventuella vidare befordringar. Aristokratin som sådan var därför helt avhängig kungens vilja.²⁴ Redan under kung Magnus Erikssons förmyndarregering utvecklades dessutom kungens råd som skötte landet fram till dess att kungen blev myndig runt 1331–1332. Det är omöjligt att datera införandet av en rådsinstitution i Norge, men under kungarna Håkon Håkonsson och dennes son Magnus blev en rådgivarkrets uppenbarligen ett mer fast element inom rikets styre, bestående av en mindre grupp kungsfränder, hirdmedlemmar, närstående lendermän och ett antal biskopar. Beteckningen rikets råd istället för kungens råd förekommer för första gången i kung Håkon V:s rättsbot från år 1302. Där diskuteras förmyndarstyret som kung Håkon ville få mer ordnat än det hade varit under kung Erik från år 1280. Magnus Erikssons omyndighetstid gav med andra ord utrymme för de norska stormännen att konsolidera rådgivarna runt kungen till ett

22 Blom 1967, s. 380–387.

23 Imsen 2002, s. 208 med not 9 och där anförd litteratur.

24 Imsen 2002, s. 216.

riksråd. Hirden försvann sedan som politisk aktör i början av 1300-talet och riksrådet tog över hirdstämman. Upprättandet av riksrådet har setts som ett uttryck för specialisering, hierarkisering och ökad grad av institutionalisering.²⁵

Hirden kom alltså så småningom att helt förlora sin tidigare politiska makt, vilken istället förflyttades till riksrådet. Riddarväsendet förde med sig nya former för aristokratisk livsstil till Norge och frigjorde aristokratin från hirdmedlemskapet.²⁶ Från 1319 och framåt ingick Norge i personalunion med Sverige, vilket också fick konsekvenser för hirden då kungen i allt längre perioder vistades utomlands. Med kung och hov i ett annat land blev hirden i Norge överflödig. Men som Steinar Imsen påpekar så överlevde hirdsystemet i skattländerna. Där fortsatte hirdmän att representera den norska kungamakten.²⁷

Maktmöjligheter i en periferi

Undersökningen fokuserar i första hand på den isländska aristokratin. Med aristokrati avses här som tidigare nämnts den grupp som innehade kunglig tjänst i form av syssloämbete, lagmansämbete eller hirdstyrarämbete, men även kungens handgångna män i övrigt räknas in i gruppen aristokrati. För att förstå vilka möjligheter den isländska aristokratin hade är det nödvändigt att dryfta kungamaktens reella makt och möjligheter. Av naturliga skäl fanns också skillnader när det gäller maktmöjligheter i centrum respektive periferi. Kungens ständiga frånvaro är viktig för att förstå kungamaktens auktoritet och legitimitet på Island. Den borde också ha påverkat aristokratin möjligheter till fornering.²⁸

25 Blom 1967, s. 387–390; Moseng 1999, s. 185.

26 Benedictow 1971 och Moseng 1999, s. 188.

27 Imsen 2002, s. 220.

28 Här får man ha i åtanke att centralmaktens och senare statens inflytande på det lokala planet var ytterst begränsat, även under den absoluta statens period. Se Hallenberg 2001, s. 13. Ett undantag, menar Hallenberg, var Sverige under den gustavianska perioden. Även Taussi Sjöberg 1996, s. 157, diskuterar Sverige under 1600-talet och övergången från lokalmakt till centralmakt.

Orning driver i sin avhandling tesen att kungens maktutövning grundades i hans fysiska närvaro och oförutsägbarhet. Detta gäller för det dåvarande norska riket under perioden 1150–1300. Innebörden är alltså att kungen inte hade och därför inte heller kunde utöva sin makt på avstånd i särskilt hög grad. Orning använder sig i detta sammanhang av termerna kontextuell och absolut trohet.²⁹ Han menar att kungens undersåtar, i form av kungens handgångna, agerade i enlighet med ett kontextuellt trohetsbegrepp. Med detta avses att troheten inte sågs som konstant utan som en egenskap som aktivt måste påkallas av den som så önskade. En kontextuell trohetsuppfattning kan sättas i kontrast till en absolut, där troheten är klart definierad och ligger fast från en situation till en annan.³⁰ Rent generellt var maktutövande under hela medeltiden beroende av närvaro, av mötet mellan den som utövade makt och den som den utövades över. Själva mötet var därför ett centralt inslag i kungens maktutövning. Under högmedeltiden var det norska kungadömet fortfarande i hög grad ambulerande, vilket till stor del kan förklaras utifrån ett kontextuellt trohetstänkande. Det var av stor vikt för kungamakten att försäkra sig om sin position genom en ständig närvaro på så många ställen som möjligt. Denna typ av maktutövning gällde överlag för svagt utbyggda stater. Det som förknippades med trohet knöts då till en konkret och aktuell situation. För att kompensera det faktum att inte någon kan vara på flera ställen samtidigt behövde dock kungen ytterligare maktinstrument. Oförutsägbarheten kompletterade, enligt Orning, därför kungens frånvaro för att stärka dennes maktposition.³¹

Inom äldre forskning har man ofta velat avskilja olika grupper i samhället med olika intressen; exempelvis har kyrkans män ställts mot den världsliga aristokratin. På senare tid har dock likheterna mellan grupperna, i synnerhet mellan aristokratin och kyrkans män, börjat uppmärksammas allt mer. Man har lyft fram det faktum att grup-

29 Orning 2004, s. 1–4.

30 Orning 2004, s. 5f. Literacitetens forskning har hämtat stor inspiration från Walter Ongs banbrytande bok *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* från 1982. Även Jack Goodys *The Logic of Writing and the Organization of Society* från 1986 tilldelar skriftligheten som sådan stor betydelse för samhällsutvecklingen.

31 Orning 2004, s. 7f.

perna ofta gick in i varandra, och kunde bestå av samma släkter och ha gemensamma intressen.³²

En annan fråga som ställts frekvent är i vilken grad hövdingmakten försvann eller i varje fall reducerades med kungamaktens ökade styrka under högmedeltiden.³³ Detta är också en fråga som ställs i föreliggande avhandling. Den lokala hövdingmakten får i fallet Island sägas vara det gamla **goðasystemet som byttes ut mot en kunglig förvaltning**. Att tala om regionala skillnader på Island, eller lokala för den delen, blir i relation till kungamakten ohållbart. Hela Island får betraktas som ett perifert lokalsamhälle i relation till en central kungamakt. Det är därför relationen mellan den perifera aristokratin och den centrala kungamakten är intressant.

Vilken roll avståndet spelade när det gäller relationen mellan kungens handgångna män och kungen har inte undersökts i någon större utsträckning. Jón Viðar Sigurðsson hävdar dock, med utgångspunkt från Andreas Holmsen, att **sysslomännen i Norge var mera bångstyriga än de isländska**.³⁴ Holmsen tar framförallt stöd i en rättsbot från år 1293 där kung Håkon åter förbjöd sysslomännen och andra rätts-handhavare att tillägna sig den bot som rätteligen tillhörde kungen. Dessutom menade kungen att flera har blivit stämnda till sysslomän och lagmän som inte borde ha blivit det och att de som rätteligen borde ha blivit stämnda istället fått stanna hemma. Vidare menar kungen att inte några vidare kränkningar skulle tolereras på grund av korruption eller vänskap och gåvor.³⁵ Det stämmer att liknande klagomål mot de isländska ämbetsmännen inte finns för denna period. Däremot påpekade kungen redan 1303 att de handgångna män som inte betalat sina skulder skulle göra det och att kungen dessutom inte skulle tolerera om de lät bli att infinna sig hos lagmännen som de skulle.³⁶

32 Hermanson 2000, s. 21f.

33 Orning menar att övergången från lokala stormän till kungens tjänstemän inte var lika stor som tidigare antagits eftersom kungamaktens möjligheter i lokala områden fram till 1600-talet var begränsad. Orning 2004, s. 14.

34 Holmsen 1976, s. 176–178; Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 161.

35 *NgL* III 1846–1895, s. 20–23; jfr Holmsen 1976, s. 176. Ett diplom som påminner om det norska dateras i *DI* till 1318 och utgivaren menar dessutom att norrmän feldaterat till 1303. *DI* II 13, December. 1318, s. 415–420.

36 *DI* II 11, October 1303, s. 339f.

De isländska källorna avslöjar likväl inte att det skulle ha funnits ett starkt missnöje med sysslomännens framfart förrän framförallt under senare delen av 1300-talet.³⁷

Det är sannolikt att de isländska ämbetsmännen från början var noga med att vara kungen trogna, i synnerhet då det var kungen som bestämde vilka som fick fortsätta sin tjänst och bibehålla sin status. Vid mitten av 1300-talet använde sig kungen av en annan metod för förvaltningen på Island: Landet lejdes ut som ett pantlån. Under denna period märks ett tydligare missnöje från befolkningen när det gäller sysslomännens sätt att kräva in skatter.³⁸

Kungen hade överlag svårt att kontrollera sina perifera områden, dels då han själv inte ständigt kunde närvara, dels för att institutioner och statsapparaten överlag inte var tillräckligt etablerade och starka. Orning menar att i takt med att kungens makt blev alltmer autonom försvann också behovet av ständig närvaro eller förutsägbarhet som maktmedel.³⁹ Hur implementerades då den nya kungliga förvaltningen på Island?

Förvaltningen på Island

Med de nya lagböckerna *Járnsíða* och *Jónsbók* infördes ändringar som framförallt gällde förvaltningen av Island, lagbestämmelser beträffande arvsrätten samt relationen till kungen. Tidigare arvsrätt hade inneburit att arvet fördelades lika mellan söner, medan döttrar inte hade någon arvsrätt om bröder fanns. Däremot ärvde legitim dotter om det inte fanns legitima söner och en illegitim dotter hade också en teoretisk möjlighet att ärva förutsatt att inte några legitima eller illegitima bröder eller andra närmare släktingar fanns.⁴⁰ Med de nya arvsreglerna fick Island ett starkare patrilinejärt drag då det lagstadga-

37 Detta diskuteras vidare i kapitel 3.

38 Se exempelvis *Isländske Annaler* VII 1358, s. 277.

39 Orning 2004, s. 7, 175–177.

40 *Grágás* 2001, s. 47–49.

des att den äldste sonen skulle ta över huvudgården.⁴¹ Arvsreglerna kom att påverka både söner och döttrar som nu fick en tredjedel mot sina bröder samt hemgift. Döttrars arvsrätt förbättrades alltså med *Jónsbóks* införande. Detta gällde inte de illegitima barnen som med de nya lagarna förlorade sin tidigare arvsrätt.⁴² De nya reglerna kan ses som tecken på ambitionen att konsolidera det aristokratiska äktenskapet precis som skedde på andra håll i Västeuropa. Monogami med primogenitur hade blivit det sätt som både kungar och adel reproducerade sin rätt och ställning på kontinenten.⁴³

På Island hade det enda ämbetet under fristatsperioden varit lagsagomannen, men med de nya lagböckerna introducerades offentliga ämbeten i form av *sýslumaður* (syssloman) och *lögmaður* (lagman).⁴⁴ *Hirðstjóri* (hirdstyrare) kom så småningom att bli den högste ämbetsmannen på Island, men hans funktion eller ämbete förekommer inte i lagböckerna.

Den förvaltning som infördes med kungamakten innebar inte inrättandet av ämbeten med ett klart och tydligt innehåll. Kungen började med att utnämna en jarl på Island, men ett regelrätt jarladöme infördes aldrig.⁴⁵ Jarlen, den tidigare *goði*, Gissur Þorvaldsson fick titeln 1258 och behöll den till sin död 1268.⁴⁶ Enligt *Hirdskráen* var jarlen näst i rang efter kung, kungasöner och hertigar. Han hade rätt till egen hird och kunde styra direkt över sitt område och uppbära skatter. Källorna är otydliga huruvida Gissur jarl hade makt över hela Island och om hans eventuella skatteuttag.⁴⁷

41 *Jónsbók* 1904, s. 78.

42 *Jónsbók* 1904, s. 78. Se också Schulman 1995, s. 109–112. Författaren jämför där även *Grágás*, *Járnsíða* och *Jónsbók* med avseende på kvinnors rätt. Schulman 1995, s. 109, 116.

43 Duby 1998, s. 240f.

44 *Jónsbók* 1904, s. 5–16.

45 Det finns visserligen en Kolbeinn som har titeln jarl i annalerna men detta verkar vara någonslags hederstitel. I *Islandske Annaler* står att Auðunn blev jarl över Island 1286, men han verkar aldrig ha varit på Island. *Islandske Annaler* V 1286, s. 196. Året därefter dömdes han fredlös och 1302 avrättad. Se vidare *DI* I, s. 665 not 1 om jarltitel.

46 *Sturlunga saga* I 1946, s. 524. Se även Wærdahl 2006, s. 105f.

47 *Hirdskráen* 2000, s. 80f.; jfr Axel Kristinsson 1998a, s. 115; Wærdahl 2006, s. 80f.

Efter jarlens död år 1268 kom sysslomännen, tillsammans med lagmännen, att inneha den högsta makten på Island. Ämbetstiteln syssloman var ny på Island men i Norge hade den funnits från 1100-talet. I *Járnsíða* nämns dock inte sysslomän. Istället finns beteckningen valdsmaður.⁴⁸ Som ämbetstitel är begreppet okänt i Norge. Även i *Jónsbók* används ibland samma beteckning, men där används också syssloman. Dessa två (det vill säga syssloman och valdsmaður) tycks användas som synonymer.⁴⁹ Andra titlar som också användes var umboðsmaður, réttari och lénsmaður. Det är svårt att avgränsa dessa beteckningar till något annat än funktioner inom den kungliga administrationen – de kan alltså syfta på både sysslomän och sysslomännens underställda. Titeln sóknarmaður verkar i alla fall i *Jónsbók* endast användas om sysslomännens underställda.⁵⁰

Frågan hur många sysslomän som skulle finnas på Island får inget tydligt svar i lagboken. I *Jónsbók* finns formuleringen ”även om det finns fler än en syssloman i en fjärдинг” vilket antyder att det skulle finnas åtminstone en syssloman i varje fjärдинг. Vidare står det att sysslomännens sóknarmenn inte skulle vara fler än fyra i varje fjärдинг, och maximalt två där sysslomannen var bosatta i fjärdingen.⁵¹ I *Jónsbók* redogörs för tolv ting. Dessa ting omfattade samma geografiska områden som de tidigare vårtingen haft under fristatsperioden, men i lagboken fanns inte några uppgifter om att de skulle utgöra särskilda sysslor. Nämndemännen, det vill säga de bönder som var förpliktigade att rida till Alltinget, och varav vissa satt i lagrätten, skulle vara tingens presidenter. Av varje ting skulle också ett visst antal nämndemän utnämnas.⁵² Så småningom blev dessa ting också sysslor.

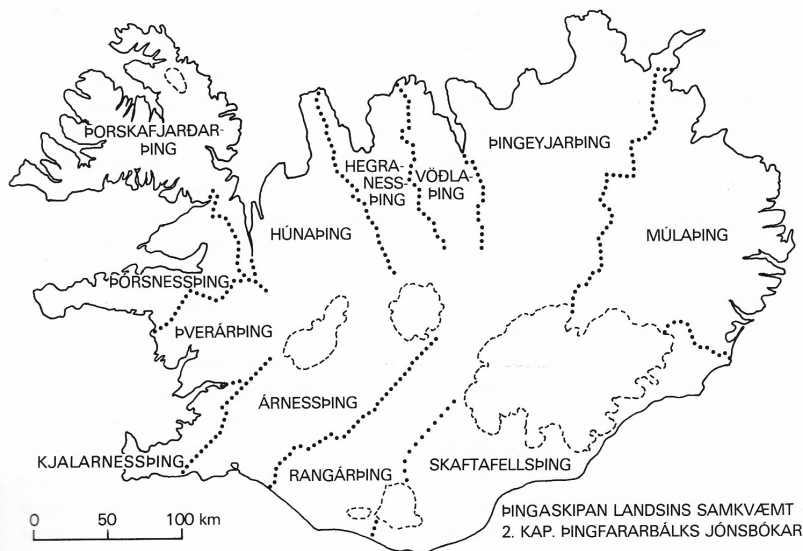
48 *Járnsíða* 2005, s. 63f., 66, 67, 81, 89, 93, 126, 129f., 139; jfr Wærdahl 2006, s. 143 not 438 och 439.

49 *Jónsbók* 1904, s. 5, 7f., 11, 219f., 279.

50 *Jónsbók* 1904, s. 7, 33. Se även Hjalmar Vilhjálmsson 1965; Björn Þorsteinsson 1972, sp. 656–658.

51 ”Eigi skulu sóknarmenn sýslumanna fleiri en fjórir í fjórðungi hverjum, en tveir þar sem sýslumaðr sitr í fjórðungi.” *Jónsbók* 1904, s. 33.

52 *Járnsíða* 2005, s. 63f.; *Jónsbók* 1904 s. 5–7.

Figur 1. Karta över tingen enligt *Jónsbók*

Källa: Björn Þorsteinsson & Sigurður Línal 1978, s. 71.

Sysslomännen hade två huvudsakliga åligganden enligt *Jónsbók*. Det ena var att, tillsammans med lagmännen, välja män till lagrätten. Sysslomännen och deras underställda var därför förpliktigade att närvara på Alltinget.⁵³ Det andra var att upprätthålla fred i sina sysslor. Detta framkommer tydligast i lagbokens bestämmelser om brottslingar och hur sysslomännen skulle hantera dessa:

Svo er mælt ok staðfastliga tekið um allt landið að ef maður vegur mann eður veitir þær ákomur eða gjörir nökkur þau verk er hann á að láta fyrir líf eður limar að lögum, þá skulu þeir er næstir verða staddir eður þeir sem fyrst megu ná taka þann mann og færa sýslumanni bundinn eður fjötraðan. [...] Sýslumaður er skyldur að taka þann mann og færa á þing. En bændur eru skyldir að dæma þann

53 *Jónsbók* 1904, s. 5–8.

mann eftir lögum á þingi. En sýslumaður er skyldur að láta refsa honum eftir lögum.⁵⁴

Sysslomännen skulle hålla ett så kallat ledting efter Alltinget och där informera om de viktigaste händelserna under Alltinget.⁵⁵ Sysslomän hade även juridiska funktioner i det att de skulle åtala när det gällde de brott där kungen ensam fick böter.⁵⁶

Lagmännen var arvtagare till fristatstidens lagsagomän som Alltingets ordförande. Deras uppgift var att styra lagtingen och de kunde också fungera som domare utanför tingen. I *Járnsíða* framkommer att lagmannen skulle utnämna män i lagrätten tillsammans med valds-menn, och han bestämde också när någon tog säte i lagrätten och hur länge de skulle sitta.⁵⁷ Lagböckerna förutsätter en lagman för hela Island. Det verkar som om lagmannen kunde arbeta som domare i sitt hem, då det var tillåtet att sammankalla en lagstämma både på tingsplatsen och hemma hos lagmannen.⁵⁸ Sysslomannen kunde stämma folk till ting eller hem till lagmannen. Om den dömde var missnöjd med domen gick saken vidare till Alltinget där lagrätten, ifall fel förekommit, fick lämna ärendet vidare till kungen för avgörande. Den ende som kunde upphäva en lagmansdom var alltså kungen. Lagmannen kunde döma i samråd med så kallade kloka män i enskilda ärenden och även tillsammans med sysslomän.⁵⁹

54 Översättning: Så är det beslutat och det ska gälla i hela landet att om en man dräper en annan eller ger honom slag eller något annat som han dör av eller förlorar lemmar av, då ska de som är närmast, eller de som först hinner, tillfångata och föra honom bunden eller fjättrad till sysslomannen [...] Därefter ska sysslomannen föra mannen till tings där bönder ska döma honom efter lagen, men sysslomannen straffa honom. *Jónsbók* 2004, s. 110f.; jfr *Jónsbók* 1904, s. 53. Observera dock att sista stycket inte åsyftar alltinget utan ett domting. Överlag har vi dåliga källor om hur tingen var ordnade eller vilken betydelse ordet ting hade under perioden. Se Gunnar Karlsson 1999, s. 41f.

55 *Jónsbók* 1904, s. 12.

56 Åtalet gällde framförallt vid tjuvnadsmål och så kallade urbotamål. Þórður Eyjólfsson 1967, s. 48. Om sysslomän i Norge se Andersen 1972a, sp. 651–656, samt Moseng 1999, s. 201f, 216.

57 *Járnsíða* 2005, s. 61–67.

58 *Jónsbók* 1904, s. 14.

59 *Jónsbók* 1904, s. 10, 14–16, 57, 104; Wærdahl 1998, s. 67.

Med kung Magnus rättsbot 1274 blev det ett urbotamål (det vill säga ett mål som var för grovt för att bota för) att dräpa en lagman.⁶⁰ Detta är det enda fall där lagmannen så tydligt betraktas som kungens representant att själva brottet ses som ett brott mot kungen. Det gäller också för dem som har kungens sigill och dem som är i kungens närhet, i hans rum, på kungsgården eller på kungens skepp. Lagmannen sågs med andra ord som den viktigaste representanten för kungen. Hans roll på Island var inte uteslutande knuten till lag och rätt. De isländska lagmännen användes ofta som rapportörer till kungen om isländska förhållanden och de for till Island i kungens ärenden, exempelvis som sändebud med lagböcker. Lagmansämbetet, hävdar Randi Wærdahl, kunde också vara en språngbräda till en karriär inom den kungliga förvaltningen i Norge.⁶¹

Lagmännens viktigaste funktion var ändå på Alltinget. Alltinget var enligt lagböckerna till namnet detsamma som under fristatsperioden men innehållet var ett annat.⁶² Under fristatsperioden var Alltinget både en lagstiftande och dömande instans. Med kungamakten införande verkar den lagstiftande funktionen mer eller mindre ha försvunnit och kvar var den dömande i form av lagrätten. Denna kom att vara landets högsta domstol fram till 1500-talet.⁶³ Alltingets arbete skulle bedrivas från Petersmäss, den 28 juni, och hålla på så länge lagmannen ville och lagrättsmännen gick med på.⁶⁴ I lagböckerna talas det om att lagmannen skulle sätta så kallade *vébönd* runt lagrätten; detta beskrivs som staket i senare manuskript.⁶⁵ Vidare nämns

60 *DI II* [1274], s. 108.

61 Wærdahl 1998, s. 71f., och 2006, s. 173.

62 *Járnsíða* 2005, s. 63–66; *Jónsbók* 1904, s. 5–16.

63 Tidigare isländsk forskning har gjort gällande att Alltinget tillsammans med kungamakten skulle ha den lagstiftande makten. Gunnar Karlsson 1999, s. 68–74, menar att Alltinget hade möjlighet att avkunna Alþingisdómur och Alþingissamþykkt, men huruvida detta var lagligt eller ej går inte att utröna utifrån källorna. Gunnar Karlsson menar att det överlag har rätt oklarheter för både norrmän och islänningar om vilka regler som skulle gälla för lagstiftning.

64 *Járnsíða* 2005, s. 63f.; *Jónsbók* 1904, s. 5, 7f.

65 *Jónsbók* 1904, s. 8.

att tinget var en fredad plats och att inte några vapen var tillåtna.⁶⁶

Enligt *Járnsíða* skulle valdsmenn (sysslomän) utnämna 140 män till Alltinget, 6–20 från varje ting. Sedan skulle lagmannen och syssloman/män gemensamt utse tre män ur varje ting: Totalt skulle 36 sitta i lagrätten. *Jónsbók* begränsade antalet nämndemän till 84 medan lagrättens antal fortsatte vara 36.⁶⁷ Det var inte tillåtet att utnämna kungens handgångna till lagrätten.⁶⁸ *Jónsbók* innehöll också regler för hur mycket nämndemännen skulle få för sitt arbete och sin resa; det sistnämnda beloppet berodde på hur långt de hade till Alltinget.⁶⁹

Lagrätten arbetade inte som en enhet. Domar som fälldes på Alltinget brukade avkunnas av sex eller tolv lagrättsmän. Andra ting än Alltinget nämns sällan i *Jónsbók*. Förutom ledting finns en klausul om tre andra ting:

Nú skulu bændur allir fara til þings þegar boð kemur til húss nema einvirkjar einir. Þeir skulu fjögur þing skyldir að sækja. Það þing sem konungsbréf skal upplesa og manndrápsþing og manntalsþing til jafnaðar, og það þing er hreppsstjórn heyrir til.⁷⁰

Samtliga ting förutom Alltinget var ad-hoc-baserade och mer djupgående information om praktiken finns därför inte i lagboken. Alltså har vi begränsade möjligheter att veta hur kungens förvaltning var tänkt att fungera mer än i generella drag.⁷¹

66 Detta betydde att personers rätt till böter ökade och kungen skulle få tretton mörk om män blev sårade innanför staketet. Om man bar vapen skulle personen betala en halv mörk och ge bort vapnen. Kungen hade rätt till ena hälften, både av boten och vapnen, och tingsmännen den andra. *Jónsbók* 1904, s. 10.

67 *Járnsíða* 2005, s. 63f. *Jónsbók* 1904, s. 6–8.

68 *Jónsbók* 1904, s. 5, 8.

69 *Jónsbók* 1904, s. 6.

70 Översättning: Alla bönder åläggs att resa till tinget när så beordras, utom ensamhushållare. De är skyldiga att närvara på fyra ting. Det ting där kungens brev läses upp, mandrápsting, mantalsting och det ting som hör till hreppsstyret. *Jónsbók* 2004, s. 148; jfr *Jónsbók* 1904, s. 113. Mantalsting har en osäker innebörd; det kan ha varit skatteting eller domting, Gunnar Karlsson 1999, s. 41f.

71 Ändringar skedde under 1300-talet men inga av dessa står med i lagboken. Kungamakten gav ut réttarbætur varav de tre från åren 1294, 1305 och 1314 anses vara de viktigaste. Se Már Jónsson 2004, s. 18f.

Utnämning av ämbetsmän

Att det var kungen som utsåg ämbetsmännen råder det inte något tvivel om. Däremot har man ibland, framförallt bland isländska forskare, varit noga med att poängtera Alltingets roll i utnämningen av ämbetsmännen.⁷² Detta grundar sig främst på att Alltinget vid ett tillfälle i samband med att *Járnsíða* lagstadgades samtyckte till kungens statuter om vem som skulle vara lagman.⁷³ Det finns visst fog för att tro att Alltinget utsåg lagmän 1302 då det enligt källorna fanns fyra lagmän närvarande på Island samtidigt. Detta är dock ett undantagsfall, och under större delen av 1300-talet finns inte några exempel på annat än att kungen utsåg lagmännen.

Den äldsta källan om hirdstyrarens och Alltingets självständiga delaktighet i utnämningen av lagmän härrör annars från år 1391.⁷⁴ I de allra flesta fall fortsatte dock kungamakten att utse lagmän och det var först under 1400-talet som det blev allt vanligare att hirdstyraren gjorde utnämningen.⁷⁵

Sysslomännen utsågs också av kungamakten och i förekommande fall av förmyndarregeringarna, även om vissa undantag finns.⁷⁶ Kungamakten fortsatte att tillsätta sysslomännen, åtminstone fram till 1340-talet. Kung Magnus skickade år 1342 en rättsbot där han förbjöd att någon under en längre tid tog sysslor, titel eller annat arbete som löd under kungen. Här är det uppenbart att makten låg hos kungen. Det är dock osäkert hur systemet fungerade i praktiken.⁷⁷

72 Exempelvis Jón Sigurðsson 1886, s. 40f.; se också Gunnar Karlsson 1999 och hans diskussion, s. 35–38.

73 *Árna saga biskups* 1998, s. 27, 29.

74 *Íslandske Annaler* IX 1391, s. 417. Då utsågs Þorsteinn Eyjólfsson från Urðir till lagman (norra och västra) av hirdstyraren med lagtingets samtycke. Jón Jóhannesson 1958, s. 241.

75 I lagböckerna står inte heller något om vem som skulle välja lagmännen. I Árnesingaskrá (även kallad Skálholtssamþykkt) som sannolikt är från 1375 krävde islänningarna att lagrätten skulle ha medbestämmanderätt vid val av lagmän. *DI* II 20. Juli [1306 eða 1375], s. 356.

76 Exempelvis Ásgrímur Ásgrímsson 1285. Se vidare kapitel 6.

77 Så småningom fick både hirdstyraren och lagmännen större kontroll över sysslomännen. I en statuter från hirdstyraren 1501 sägs att även lagmän har makt att ta bort och ta in andra goda män istället för sysslomän som inte agerar enligt lag och rätt eller de som dör. *DI* IX [1501], s. 46; *DI* VII 30. December 1504, s. 734f.; *DI* X 23. August 1539, s. 465. Se Hjálmar Vilhjálmsson 1965, s. 7.

Sysslorna

Syssla var främst förknippat med utövande av ämbete eller offentlig makt; det geografiska området varierade.⁷⁸ Lagarna föreskriver inte hur många sysslomän som skulle finnas i landet och inte heller huruvida de skulle ansvara för bestämda geografiska enheter.⁷⁹

Fram till 1300-talets första decennier verkar det som om kungen delade ut hela fjärdingar som sysslor och ibland kunde en syssloman även ha två fjärdingar som sitt ämbets- och ansvarsområde.

Figur 2. Karta över ting och fjärdingar

Källa: Gunnar Karlsson 2000, s. 25.

78 Det är först under 1500-talet som sysslorna som geografiska områden fick fasta gränser. Axel Kristinsson 1998a, s. 122; jfr Björn Þorsteinsson 1956, s. 67.

79 Begreppet syssla förekommer sex gånger i *Jónsbók* 1904, s. 6, 32f., 204, 235, 298.

Tidigare forskning har gjort gällande att det skulle ha funnits tolv sysslomän som då motsvarar antalet tingsområden, men för detta finns det, som Axel Kristinsson rätteligen påpekat, inte något stöd i källorna.⁸⁰ Den isländska administrationen skulle i så fall ha bestått av tolv sysslomän, två lagmän samt kungens övriga handgångna män och kungliga sändebud – en administration vars storlek varit föga nödvändig för den lilla befolkningen. Utgår man istället från de uppgifter som biskopssagorna och annalerna ger oss, kommer man fram till att det i snitt fanns en till fyra sysslomän samtidigt under den studerade perioden, vilket måste anses vara troligare. Oftast hade sysslomännen, åtminstone i början av perioden, ansvar för hela fjärdingar. I början av 1300-talet finns dock skäl att tro att storleken på sysslorna börjar bli mindre.⁸¹

Det finns ett ”skattbændatal” (skattetal) daterat år 1311 som sannolikt upprättades i syfte att underlätta kungens kontroll över sysslomännen och skatteintäkterna. Då alla skattebönder betalade samma summa var beräkningen av kungens skatteandel tämligen enkel. Vi kan utgå ifrån att områdesindelningen i skattetalet byggde på sysslogränser, men talet existerar i två versioner som bygger på olika områdesindelningar. I den ena är enheten fjärdingar och i den andra delas landet in i nio områden.⁸² Sannolikt representerar fjärdingsgränserna en äldre period och den andra en yngre.⁸³ Sysslor gavs från början ”på räkning” vilket innebar att sysslomannen samlade in kungens fasta intäkter, *víseyrir*, och lämnade hälften till kungen och slutligen själv tog hälften som lön (*þingfararkaup*).⁸⁴ Under senare perioder lejdes sysslor ofta ut vilket innebar att sysslomannen betalade en fast avgift och behöll hela det resterande beloppet. Detta system inrättades runt mitten av 1300-talet.⁸⁵

80 Axel Kristinsson 1998a, s. 114.

81 I ett diplom står att Haukur Erlendsson hade sysslomakt på Suðurnes runt 1306–1308; *DI* II [1307], s. 361f. Enligt Axel Kristinsson 1998a, s. 120, är det möjligt att det gällde för hela södra fjärdingen. Exemplet räcker dock inte till för några stora slutsatser.

82 Axel Kristinsson 1998a, s. 123f.

83 Björn Þorsteinsson & Sigurður Línal 1978, s. 104f.

84 Om *víseyrir* se Rindal 1976, sp. 168–170.

85 Axel Kristinsson 1998a, s. 124f.

Det säger sig självt att båda skattetalen måste ha tillkommit tidigare eftersom det inte fanns något skäl för kungamakten att räkna skattebönder om sysslorna lejdades ut. Skattetalet, anser därför Axel Kristinsson, hade endast betydelse när sysslan gavs på räkenskap.⁸⁶

Sysslorna fortsatte att ges i fjärdingar åtminstone till år 1301 då en norsk ämbetsman fick syssla i två fjärdingar. Detta förekommer också efter mitten av 1300-talet men då hade Island lejts ut och frågan är om det är jämförbart.⁸⁷

Axel Kristinsson daterar ändringen från större sysslor till mindre till åren 1305–1323. Han anser vidare att det så kallade fjärdingstalet skulle härröra från år 1311 och sysslotalet från år 1331. Enligt annaler reste två isländska ämbetsmän från Norge till Island för att räkna visaeyri/skatt för hela landet 1331. Alltså är det sannolikt att sysslotalet kom till vid denna tidpunkt.⁸⁸ Årtalet passar även väl in med tanke på att kung Magnus blev myndig runt denna tid och han har då sannolikt velat få bättre kontroll över sitt rike.⁸⁹ Även om detta är en sannolik förklaring tillåter emellertid källorna inte några klara slutsatser om ändringar i sysslornas storlek.

År 1319 blev Magnus Eriksson, tre år gammal, vald till kung i Norge. En förmyndarregering styrde riket fram till år 1332. Från 1320 började Island delas in i fler och mindre administrativa enheter än fjärdingarna. Dessutom utsågs hirdstyrare som var överordnade sysslomännen på Island. Sannolikt hade inte riksrådet lika stark ”personlig” makt som kungen tidigare hade haft vilket kan ha lett till ett ökat behov av en överordnad och en starkare kontroll över förvaltningen överlag. Vad som med säkerhet kan fastslås är att systemet som sådant även under denna fas var långtifrån fast och fixerat. Mindre sysslor börjar förekomma, men fjärdingssysslor gavs även fortsättningsvis.

86 Axel Kristinsson 1998a, s. 125f.

87 År 1323 gavs en syssla på västra nordlandet vilket indikerar att bägge systemen fungerade samtidigt. Axel Kristinsson 1998a, s. 125; jfr *Isländske Annaler* VIII 1323, s. 346.

88 Axel Kristinsson 1998a, s. 126f. Enligt annalerna reste herra Haukur och herra Ketill runt hela landet 1331 och räknade visaeyri. *Isländske Annaler* VI 1331, s. 219.

89 Axel Kristinsson 1998a, s. 128f.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att det normativa materialet ger oss begränsad information om hur förvaltningen skulle skötas. Kungamakten implementerade inte någon särskild laggivning om hur förvaltningen skulle fungera. Det fanns helt enkelt inte något färdigt system som importerades till Island – systemet fick istället växa fram under 1300-talet. Praktiken får därför istället sökas genom biskops-sagorna, diplom och annaler. Det är genom detta material som vidare information om hur kungamakten implementerade sin maktapparat på Island kan undersökas.

KAPITEL 3

KUNGAMAKTENS IMPLEMENTERING

I följande kapitel undersöks den kungliga förvaltningen på Island såsom den fungerade i praktiken. Framställningen är kronologiskt uppbyggd, men olika teman har valts för olika perioder för att ge exempel och belysa förändringar som anses vara av vikt för vidare förståelse av aristokratins formering och maktkonsolidering.¹ Då syftet är att behandla en elit i förvandling i samband med kungamaktens allt större betydelse och därmed en högre grad av integrering i det norska riket finns anledning till ytterligare fördjupning av förvandlingen i praktiken.

Kungamaktens räckvidd

Kung Magnus Håkonsson regerade under perioden 1263–1280. Under denna period började en konflikt om kyrkans jordegendomar, *staðamál*.² Vidare utformades lagböckerna *Járnsíða* och senare *Jónsbók* som båda skickades till och antogs på Island. Förutom lagböckerna, vilka som tidigare har framkommit, inte ger någon uttömmande information om hur förvaltningen i detalj skulle fungera på Island, finns inte något i korrespondensen mellan kungamakten och sysslomännen eller lagmännen som talar om hur förvaltningen borde fungera.³

- 1 För en mer fulltäckande analys av kungamaktens metoder hänvisas läsarna till Wærdahl som jämfört de olika strategier som användes i respektive skattland. Se Wærdahl 1998 och 2006.
- 2 Kampen om *staðir* behandlas mer utförligt i kapitel 7.
- 3 Totalt finns fem bevarade brev från kung Magnus till islänningar under perioden 1274–1280: *DI* II [1274], s. 108–112; [1276], s. 130; 13. september 1277, s. 155; [1280 eða fyr], s. 161–163 (skickades dock sannolikt inte till Island); [fyrris 9 Mai 1280], s. 171–174.

Kung Magnus stod på kyrkans sida i kampen om staðir (ungefär beneficium). En av anledningarna var troligen att han ville försäkra sig om stöd från biskop Árni Þorláksson i **antagandet av den nya lagboken *Járnsíða* 1271**. Biskopen fick således löfte om hjälp med staðir i utbyte mot sitt stöd för lagbokens antagande.⁴ Episoden understryker kungens behov av stöd på Island. Under kung Magnus tid såg det också ut som om staðamál helt skulle lösas till kyrkans förmån. Detta ändrades dock under kung Erik Magnussons tid (regeringstid 1280–1299). Under sitt första år som kung var han omyndig och förmyndarregeringen, bestående av den världsliga aristokratin, tog ställning mot kyrkan. Detta innebar bland annat att staðamál blossade upp igen på Island 1283. När kung Erik hade kommit till makten använde han sig av samma metod som sina föregångare och uppmuntrade den isländske biskopen Árni Þorláksson att stödja hans ledning i utbyte mot hjälp kring staðamál.⁵ En av de stora konflikterna under 1200-talet utspelade sig alltså mellan de världsliga hövdingarna och kyrkan på Island.

År 1299 tog kung Håkon Magnusson över tronen. Kungamakten konsoliderades ytterligare under hans tid och det stora antal diplom som härstammar från hans regeringstid, vilka även avser Island och kungamaktens relation till aristokratin respektive kyrkan, tyder på att kungamaktens grepp om Island nu stärktes.⁶

Under kung Håkons tid märks för första gången att relationen mellan kungens handgångna män och kungen inte alltid var problemfri. Det framgår bland annat att kungens handgångna män i norska riket då och då var skuldsatta och vägrade betala sina skulder trots lagmännens uppmaningar. Problemet tas upp i en stadga (isländska réttarbót)

4 *Árna saga biskups* 1998, s. 27.

5 *DI II* 1286, s. 262; jfr *Árna saga biskups* 1998, s. 156f. och *Islandske Annaler II* 1286, s. 51. Detta är för övrigt första gången som leidang krävs av islänningar. Se också *DI II* 1288, s. 265; jfr *Árna saga biskups* 1998, s. 178f.

6 Nitton brev med kungamakten som avsändare är bevarade från perioden 1302–1318: *DI II* [11 Juni 1302], s. 332f.; [27. Måi 1303], s. 336–339; 11. October 1303, s. 339; 23. Juni 1305, s. 342–345; [1305], s. 345–347; [1306], s. 347–349; [1309], s. 363–366; 26. December 1309, s. 367–369; [um 1310], s. 369–371; 23. Juni 1310, s. 371; 2. Måi 1313, s. 379–386; 10 Juni 1313, s. 386f.; 14. Juni 1314, s. 390–395; 1314, s. 395f.; 25. November 1315, s. 399–402; 28. Juli 1316, s. 404–406; 28. Marts 1318, s. 411–414; 13. December 1318, s. 415–420; [1318], s. 421f.

1303. Här uppmanar kungen sina handgångna män att betala eller i annat fall finna sig i att bli uteslutna från hirden. Den som likväl trotsade förbudet och ”setz” (sitter) med hirden skulle dessutom för evig tid förvägras att komma tillbaka till hirden.⁷

Kung Håkon Magnusson avskaffade jarltiteln i Norge 1308 och upphävde alla skyddsbrief som givits ut på Island sedan kung Magnus död.⁸ Skyddsbriefven gavs vanligtvis till biskopar och kloster samt i vissa fall till världsliga män. Anledningen till att kung Håkon ville ta tillbaka dessa brief på Island är okänd – kanske ville han öka sin makt genom att få betalt för nya brief eller genom att ta bort skyddsbrief från sina fiender. Att jarltiteln togs bort var hur som helst ett led i att stärka kungamakten. Det förräderi som kung Håkon Håkonsson (regeringstid 1217–1273) hade blivit utsatt för av Skúli jarl ledde till att kungen i fortsättningen själv ville ha den yttersta kontrollen.⁹

Kung Håkon Magnusson dog 1319 och en förmyndarregering tog vid för kung Magnus Eriksson. Samma år hade kungamakten i förberedande syfte fått åtta rådgivare att avlägga ed om hur de skulle styra det norska riket under förmyndartiden.¹⁰

Perioden från 1319 och framåt har inom den norska forskningen ofta stått för den norska storhetstidens slutpunkt och början till ett politiskt och ekonomiskt förfall. Blom har dock nyanserat denna bild och menar dels att det bevarade materialet från förmyndarperioden är för fragmentariskt för att rekonstruera den politiska historien på det sätt som tidigare historiker har gjort, dels att förmyndarregeringen verkar ha fungerat som den skulle. Kungamodern Ingeborg hade under den första tiden en stark maktposition och Erling Vidkunsson

7 *DI* II 11. Oktober 1303, s. 339f.; jfr variant B, s. 341.

8 Jón Jóhannesson 1958, s. 267f. Skyddsbrief kunde ges både till institutioner och privatpersoner, skyddade mottagarens egendomar eller särskilda rättigheter och gav också stöd att driva in fordringar. Skyddet gällde oftast hela mottagarens familj (om det var riktat till en privatperson, annars alla medlemmar av institutionen, exempelvis ett kloster). Skyddsbriefven ser Blom som den lägsta klassen av privilegiebrief. Se Blom 1967, s. 19–29, och 1971, sp. 38–41.

9 Jarlen Skúlis maktkamp med kung Håkon nådde sin höjdpunkt då han år 1239 lät sina anhängare proklamera honom till kung på Öretinget. Kampen misslyckades dock och Skúli besegrades slutgiltigt av kungen ett år senare.

10 Blom 1992, Bd 1, s. 32.

valdes 1323 till riksrådets ansvarige förman med fullmakt att handla som kungen själv.¹¹ Under samma hirdstämma, där ärkebiskopen, biskoparna från hela riket (inklusive Island) samt handgångna män var närvarande, togs det dåliga (slælega) styret sedan kung Håkons död upp särskilt.¹² Detta har i vissa fall tolkats som att Ingeborg skulle ha varit ansvarig för rikets allt sämre ekonomiska ställning. Källorna är dock för knapphändiga för dylika tolkningar.¹³

Klart är att det norska riket vid kung Magnus myndighetstid befann sig i ett dåligt ekonomiskt läge. Kung Magnus försökte därför under 1330-talet att stärka sin kontroll över rikets finanser.¹⁴ På Island märktes detta bland annat genom kungamakts försök att få bättre kontroll över skatterna.¹⁵ Från 1340-talet blev kung Magnus tillsammans med sina rådgivare alltmer aktiv i att skicka rättsböter och statuter som syftade till att stärka den allmänna rättsordningen.¹⁶ Samtidigt blev kungamakten ytterligare skuldsatt på grund av krig och efter pestens inträde 1350 blev pengabristen akut.¹⁷ För Islands del innebar det bland annat att kungen införde så kallat sekkjargjald (en handelskatt) på alla varor från Island.¹⁸ Dessutom började kungamakten arrendera ut Island som pantlän, något som kommer att diskuteras längre fram i kapitlet.

Kung Håkon VI Magnusson började regera Norge 1355 (regeringstid 1355–1380) men hans far kung Magnus fortsatte regera skatteländerna tills han blev fångslad år 1365. Kung Magnus befriades år 1371 och regerade därefter det norska riket tillsammans med sin son

11 Norska kungabrev från denna period blev beseglade både med kung Magnus sigill och drottens eget. Se Blom 1992, Bd 1, s. 33, 62–67, 97.

12 *DI* II 18. Marts 1322, s. 510; jfr *DN* VII 20. Februar 1323, s. 116.

13 Blom 1992, Bd 1, s. 48. Även andra drottningar har blivit anklagade för att inte sköta landets ekonomi, exempelvis den svenska drottning Kristina som anklagades för att slösa med rikets resurser. Se Englund 2006.

14 Blom 1992, Bd 2, s. 464.

15 Två ämbetsmän gavs i uppdrag att beräkna visaeyri. *Islandske Annaler* VI 1331, s. 219.

16 Blom 1992, Bd 1, s. 321f.

17 Blom 1992, Bd 2, s. 495f.

18 Det rörde sig om en avgift på fem procent som krävdes i form av fisk och vadmal vid ankomst till Bergen. Blom 1992, Bd 2, s. 494; se också Magnús Már Lárusson 1961b, sp. 128–128.

Håkon till sin död år 1374. Brev från Håkons regeringstid är mycket sällsynta i det isländska diplomaterialet, vilket är förklarligt med tanke på den korta tid han regerade över Island.¹⁹

Efter kung Håkons död år 1380 tog en förmyndarregering över tills kung Olav Håkonsson besteg tronen, som han behöll till sin död år 1387.²⁰ Blom karakteriserar perioden 1381–1387 som ”en intressant liten övergångsperiode i norsk historie, et formynderstyre som synes uproblematisk”.²¹ Efter kung Olavs död kom sedan både Island och Norge från år 1397 att ingå i en ny gemenskap, Kalmarunionen. Den politiska makten kom i allt högre grad att förflyttas till Danmark, och Island fick alltmer perifer status.

Ämbetsmän och kungens utsända

Från år 1277, då hirdsystemet anpassades till det europeiska systemet, kom också de flesta handgångna män på Island att inneha en titel. Samtliga sysslomän utom en av dem som tillsattes på Island under perioden 1271–1299 var riddare, och de flesta av lagmännen hade också titel.²²

Kungamakten skickade ibland utsända med särskilda maktbefogenheter till Island. När lagböckerna *Járnsíða* och *Jónsbók* skulle lagstadgas skickade kungen exempelvis med sändebud till Island vil-

19 Efter kung Magnus död kom dock en rättsbot om arvsrätt från kungen där han gick mot en dom som lagmannen Þorsteinn Eyjólfsson hade utfärdat tidigare. *DI III* 10. Juni 1375, s. 300. Kung Håkon fastställde också sin fars gåva till en av kungens män på Island (Skúli Þórðarson). *DI III* 13. Marts 1375, s. 294.

20 Denna regeringsperiod är den allra kortaste och det finns endast ett brev i diplomatiet som kungamakten/förmyndarregeringen skickade. *DI III* 26. August 1383, s. 368f. Under kung Olavs förmyndarregering kom den norske drotsen för första gången att utnämna ämbetsmän på Island. Drotsen Ögmundur Finnsson utnämnde Eiríkur Guðmundsson till hirdstyrare och Narfi Sveinsson till lagman. *Isländske Annaler IX* 1387, s. 415.

21 Blom 1992, Bd 2, s. 822.

22 Ett undantag var Guðmundur skáldstikla Þórðarson. Efter 1319 blev antalet ämbetsmän med titel allt färre och under perioden 1350–1397 var det endast två ämbetsmän som hade titel eller anknytning till hirden: Väpnaren Þorgautur Jónsson och riddaren Eiríkur Guðmundsson.

ka skulle se till att lagboken antogs.²³ Även om skatteinhämtningen skulle skötas av sysslomännen ser vi också att kungens utsända kunde uppdras till detta. Vid ett tillfälle rapporteras att två av kungens utsända kom till Island och höll ting under åren 1277–1278 och då krävde in skatten med ”meiri frekju en venjulega” (ungefär barskare än vanligt).²⁴

När kung Erik, eller snarast förmyndarregeringen, tog över år 1280 användes samma strategi. Kungliga sändebud användes till och med i ännu högre grad än under kung Magnus. Förklaringen ligger sannolikt i problemet med staðir vilket eskalerade under kung Erik. Under de år som kungens förmyndarregering styrde lyckades den norska aristokratin tillskansa sig allt större maktbefogenheter, vilket även fick effekter på Island. Lekmännen på Island uppmanades från norskt håll att ta tillbaka staðir och kungens ämbetsmän uppmuntrades att stödja lekmännen i detta.²⁵ När kung Erik blev myndig fick de isländska biskoparna återigen stöd från kungen, men de isländska lekmännen vägrade då ge tillbaka de staðir de hade kommit över. Biskoparna Árni Þorláksson och Jörundur Þorsteinsson reste till Norge för att bringa klarhet i saken, men det skulle dröja innan en kompromiss till slut nåddes. Kung Erik hann också ändra sig: År 1292 skickade han två av sina handgångna män till Island med brev om att staðir åter skulle föras tillbaka av lekmännen.²⁶ Dessa män benämns inte som sysslomän och borde därför rimligen ses som kungens utsända.²⁷ Såväl isländska ämbetsmän som kungens handgångna män och kungens utsända

23 Kungen använde sig både av islänningar och norrmän som sina utsända. Norrmannen Eindriði böggull kom tillsammans med isländska ämbetsmän med *Járnsíða* till Island 1271; *Íslandske Annaler*: I endast Sturla 1271, s. 28; II Sturla och Þorvarður 1271, s. 49; III Sturla 1271, s. 69; IV Þorvarður, Sturla och Eindriði böggull 1271, s. 138. Att det var Eindriði som hade huvudansvaret framkommer bland annat av *Árna saga biskups* och annaler: *Íslandske Annaler* 1273, s. 194, 484; *Árna saga biskups* 1998, s. 27, 64f, 84f.

24 *Árna saga biskups* 1998, s. 64f. Kungens utsända då var Eindriði böggull och Nikulás Oddsson.

25 *Árna saga biskups* 1998, s. 148f.

26 Dessa var Þórður Hallsson och Kristóforus Vilhjálmsón. *Íslandske Annaler* IV 1292, s. 143.

27 Þorvarður Þórarinsson (syssloman) uppmanade 1293 lekmännen att ta tillbaka kyrkoegen-domarna och då sannolikt på grund av det brev som hade kommit året innan. Ett år senare kom dock krav från kungen till lagmannen att lämna tillbaka staðir igen. *Íslandske Annaler* III 1294, s. 71.

kom att vara involverade i staðamál och reste fram och tillbaka från Norge för att bringa ordning i oklarheterna tills en kompromiss slutgiltigt nåddes år 1297.²⁸

Under den första fasen av implementerandet av en ny förvaltning på Island använde kungamakten sig i hög grad av personliga allianser. Beroendeförhållandet till kungamakten var baserat på personliga relationer snarare än på ämbeten och ramverket var inte särskilt institutionaliserat. Enligt Randi Wærdahl fungerade kungens utsända som ett ad-hoc-supplement till den ordinarie förvaltningen på Island.²⁹ Kungens makt var inte konstant och behövde förstärkas ibland. De utsända behöver dock inte ses som komplement utan som del av det befintliga systemet. Behovet av förstärkning var extra stort i slutet av 1200-talet då kung Håkon besteg tronen med ambitionen att ytterligare stärka kungamakten på Island. Att då och då skicka män med särskilda uppgifter kan ha försvårat utövningen av ämbetet för de befintliga ämbetsmännen på Island. Det verkar alltså som om kungens maktutövning på Island var beroende av ett visst mått av samma oförutsägbarhet som Orning har visat gällde för en tidigare period, en oförutsägbarhet som skulle garantera kungens maktposition.³⁰

Genom att överlag definiera kungens utsända som sysslomän förleds man att uppfatta förvaltningen på Island som mer välordnad och systematisk än vad den egentligen var.³¹ Systemet var flytande och kungen kunde genom personbaserade lösningar hålla sina män ”på halster”, premiera vissa och låta bli att anlita andra. På så sätt liknar kungamakts strategin den som också användes under Sturlungaperioden då kungen premierade vissa hövdingar och spelade ut dem mot

28 År 1295 reste Þorvarður tillsammans med andra kungens handgångna till Norge och samma år kom Erlendur Ólafsson, Snorri Ingimundarson och Bárður Högnason (norsk) till Island med kung Eriks budskap. *Islandske Annaler* V 1295, s. 198. Erlendur var vid denna tidpunkt syssloman och Snorri Ingimundarson var riddare. Randi Wærdahl anser att han var syssloman men det finns inte något i källorna om att han skulle ha innehaft ämbete. Bárður Högnason var norrman och detta var första gången som han kom till Island.

29 Wærdahl 2006, s. 174.

30 Kungamakts maktutövning har med andra ord inte ändrats avsevärt från 1200-talets oförutsägbarhet; jfr Orning 2004, s. 195–197.

31 Även Axel Kristinsson 1998a, s. 121, menar att det är svårt att veta vilka av kungens utsända som var sysslomän och vilka som endast var kungens handgångna.

andra. Ibland höll han hövdingarnas söner som gisslan för att försäkra sig om att hövdingarna inte glömde bort sina uppdrag när de reste från Norge.³²

Att använda sig av kungens utsända är något som verkar ha varit utmärkande framförallt för perioden 1270–1319. Med förmyndarregeringen upphörde i stort sett detta system. Visserligen skickades två män till Island med brev om kungahyllningen 1319, men efter det överläts förvaltningen mer och mer till de lokala ämbetsmännen. Detta kommer tydligt till uttryck när det gäller trohetseder som före 1320 helt hade skötts av kungens utsända.³³

Hirdstyraren – från titel till ämbete

Som nämnts tidigare har Blom tonat ned den traditionella och nationalistiska bilden av ett norskt förfall från 1319 i och med den förmyndarregering som då tog över. Förvaltningen av Island genomgick inte heller några större förändringar, åtminstone inte när det handlar om vilka män som tilldelades ämbete. Tidigare ämbetsmän blev kvar på sina positioner.³⁴ Däremot skedde vissa förändringar vad avser innehålllet i sysslomans- och hirdstyrarämbetena.

Hirdstyrare var från början den titel som avsåg högsta rangen inom hirden, hirdmännen. Bland islänningarna förefaller det endast vara en som räknades till den högsta rangen av hirdmän, nämligen lendermannen Snorri Sturluson. Inom de övriga grupperna bland hirdmännen fanns en märkesman: Hrafn Oddsson. De övriga var skutilsveinar (efter 1277 riddare) som var den lägsta rangen bland hirdmän.³⁵ Detta innebär också att de med titel kunde kalla sig för hirdstyrare i *Hirdskräens* bemärkelse. Hirdstyrarens uppgifter utvecklades så små-

32 Exempelvis höll kungen storgoðasöner i Norge 1245 för att försäkra sig om skatt från Island. Se *Sturlunga saga* II 1946, s. 111. Detta är dock inte något som märks under den norska perioden. Se även Jón Viðar Sigurðsson 1993, s. 79–93.

33 Ketill Þorláksson reste runt Island och tog emot trohetseder från islänningarna till kung Magnus Eriksson. Detta påpekar också Wærdahl 2006, s. 196.

34 Se figur 10 i kapitel 5.

35 Se bilaga.

ningom till ett ämbete, vilket även skedde i Norge. Där fick hirdstyrarna en militär roll inför kungens handgångna män medan sysslomännen fortsatte att leda leidangsorganisationen.³⁶ Överlag skedde under 1300-talet en viss specialisering som innebar att ett ämbetes uppgifter blev allt klarare och fick ett fastare innehåll.

I ett brev från 1320 omtalas hirdstyrare som begrepp för första gången. Brevet är från kung Magnus (förmyndarstyret) och handlar om biskop Auduns och lärda mäns överträdelser.³⁷ I brevet står bland annat följande:

Bioðum uer hirðstiora uorum riddurum uorum hirð uorri oc ollum landzins formonnum at styrkia þenna uornn boðskap eptir þui sem þeir uili til suara firi Guði oc oss. vitandi firi uist at oss mislikar ef þer gerit oðru uisa.³⁸

Av brevet står det klart att det är framförallt hirdstyrarna, som nämns först, som ska se till att kungens budskap efterföljs.³⁹ Brevet synliggör att samtliga kungens handgångna män på Island ingick i förvaltningen samtidigt som det inte berättar någonting om vilka funktioner hirdstyraren i övrigt skulle ha.

Randi Wærdahl menar dock att det redan från början fanns ett behov av en överordnad tjänsteman inom den isländska förvaltningen i form av en hirdstyrare, även om själva begreppet inte började användas i källorna förrän runt 1320.⁴⁰ Axel Kristinsson däremot hävdar att detta behov inte fanns förrän ämbetet dyker upp i källorna och daterar därför hirdstyrarens ämbete till samma tid.⁴¹

36 Moseng 1999, s. 322.

37 Överträdelserna gällde halvkyrkor, att biskopen tagit fisk och val olagligt och berövat fattiga män det tionde som är mindre än ett öre och som de lagligen har rätt till samt "kriststfē".

38 Översättning: Vi befäller vår hirdstyrare, våra riddare, vår hird och samtliga landets framstående män att de stödjer vårt budskap så att de kan stå till svars för Gud och oss, säkert vetandes att vi kommer att misstycka om de gör annorledes. *DI II* 10. Juni 1320, s. 495f.

39 Samma år ska ett brev från islänningar ha skickats till kung Magnus om fördraget. *DI II* [1320], s. 496–498.

40 Wærdahl 1998, s. 79; jfr Wærdahl 2006, s. 193–200.

41 Axel Kristinsson 1998a, s. 121–129.

Hur man än ser på saken är det uppenbart att det inledningsvis fanns vissa problem i förvaltningen, och då gällande individuella maktpositioner. Kungen hade år 1273 gett Hrafn Oddsson och Þorvarður Þórarinsson befogenhet att styra Island.⁴² I ett brev som biskop Árni Þorláksson skickade till kung Magnus år 1277 nämner biskopen bland annat förmän och riksstyret på Island. Han berättar inledningsvis att Hrafn Oddsson, i hans tycke, är den bäst lämpade att ensam styra över hela landet, men framhåller samtidigt att det för allmogen skulle vara bättre om flera män delade makten. Därefter kommer han in på hur lagmännen har skött sig och påpekar att hövdingarna visserligen inte alltid kom överens men att samtliga i alla fall var trogna kungen. Biskopen anser sig komma väl överens med alla kungens handgångna män utom en, nämligen Þorvarður Þórarinsson, som var riddare och syssloman med stark lokal maktposition.⁴³ Av annat källmaterial framgår att åtminstone Þorvarður Þórarinsson tyckte att hans (och andras) makt hade minskat till Hrafn Oddssons och biskopens förmån. I ett brev som Þorvarður skrev samma år som biskopen skrev sitt beklagade han sig över dessa svårigheter:

Er ok svá mikit ríki hans á landinu at yðrir menn skulu varla svá við horfa sem þeir þykkjaz mannan til hafa eðr skaplyndi.” [...] ”Þingi váru í sumar réðu þeir Hrafn ok byskup, höfðu skammt ok meðallagi skilvíst at því er sumum þótti; lögsögumaðr var ógreiðr ok skaut flestum málum undir byskups dóm ok annarra manna þeira er sýndiz. Af lögréttumönnum nýttiz lítit.”⁴⁴

Med tanke på att Þorvarður Þórarinsson och Hrafn Oddsson tidigare hade varit fiender är det inte särskilt underligt att de inte alltid kom överens.⁴⁵ Kungen verkar ha följt biskopens önskemål då Hrafn

42 *Islandske Annaler* VIII 1273, s. 331; jfr *Árna saga biskups* 1998, s. 43.

43 *Árna saga biskups* 1998, s. 65f.

44 Översättning: Hans makt i landet är så stor att era män knappast kan motstå även om de hade mandom eller karaktär därtill. [...] På vårt ting i somras bestämde Hrafn och biskopen allt, rapporterade litet och slarvigt enligt vissa. Lagsagomannen hjälpte inte till och hänsköt de flesta mål till biskopens dom och till andra som han valde ut. Lagrättsmännen gjorde inte någon nytta. *Árna saga biskups* 1998, s. 63.

45 Hrafn stod bakom dråpet på Þorvarðurs bror Oddur. Se *Sturlunga saga* I 1946, s. 512–517.

Oddsson två år senare gavs titeln märkesman, vilket borde gett honom ett övertag över samtliga riddare i kungens hird på Island.⁴⁶ Axel Kristinsson tolkar kungens agerande som att Hrafn Oddsson genom titeln endast blev hirdens förman medan Randi Wærdahl anser att han genom utnämningen blev ett slags översyssloman med särskilda centrala uppgifter.⁴⁷ Wærdahl menar dock att även Þorvarður Þórarinsson och ett flertal andra sysslomän skulle ha varit hirdstyrare före 1320, vilket i så fall skulle ha givit även dem centrala uppgifter inom administrationen.⁴⁸ I teorin hade dock alla sysslomän lika stor makt. Att vissa personer hade större makt än andra behöver inte vara kopplat till hirdstyrarbegreppet. Som Axel Kristinsson har påpekat blev Hrafn Oddsson märkesman först efter det att han hade fått makt över landet. Både Hrafn Oddsson och Þorvarður Þórarinsson tillhörde de tidigare **goðarna och hade stor makt på Island oavsett syssla och titel**. Sysslomännens befogenheter borde rimligtvis också ha berott på hur stora sysslor de hade.⁴⁹ Sammantaget har jag, liksom Axel Kristinsson, svårt att se Hrafn Oddsson som hirdstyrare i någon annan betydelse än som hirdens förman.⁵⁰

Att hirdstyraren nämns för första gången runt 1320 kan tyda på ökat behov av ett mer formaliserat styre. Däremot är det inte något som indikerar att sysslomännen har blivit åsidosatta eller förlorat sin makt inom förvaltningen på Island. År 1330 skickas i drotsen Erling Vidkunsons namn en rättsbot som handlar om islänningars skulder. Av brevet framgår att det var sysslomännen och deras ombudsmän

46 *Árna saga biskups* 1998, s. 75; jfr *Íslandske Annaler*, s. 70, 141, 195 och 337.

47 Axel Kristinsson 1998a, s. 117; Wærdahl 1998, s. 76, och 2006, s. 193–200.

48 De centrala uppgifterna skulle ha bestått i att Hrafn Oddsson temporärt tillsatte en syssloman och Þorvarður Þórarinsson (riddare och syssloman) gav lekmännen tillåtelse att ta tillbaka kyrkogodsens mot biskopens vilja under stadámál. Wærdahl 1998, s. 75f. När det gäller Þorvarður Þórarinsson är det dock svårt att veta om han hade mandat från kungen att hävda att staðir skulle behållas. I annalerna nämns att lekmän tog tillbaka kyrkor efter Þorvarðurs beslut (*råd og skipan*) i *Íslandske Annaler*: V 1293, s. 197; IX 1293, s. 385. Þorvarður reste till Norge 1287 och kom tillbaka ett år senare. Det är osäkert om han agerade på kungens uppdrag så långt senare.

49 Se diskussion om sysslor längre fram i kapitlet.

50 Detta gäller också de personer som har ansetts vara hirdstyrare under perioden, det vill säga Þorvarður Þórarinsson, Sturla Jónsson och Álfur i Krók. Jfr Axel Kristinsson 1998a, s. 120f. För en annan uppfattning se Jón Jóhannesson 1958, s. 233; Wærdahl 2006, s. 208.

som skulle driva in skulderna.⁵¹ Att det inte var hirdstyraren som skulle sköta övervakningen kan tolkas som att ämbetet ännu inte hade blivit formaliserat. Hirdstyrarnas uppgifter klargjordes allteftersom, och från 1340-talet blev det allt tydligare att hirdstyraren var den som innehade det högsta ämbetet på Island.

Under perioden 1341–1342 skickade kung Magnus Eriksson en norsk hirdstyrare till Island med maktbefogenhet över hela landet, ”að bjóða yfir alla leikmenn” (ungefär att bestämma över alla lekmän).⁵² Detta är första gången som det uttryckligen står att det är en ensam individ som ska råda över samtliga lekmän på Island. Varför kungamakten nu valde en norrman på posten är oklart. Enligt annalerna var 1330-talet en period med många hårda vintrar och jordskalv. Dessutom var det en våldsam period och eventuellt fungerade förvaltningen inte särskilt väl då. Ett annat alternativ kan vara att kung Magnus Eriksson nu började intressera sig alltmer för förvaltningen på Island, kanske just med tanke på de hårda tiderna för kungamakten ekonomi.⁵³ Om nu förvaltningen inte hade fungerat särskilt väl skulle det kunna vara en delförklaring till varför en norrman blev den första formella hirdstyraren på Island i betydelsen att han uttryckligen hade makt över hela landet.

Att förvaltningen ibland inte sköttes korrekt ser man av kung Magnus rättsbot från år 1342. Där förbjuder kungen att någon tar sysslor för en längre period, titel eller annat arbete som ligger under kungamakten ansvarsområde. Undantag kan göras om männen först ber sig till kungen som då bestämmer om personen ifråga är värdig. I brevet uttrycker kungen också sin vilja att hirdstyraren ska hämta sysslopengar och det saköre som kommer från de tomma sysslorna på Island, det vill säga under den tid då sysslomännen eller de potentiella sysslomännen själva befinner sig i Norge. Kungen vill också att hans hirdstyrare rättar de sysslomän som är ostyriga och betungar kung-

51 Om sysslomännen och ombudsmännen inte gjorde som de blivit tillsagda skulle de förlora både syssla och ära, och möta kungens ”ubliða”. *DI II* 7. Januar 1330, s. 648f.

52 *Islandske Annaler*, V 1341, s. 209.

53 Se *Islandske Annaler*, VIII 1331–1332, s. 348; 1333–1336, s. 349; 1339, s. 350f.; 1341, s. 351; 1342, s. 352.

ens undersåtar mer än vad lagen föreskriver. Om de sysslomän som har gjort fel vill sona sina brott efter hirdstyrarens och hirdens råd ska hans brott redogöras för och anmälas till kungen med goda mäns sigill. Dessutom förbjuder kungen att de män som dräper oskyldiga eller begår andra brott förs ur landet utan kungens order. Landsförräderi anförs mot dem som är olydiga och bidrar till att bistå brottsmän gentemot kronans rätt och landets lag.⁵⁴ I ytterligare ett brev från kung Magnus år 1353 talas också om de bönder och mäktiga män på Island som är skyldiga biskopen det tionde som han rätteligen ska ha. Kungen kräver betalning till hirdstyrarna inom tre månader.⁵⁵

När hirdstyrarna började att utnämnas som ämbetsinnehavare gavs ämbetet oftast på tre år i sänder.⁵⁶ Axel Kristinsson menar att hirdstyrarna började utnämna sysslomän från mitten av 1300-talet. Randi Wærdahl hävdar att det inte finns något stöd i källorna för detta och att kungamakten sannolikt fortsatte utnämningarna.⁵⁷ Under 1400-talet förtydligades hirdstyrarnas uppgifter ytterligare och de började tillsammans med lagmännen avgöra domar, bekräfta lagstiftning samt ge sysslöambeten och utse lagmän.⁵⁸

Sysslöämbetets statusminskning

Syssla i betydelsen administrativt område verkar ha förekommit redan under 900- och 1000-talen som beteckning för den verksamhet som kungen delade ut till betrodda män med särskilda uppdrag. Begreppet utvidgades sedan till ett områdesnamn, i synnerhet från andra hälften av 1100-talet vilket också är den period då sysslomannen för första gången börjar förekomma i källorna. Ämbetet fick allt fastare konturer i Norge under 1200-talet.⁵⁹

54 *DI II* 11. December 1342, s. 764–766.

55 *DI III* 25. Marts 1353, s. 72f.

56 Se figur 10 i kapitel 5.

57 Axel Kristinsson 1998a, s. 145f.; Wærdahl 2006, s. 232; jfr Hjálmur Vilhjálmsson 1965, s. 6f. I en Alltingsdom från 1540 talas det om sysslor som inte har blivit tillsatta och som ligger under lagmannens beskydd tills laglig hirdstyrare kommer som har tillsatts av kungen. Se *DI X* 30. Júní 1540, s. 534–536.

58 Björn Þorsteinsson & Sigurður Línadal 1978, s. 56f.

59 Se Andersen, 1972a, sp. 651–656, och 1972b, sp. 645–648.

På Island förekommer begreppet syssla först i *Jónsbók*, men då inte som ett bestämt område utan ett föränderligt område som helt var avhängigt sysslomannens administrativa område.⁶⁰ Annaler omtalar oftast när en syssloman kom till Island. Det vanligaste är att det berättas om att personen ifråga har fått ett område, till exempel:

Þá kom vt herra Alfr or Kroke honum voru skipadir tueir fiordungar. Nordlendingha fiordungr ok Austfirdinghafíordungr. [...] Þá kom wt herra Lodinn af Backa med loghsoghu yfuir halft land [...]. Þá kom ok wt herra Jon er verit hafde loghmadr langan tima.⁶¹

Sysslomännens antal i källorna minskade i början av 1300-talet. Axel Kristinsson anser att det är tänkbart att kung Håkon utnämnde fler och fler sysslomän för att öka sin egen makt på detta sätt. Att det finns så få sysslomän omnämnda under perioden skulle då kunna förklaras utifrån en nedgradering av sysslöämbetet under perioden. Axel Kristinsson menar dock att en mer sannolik förklaring skulle vara att det var först från kung Håkon håläggs död 1319 som sysslomännen blev fler. Andra hövdingar än sysslomännen skulle då ha sett sin chans att komma upp sig och då skulle det alltså ha varit nödvändigt att utse en särskild hirdstyrare som kontrollerade dessa sysslomän och underlättade kommunikationen mellan islänningarna och förmyndarregeringen.⁶²

Det finns anledning att fråga om sysslöämbetet som sådant genomgick en nedgradering under 1300-talet. Sysslomännen hade från början uppgiften att sköta skatteinhämtning och fortsatte göra så åtminstone fram till 1342. I en rättsbot som kung Magnus Eriksson skickade då skulle hirdstyraren uppbara skatten endast från de sysslor som saknade sysslomän.⁶³ Hirdstyraren blev emellertid den som från och med då hade i uppgift att samla in skatten från sysslomännen och föra den

60 Björn Þorsteinsson 1972, sp. 656–658, jfr *Jónsbók* 1904, s. 3, 235.

61 Översättning: Då ankom herra Álfur í Krók som hade tilldelats tvá fjárdingar, norra och östra fjárdingen. [...] Då ankom herra Loðinn á Bakka med lagsagomakt över halva landet [...]. Då ankom herra Jón som hade varit lagman en längre tid. *Íslandske Annaler* VIII 1302, s. 263.

62 Axel Kristinsson 1998a, s. 126.

63 *DI* II 11. December 1342, s. 764f.

till Norge. Detta innebar att sysslomännen på Island gick miste om den tidigare kontakt som de hade haft med Norge, vilket bidrog till minskad status då de förlorade den direkta förbindelsen med kungen.

Sysslomännen omtalas i liten grad i källorna före år 1323. Därefter finns inte heller särskilt många sysslomän omnämnda. Naturligtvis finns det ett representativitetsproblem, men om vi utgår från att sysslorna under denna period blev fler, kan det också antas att ämbetet blev mer lokalt begränsat. Sysslomännens makt skulle därmed i praktiken ha blivit mer lokal, framförallt efter tillkomsten av hirdstyrarämbetet.

Axel Kristinsson är inne på samma linje och menar att hirdstyrarna tog över sysslomännens uppgifter från 1340-talet och att sysslomännen i samband med detta reducerades till hirdstyrarnas ombudsmän.⁶⁴ Randi Wærdahl hävdar dock att sysslomännen fortsatte att ha samma uppgifter och status under hela perioden.⁶⁵ Svårigheten är att det i källorna oftast inte går att utröna sysslomännens status, i synnerhet inte under 1300-talet. Hirdstyraren blev i vilket fall som helst den som så småningom innehade den största makten i landet och därmed genomgick också sysslöämbetet en nedgradering och omvandlades till ett mer lokalt ämbete än tidigare. I takt med formaliseringen av hirdstyrarämbetet skedde alltså en ökad hierarkisering.

Kungen arrenderar ut Island

Kungens förvaltningssystem på Island präglades fram till 1354 av ett relativt flytande system, men landet har hur som helst fram till mitten av 1300-talet alltid varit räkenskapslän. Detta kom dock att ändras.

Kung Magnus son Håkon tog över kungadömet år 1355. Magnus själv fortsatte dock att regera över skattländerna. Som tidigare nämnts blev rikets ekonomi allt sämre och med både pesten och de stora skulder som kungamakten hade ådragit sig blev si-

64 Axel Kristinsson 1998a, s. 139f., 144.

65 Wærdahl 2006, s. 231–233.

tuationen mer eller mindre ohållbar runt mitten av 1300-talet.⁶⁶

År 1354 infördes ett nytt förvaltningssystem på Island. Då kom den tidigare sysslomannen Ívar hólmur till Island efter att ha köpt skatten och alla kungens angelägenheter under en treårsperiod: ”Vtkoma Jvars holms med kongs valld vm allt Jsland og hafdi keypt skattinn og oll kongs mal vm iij ar.”⁶⁷ Detta var första gången som hela Island arrenderades ut som pantlån. Hur Ivar lyckades som hirdstyrare förtäljer inte annalerna, men sannolikt såg fler människor möjligheter att bli rika genom detta nya system. Året därpå reste fyra islänningar till Norge. Att de var ute efter hirdstyrarmakten var uppenbart. År 1358 kom brev från kungen att samma män hade fått hirdstyrarmakt på Island i tre år med rätt att uppbära skatt. Männen fick varsin fjärding och skulle dessutom företa kyrkovisitation, eftersom den ena biskopen hade avlidit och den andre befann sig i Norge.⁶⁸

En konflikt som började mellan biskopen på norra Island, på Hólar, och de nordländska bönderna blev allt större och involverade så småningom även kungens ämbetsmän. Problemet grundade sig framförallt i extra pålagor i form av skatter som befolkningen ogillade.⁶⁹ Den norske hirdstyraren Holti Þorgrímsson var med på Alltinget år 1347 och gav då bönderna på norra Island rådet att skriva till kungen för att få hjälp. Svårigheten verkar framförallt ha bestått i att man på norra Island ville betala enligt den gamla kristenrätten och att biskopen på Hólar krävde betalning enligt den nya. Båda biskoparna reste till Norge för att få saken utredd. Ett år senare kom biskopen i Skálholt till Island och höll ting på Hólar för att skapa förlikning i saken. Ing-

66 Skåne köptes för dyra pengar och förlorades 1360, medan kungamaktens krig i öster under åren 1348–1351 blev ett misslyckande och påverkade också ekonomin. Kungen var bland annat tvungen att ta ett stort lån från påven 1351 och försökte också upphäva de kyrkliga skatteprivilegierna 1353. Lindkvist 2003, s. 55f.

67 Översättning: Jvar holm kom med kungens makt över hela Island och hade köpt skatten och kungens alla saker (mål) för tre år. *Islandske Annaler* VII 1353, s. 356.

68 Männen var Andrés Gíslason som hade rest året innan, Árni Þórðarson, Jón Guttormsson och Þorsteinn Eyjólfsson. *Islandske Annaler* VII 1358, s. 277; IX 1358, s. 406. En av fyrmänningarna, Jón Guttormsson, verkar ha varit ivrigare än de andra; åtminstone vägrade nordlänningarna att betala skatt och gick emot honom 1360 varpå han fick fly från norra Island. *Islandske Annaler* IX 1360, s. 407.

69 Redan 1344 krävde bägge biskoparna extra skatter av befolkningen. *Islandske Annaler* VII 1344, s. 274.

en lösning nåddes dock och kungen beordrade därefter åtta män till Norge.⁷⁰ Efter mötet med islänningarna valde kungen sedan att stödja bönderna mot biskoparna. Några år senare ändrade sig kungen åter och hävdade att bönderna och rika män på Island var skyldiga kyrkan och kungamakten pengar.⁷¹ År 1354 lagstadgade kung Magnus den nya kristenrätten för hela Island.

Men svårigheterna med biskoparna var inte slut för det. År 1359 kom en ny biskop till Hólar, Jón skai Eiríksson. Annalerna är inte samstämmiga om konflikten började redan då eller senare, men det som kom att bli den stora tvistefrågan var att han inte kunde uppvisa papper på sitt biskopsämbete.

Efter att de fyra männen tid hade gått ut utnämnde kungamakten återigen en norrman, Smiður Andrésson, som fick landet som pantlän i tre år från år 1361.⁷² Hans ankomst har tolkats som en eskalering i konflikten mellan två tidigare hirdstyrare, Árni Þórðarson och Jón Guttormsson. Smiður Andrésson gick på Jón Guttormssons linje och Árni Þórðarson var i lag med nordlänningarna.⁷³ Vid denna tidpunkt hade både lekmän och lärda gått mot biskopen och vägrade erkänna honom som sådan. Hirdstyraren och hans följe reste till norra Island där de drabbade samman med nordlänningarna som dräpte Smiður Andrésson, Jón Guttormsson och flera andra.⁷⁴ Efter slaget reste nordlänningarna med en före detta hirdstyrare och andra av kungens handgångna män till Norge men blev tillfångatagna där. Männerna blev dock frigivna och några av dem fick senare tillbaka ämbeten på Island.⁷⁵

70 Dessa män var sysslomannen Kolbeinn Benediktsson, hans son Benedikt, lagmannen Pétur och hans bror samt fem andra för oss i övrigt okända män: Geir, Nikulás, Árni, Magnús och dennes måg Sigurður. *DI* II 2. Juni 1350, s. 857; *Isländske Annaler* VIII 1351, 1352, s. 355.

71 *DI* III 25. Marts 1353, s. 72f.; jfr också [1353], s. 75f.

72 Enligt *Isländske Annaler* V 1356, s. 215, fick han redan detta år makt över landet, men enligt VI 1360, s. 225; VII 1361, s. 278; VIII 1360 s. 358; IX 1361, s. 407.

73 Wærdahl 2006, s. 228. Smiður Andrésson lät 1361 avrätta Árni Þórðarson som hade varit hans vän tidigare. *Isländske Annaler* IX 1361, s. 408. Jfr också Einar Bjarnason 1974.

74 Mest utförlig beskrivning finns i *Isländske Annaler* IX 1361–1362, s. 408–410.

75 Þorsteinn Eyjólfsson blev lagman och senare hirdstyrare. Ólafur Pétursson blev hirdstyrare. Se även diskussion i Wærdahl 2006, s. 226–229. Där tolkas dock konflikten främst som en konflikt mellan kungens män; jfr också Einar Arnórsson 1949–53 och Einar Bjarnason 1974.

År 1365 blev den norske kungen Magnus tillfångatagen och hölls fången fram till år 1371. Under denna tid var det kung Magnus son, Håkon, som skulle sköta Island. Ett flertal islänningar reste till Norge samtidigt som nordlänningarna fortfarande vägrade att acceptera biskopen på norra Island. Kung Håkon skickade brev och krävde att varje islänning som inte erkände biskopen skulle betala böter (tretton merkur och sju örtugar) men biskopen erkändes likväl inte.⁷⁶ Runt 1370 reste så slutligen biskopen själv till Rom för att få bekräftelse och återvände med ”litteram confirmacioniss” från påven Urban och problemen löstes. Enligt annalerna började då alla nordlänningarna lyda honom direkt.⁷⁷ Turerna runt biskopen belyser bland annat att kungens makt på Island inte alltid räckte till och att konfliktlösningar krävde mer än bara hans ord eller skrift.

Från början av 1370-talet slutade kung Magnus att leja ut Island och återgick till det gamla systemet igen.⁷⁸ Han dog år 1374 och islänningarna svor trohet till kung Håkon året därpå. Kung Håkon följde i sin fars fotspår när det gällde förvaltningen på Island och tillsatte inte fler än en hirdstyrare i taget. De hade vanligen en ämbetsperiod på tre år, men från 1389 till 1413 innehade samma person ämbetet under hela perioden.⁷⁹

Sysslomän omtalas som tidigare framkommit sällan i källmaterialet under perioden 1340–1387.⁸⁰ Att det finns så lite information om sysslomän i ämbetsutövning under arrendeperioden beror troligen på att hirdstyrarna själva tog över. Det är också sannolikt att de använde sig av sina egna män som vi inte har källor om. Under denna period trycktes sysslorna åt sidan – kontrollen gick över hela fjärdingar.

76 *Islandske Annaler* VI 1366, s. 227.

77 *Islandske Annaler* VI, 1369–1370, s. 228; VII, 1370–1371, s. 279f.; VIII, 1369–70, s. 362; IX 1371, s. 411.

78 Väpnaren Þorgautur Jónsson kom till Island 1370. Ett år senare utsågs Vigfús Ívarsson till hirdstyrare. *Islandske Annaler* VI 1371, s. 229. När kung Magnus återvände till Norge utnämnde han Andrés Sveinsson till hirdstyrare på Island. *Islandske Annaler* VI 1372, s. 229; VII 1373, s. 280; VIII 1372, s. 363; IX 1375, s. 412.

79 Vigfús Ívarsson, se figur 10 i kapitel 5.

80 Skúli Þórðarsson kom 1368 med syssla till Island. *Islandske Annaler* VIII 1368, s. 362.

Den isländska identiteten

Att Island blev en del av det norska riket har i tidigare isländsk historieskrivning närmast setts som en tragedi för den isländska nationen, som enligt detta perspektiv mer eller mindre kuvades av sina grannländer fram till självständigheten 1944. På senare tid har den äldre, nationalistiskt präglade forskningen blivit alltmer kritiserad.⁸¹ Likväl finns det fortfarande en föreställning om att islänningar såg sig som en homogen grupp som agerade tillsammans mot yttre hot, exempelvis norrmännen.⁸² Min avsikt här är därför att kort granska den påstådda isländska identiteten och dess innehåll.

När Island blev en del av det norska riket verkar islänningarna själva inte ha haft några större problem med det. Man välkomnade som tidigare nämnts kung Magnus ännu mer än föregångaren kung Håkon och kung Magnus fick dessutom tillnamnen den gode och lagabætir (den som förbättrar lagen) i de isländska källorna. Det finns dock ett antal händelser runt sekelskiftet 1300, bland annat då kungen utsåg ett antal norska ämbetsmän på Island, som ofta har setts som försök från kungens sida att kuva islänningarna till lydnad.⁸³ Ett exempel på denna tolkning ger historikern Árni Daniél Júlíusson som menar att kungamakten försökte böja landet under norsk statsmakt runt 1300, men tillägger att hövdingarna tillsammans med allmogen lyckades stå emot.⁸⁴ Här skulle alltså de nationella känslorna ha överbryggat klassmotsättningarna. Vidare menar han att statsmakten (ríkisvald) på Island förblev ytterst svag och att det i princip inte fanns någon med Norge gemensam statsmakt under perioden 1300–1550. Den reella makten skulle istället ha legat i händerna på biskopsdömena och hövdingadömen, och därför menar han också att den sociala struk-

81 Exempelvis Wærdahl 2006.

82 Måhända har denna föreställning också stärkts av de tydliga geografiska gränserna.

83 Ett exempel är Jón Jóhannesson 1958, s. 45–61, vars kapitelrubrik är just "Konungsvaldið og réttindabarátta íslendinga" (ungefär "Kungamakten och islänningarnas kamp för sina rättigheter").

84 Árni Daniél Júlíusson 1998, s. 106. Händelsen syftar på kungens utnämning av norska ämbetsmän på Island.

turen i stort var densamma under fristatsperioden som under den norska perioden.⁸⁵

För att kunna ta ställning är det nödvändigt att kort presentera vad som hände runt sekelskiftet 1300. Ämbetsmännen på Island hade fram till 1290-talet närmast utan undantag varit islänningar. Men i början av 1300-talet kom ovanligt många norska ämbetsmän till Island. Kungamakten hade visserligen anlitat norrmän tidigare, men då i första hand som kungens utsända med specifika uppgifter, som att införa de nya lagböckerna, se till att lagbestämmelser följdes etc.⁸⁶ Efter kung Håkons trontillträde år 1299 förändrades strategin. Under hans tid märks också en tydlig strävan att stärka kungamaktens kontroll över riket och därmed också Island.⁸⁷

År 1301 kom fyra norska ämbetsmän till Island, två lagmän och två sysslomän.⁸⁸ Detta var en unik situation. Från isländskt håll har man förklarat företeelsen med att hänvisa till en motsättning mellan islänningar och kungamakt under perioden. I annaler anges att kung Håkon kallade till sig tolv handgångna män och tolv bönder till Norge året 1299.⁸⁹ Att bönder skulle resa till Norge för att hylla kungar hade inte förekommit tidigare. Utifrån annalerna finns inte något som tyder på att bönderna, eller för den delen de handgångna männen, lydde och reste till Norge.⁹⁰ Att männen inte reste skulle i så fall ha föroläm-

85 Árni Daniel Júlíusson 1998, s. 106.

86 Två undantag finns: 1279 kom Loðinn á Bakka till Island med lagmakt men det finns oklarheter i hans utnämning; jfr Jón Jóhannesson 1958, s. 49. År 1293 fick Pétur Guðleiksson á Eiðar syssla på norra fjärdingen; *Lárentíus saga* 1998, s. 234.

87 Kung Håkon regerade 1299–1319 och förde en hårdare politik mot stormännen vilket bland annat resulterade i att han tog bort jarlatiteln 1308. Han utsåg även män av lägre rang till ämbeten i Norge. Om aristokratin i Norge, plikter och rättigheter se Blom 1967; Benedictow 1971; Helle 1972.

88 De norska lagmännen var Bárður Högnason och Loðinn á Bakka. Bägge hade tidigare varit på Island. Jfr Bárður i *Isländske Annaler* V 1295, 1301, 1302, 1303, 1306, 1307, 1311, s. 119–203. Loðinn á Bakka i *Isländske Annaler* III 1293, s. 71; V, s. 197; VII, s. 261; IX s. 385; X, s. 485; IV 1301, s. 146; V, s. 199; VII, s. 263; IX, s. 388; X, s. 486; IV 1302, s. 147; V, s. 199; IX, s. 388. Bägge personerna finns även omnämnda i *Lárentíus saga* och *Árna saga biskups*. Álfur i Krók kom för första gången till Island 1301 tillsammans med Sveinn langur Þórisson som Axel Kristinsson menar var hans undersäte; jfr Axel Kristinsson 1998a, s. 120.

89 *Isländske Annaler* VII 1299, s. 262.

90 Handgångna män hade skyldighet att resa om kungen så ville enligt *Hirdskräen*. Jfr Jón Jóhannesson 1958, s. 48.

pat kungamakten som därefter skickade norska sysslomän och lagmän till Island.⁹¹ Historikern Jón Jóhannesson hävdar att kungen var medveten om att norska lagmän skulle ses som ett problem på Island och skickade därför bud om att varje man som bröt de norska lagmännens dom skulle böta 15 merkur istället för tidigare 4 merkur.⁹²

År 1302 svor islänningarna trohetsed på Alltinget. Samtidigt ställdes det krav från islänningarnas sida. (Se diskussion i kapitel 5.) Man motsatte sig bland annat kungens kallelser till Norge, utom i de fall där islänningar hade blivit dömda på Alltinget. Islänningarna lovade också att vara trogna kung Håkon så länge han gick med på de krav som ställdes.⁹³ De norska lagmännen verkar därefter ha dragit sig tillbaka och två islänningar tog över lagmansämbetena.⁹⁴ Året därpå, 1303, skickade dock kungen återigen norska ämbetsmän till Island samtidigt som han åter kallade islänningar till ett möte i Norge.⁹⁵ Den norske ämbetsmannen Álfur i Krók återvände till Island en tredje gång år 1305 och blev då misshandlad av islänningar på norra Island då han framförde sitt hårda budskap om nya skatter. Álfur dog kort därpå men enligt annalerna berodde detta inte på misshandeln, vilket antyder att islänningarna hade blivit anklagade.⁹⁶ Året därpå motsatte man sig på Alltinget återigen kungens krav på extra skatter och stämmor till Norge.⁹⁷ År 1307 tycks konflikten ha varit över. Sysslomännen var fortsättningsvis isländska. De skulle ha hälften av skatten istället för en fjärdedel, som kungen tidigare hade bestämt.⁹⁸

91 Jón Jóhannesson 1958, s. 48f., 243f.

92 Jón Jóhannesson 1956, s. 243f.

93 *DI I* [1263], s. 635–646, 670–716, jfr *DI I* [1264], s. 670 och *DI II* 1302, s. 333–336. Se även diskussion hos Jón Jóhannesson 1958, s. 250; jfr Hjálmar Vilhjálmsson 1965, s. 1f.; Þórður Vilhjálmsson 1969, s. 325–330.

94 Guðmundur Sigurðsson och Snorri Markússon. Samtidigt verkar Þórður Narfason och Þorsteinn som fick ämbetet 1300 ha dragit sig tillbaka. *Islandske Annaler VIII* 1302, s. 340; Jón Jóhannesson 1958, s. 255.

95 Þórður Hallsson från Möðruvellir i Eyjafjörður. Annalerna omnämner honom som herra redan 1292 (1294 i IX); han hade sysslomakt 1292. Till exempel *Islandske Annaler III* 1292, s. 71.

96 *Islandske Annaler IX* 1305, s. 390.

97 *DI II* 1302, s. 333–336.

98 Jón Jóhannesson 1958, s. 271.

Extraskatter nämns inte mer och kungen beslutade också att revidera lagboken *Jónsbók*; rättsboten kom 1314.

Kungamakten försökte vid ett antal tillfällen höja skatten eller ta ut extra skatter på Island, såväl som i hela norska riket. Att agera mot en skattehöjning behöver alltså inte innebära ett nationellt ställningstagande. De norska bönderna var inte heller nöjda och ett antal bonderesningar ägde av denna anledning rum under 1300-talet. De norska bönderna agerade inte antinationalistiskt, utan utifrån en pragmatisk verklighet, precis som islänningarna.

Den isländska eliten ville ha monopol på ämbeten på Island. Kraven på just isländska ämbetsmän återkom vid flera tillfällen under 1300-talet och även senare.⁹⁹ Även under 1400-talet kom kravet från bönder, vilket Gunnar Karlsson tolkar som ett tecken på islänningarnas vilja till motstånd gentemot den norska makten.¹⁰⁰

Andra krav som ställdes var att man inte ville bli kallad till kungen i onödan, och man ville inte ha nya skatter eller andra plikter utöver de som redan godkänts i lagboken.¹⁰¹ Samtliga krav kan sägas vara rätt vanliga för perioden överlag och därför inte något som särskiljer den isländska relationen till kungamakten.

99 Árnesingaskrá: *DI II* [1306 eða 1375], s. 354–357; även [1320] s. 496f. Se även diskussion i kapitel 5. År 1579 skriver man från Alltinget till kungen om att sysslomännen skulle vara islänningar och inte utlänningar enligt gamla lagar. Av lagmännens och lagrättens svar på Alltinget år 1662 kan man se att denna paragraf fortfarande ansågs gälla; *Alþingisbækur Íslands*, s. 396; jfr Hjalmar Vilhjálmsón 1965, s. 11. Hjalmar Vilhjálmsón tolkar det som om att denna påminnelse från Alltinget utan tvivel gavs av en anledning och hänvisar till siffrorna som Bogi Benediktsson tagit fram och hittat ca tio utländska sysslomän fram till mitten av 1600-talet och menar att det antagligen rörde sig om ett större antal. Hjalmar Vilhjálmsón 1965, s. 11. Han hänvisar alltså till Bogi Benediktsson 1881–1930, Bd II, s. 397; Bd III, s. 76, 77, 86, 110, 340; Bd IV, s. 1, 93, 308 och 719. Nästan samtliga som det hänvisas till hade ämbeten under 1500-talet. Även om det skulle ha rört sig om ett större antal får man ändå beakta att vi har att göra med en period på knappt fyra sekler (380 år) och alltså är siffran inte särskilt hög i alla fall. Det senare kriteriet, det vill säga om släkterna, menar Hjalmar Vilhjálmsón, måste ha blivit föräldrat tämligen snabbt och anför att man år 1302 inte har med samma formulering. Hjalmar Vilhjálmsón 1965, s. 12; jfr *DI II* 1302, s. 335; [1320], s. 497.

100 Det är framförallt Árnesingaskrá från 1375 och Áshildarmýrarsamþykkt från 1496 som ligger till grund för tolkningen. Gunnar Karlsson 1996, s. 76; jfr *DI II* [1306 eða 1375], s. 354–357 och *DI VII* 1496, s. 321–324.

101 *DI II* [1306 eða 1375], s. 354–357, samt *DI VII* 1496, s. 321–324. Man ville inte heller att kungen lejde ut Island, vilket syns bäst i Árnesingaskrá.

Det är enligt min mening svårt att separera de isländska ämbetsmännen från en norsk statsmakt, oavsett vad man nu lägger i begreppet statsmakt. De isländska ämbetsmännen var en del av den norska förvaltningen och en del i en norsk centralmakt, även om kungen själv aldrig var närvarande på Island. Isländska ämbetsmän såg sig som en del av en aristokrati, en exklusiv hird, och försökte efterlikna sina kolleger i Västeuropa istället för att identifiera sig som en grupp islänningar med särskilda isländska intressen. De hade mer gemensamt med sina ståndsbröder i Norge och övriga Europa än med fattiga isländska bönder. På samma linje är också Axel Kristinsson som dock menar att konflikten mellan den isländska aristokratin och kungamakten i början av 1300-talet skulle ha bidragit till att stärka en gemensam identitet för de isländska ämbetsmännen.¹⁰² Jag menar att kungens frånvaro bidrog till att stärka en gemensam identitet inom den isländska aristokratin, vilket inte motsäger att även norrmän kunde vara en del i gruppen.¹⁰³ När Álfur i Krók blev attackerad på tinget av pojkar (stråkar) och ”lausamenn” var det de isländska hirdmännen som hjälpte honom.¹⁰⁴ Kungens män på Island såväl som i resten av det norska riket förväntades hålla ihop och respektera hirdens regelverk även om det naturligtvis fanns konflikter mellan kungens alla män.¹⁰⁵

Sammanfattning

Det har ovan visats att det fanns oklarheter i hur förvaltningen på Island skulle skötas under undersökningsperioden. Kungamakten hade olika lösningar som efter hand antingen formaliserades eller försvann.

102 Axel Kristinsson 2003, s. 15f.; Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 158f.

103 Sigríður Beck 2007a och 2007b.

104 *Lárentius saga* 1998, s. 260.

105 Vissa perioder, som 1340-talet och 1380-talet, omnämns som särskilt stökiga i annalerna och det hände att både hirdstyrare, lagmän och andra av kungens handgångna män blev dräpta. Hirdstyraren Smiður Andrésson dräptes 1361, hirdstyraren Eiríkur Guðmundsson 1387 och lagmannen Jón Guttormsson 1361. Enligt annalerna var 1380-talet också en bråkig period, i synnerhet 1382 och 1386–1388. *Íslandske Annaler* VII 1387, s. 282; IX 1382, 1386, 1388, s. 414f.

Det första systemet som infördes var ett jarldöme, men efter den förste och ende jarlens död år 1268 blev det kungens handgångna män och i synnerhet sysslomännen och lagmännen som kom att sköta förvaltningen. Kungamakten hade dock alltsedan kung Håkon använt sig av särskilda sändebud som kom till Island med viktiga brev, ändringar och temporära arbetsuppgifter. Att de kungliga sändebuden var en del av kungens förvaltning är tydligt åtminstone fram till år 1319. Systemet innebar att förvaltningen på Island under denna period var tøjbar, och vid behov skickades kompletterande styrkor. Huruvida detta orsakade en osäkerhet hos de befintliga ämbetsmännen går inte att utläsa ur källorna, men sannolikt var de tvungna att regelbundet resa till Norge för att försäkra sig om kungens fortsatta gunst. Förvaltningen var personbaserad och varken kungamakten eller förmyndarregeringen har sett någon anledning att införa mer principiella regler.

Efter 1319 har kungamakten och förmyndarregeringen framförallt anlitat de befintliga ämbetsmännen på Island och slutat skicka kompletterande sändebud. Från 1320 och framåt märks också en begynnande etablering av hirdstyraren som förvaltningens högste ämbetsman även om källorna är för svårtydda för en tydlig datering härrav. Hirdstyrarämbetet kodifierades dock aldrig i lagboken även om hirdstyraren i fortsättningen kom att bli den högste ämbetsmannen på Island.

Ett nytt system infördes år 1354 då kungamakten började leja ut hela Island som pantlän istället för räkenskapslän. Ett flertal personer kunde då bli hirdstyrare och själva driva in skatten från fjärdingarna. Detta system verkar varken ha gagnat kungamakten eller islänningarna, och kungen återgick till sitt tidigare system från slutet av 1360-talet. Hirdstyrarämbetet formaliserades ytterligare och hirdstyraren fick allt större makt under perioden.

Vi har sett att det fanns en potentiell motsättning gällande personliga relationer och införandet av ämbeten på Island. Kanske är detta också anledningen till att kungamakten såg sig tvungen att byta system, eller så var det helt enkelt en process som tog lång tid att genomföra.

Statsbildningsprocessen innebar försök till formaliserade ämbeten på Island och en ökad hierarkisering. Samtidigt var kungamakten tvungen att kompensera sin frånvaro genom att utse nya ämbetsmän och inrätta olika system vilket har belysts i kapitlet. Jag vill understryka, lite tillspetsat uttryckt, att systemet på Island var ett icke-system. Då kungamakten fortsatte vara svag innebar det ett större beroendeförhållande för den isländska aristokratin.

Den isländska forskningen, och i synnerhet äldre forskning, har betonat en isländsk identitet som har gått över klassgränserna på Island. Etablerandet av en statsmakt har setts som en fientlig handling gentemot islänningar överlag, som kämpade och vann i kampen mot den norska kungamakten. Här har jag velat poängtera att den isländska aristokratin var en del av denna norska begynnande statsmakt. Aristokratin såg sig som en grupp med gemensamma intressen vilken också ingick i kungens hird och förväntades agera i enlighet med det regelverk som fanns om hirden.

KAPITEL 4

EN ARISTOKRATI TAR FORM

Kungamaktens förvaltning baserades på personliga relationer, och detta var inte något unikt för Island. Det fanns med andra ord en oförsäglighet i utnämningen av ämbetsmän på Island vilket givetvis påverkade aristokratins maktreproduktion. Begreppet maktreproduktion används här som ett verktyg för att analysera formeringen och sammansättningen av en isländsk aristokrati genom att undersöka hur den politiska makten överfördes. Det kan gälla överförandet av makt från far till son liksom äktenskapsallianser eller andra allianser, men det är också ett sätt att avgöra huruvida makten överfördes varaktigt eller endast var en tillfällig lösning.

Den övergripande frågan för kapitlet är övergången från goða-systemet till kungamaktens system fram till ca 1300. Därefter var övergångsperioden över eftersom de sista goðarna då hade försvunnit. Därefter kan aristokratins formering diskuteras utifrån nya förutsättningar.

Efter en inledande analys och diskussion kommer kapitlet att fokusera på tre teman: alliansbildande relationer, äktenskap och ärftlighet. En relation till kungamakten kunde förvärfvas på två sätt, från kungen personligen eller genom arv. Ärvdes makten direkt eller valde kungen nya män, och vilka var i så fall dessa nya män? Förutom att undersöka ämbetsinnehav på Island kommer även kungens utdelning av titlar att granskas. Att bli riddare innebar inte automatiskt tjänst, även om kungen, i synnerhet i slutet av 1200-talet och i början av 1300-talet, ofta såg till att hans riddare fick ämbeten. Då äktenskap användes som ett politiskt redskap för att säkra allianser kommer liksom dessa allianser samt hustrurnas sociala bakgrund att granskas.

För en undersökning av elitens bakgrund är genealogier en viktig källa. Men genealogier, och i synnerhet de medeltida, är ofta oprecisa. De isländska är inte något undantag. En viktig orsak till detta är att genealogier ofta har använts i ett maktlegitimerande syfte och därför har konstruerats för att ge en idealiserad och tillrättalagd bild av verkligheten.

Inom isländsk forskning har försök gjorts att kartlägga goðarnas goðorð från Islands koloniserande till Sturlungaperioden.¹ Gunnar Karlsson har dock konstaterat svårigheter att härleda goðorðssläkterna över en längre period och har fastställt att förbindelserna ofta bryts under 1000-talet.² Det fanns, enligt Gunnar Karlsson, endast en släkt, Haukdælir, som kunde återföra släktens goðorð patrilineärt från kolonisationen fram till Gissur Þorvaldsson, kungens jarl på Island 1258–1268.³ Om detta stämmer skulle det vara en stor prestation med tanke på att goðorð kunde ärvas och även ges bort enligt lagsamlingen *Grágás*.⁴ Det är därför inte särskilt märkligt att det generellt är svårt att följa goðorð över generationer. Tvärtom kan man förvänta sig att de fördes över till andra släkter via äktenskap och arvsskiftet, vilket i sin tur borde ha försvårat uppkomsten av dynastier på Island under fristatsperioden. Gunnar Karlsson har dock påvisat ca tio goðorð som möjliga att härleda patrilineärt en längre tid bakåt.⁵ Detta skulle i så fall indikera ett dynastiskt och möjligen patrilineärt system redan under fristatsperioden. Så menar också historikern Axel Kristinsson var fallet. Enligt honom var det framförallt genom etablerandet av hä-

1 Lúðvík Ingvarsson 1986–1987. Lúðvík ser också ett starkare patrilineärt mönster, till exempel Lúðvík Ingvarsson 1986–1987 II, s. 26, 34, 43, 73.

2 Gunnar Karlsson 2004, s. 266–270.

3 Gunnar Karlsson 2004, s. 266f.

4 *Grágás* 2001, s. 58, 153, 444. Personer kunde också inneha halva goðorð eller fjärdedelsgoðorð vilket måste ha försvårat kännedomen om antalet goðorð under olika perioder. Hur länge de ursprungliga 36/39 goðorðen fanns och exakt när utvecklingen mot häradsriken började har också debatterats inom den isländska forskningen. Resultaten beror till stor del på om man väljer att se lagsamlingen *Grágás* som en källa till den politiska utvecklingen, som Gunnar Karlsson gör, eller om islänningasagorna används, som Jón Viðar Sigurðsson gör. Jón Viðar Sigurðsson menar att häradsriken började etableras i början av 1100-talet medan Gunnar Karlsson ser utvecklingens början först mot slutet av 1100-talet. Jón Viðar Sigurðsson 1989, s. 50–60; jfr Gunnar Karlsson 2004, s. 305f.

5 Gunnar Karlsson 2004, s. 266f.

radsriken på Island som dynastierna utvecklades.⁶ Denna utveckling skulle dock ha stannat av när kungamakten tog över på Island och häradsrikena försvann.⁷

Det finns en omfattande isländsk genealogisk forskning och olika sammanställningar har gjorts genom tiderna. Under perioden 1969–1972 utgav Einar Bjarnason *Íslenskir ættstuðlar* i tre band som framförallt bygger på diplommaterialet.⁸ Förutom den genealogiska rekonstruktionen i utgåvan av *Sturlunga saga* (1946) finns även databasen *Íslendingabók* 1997–2011, med uppgifter från diplom, sagor, annaler och släktforskning.⁹

Befintlig genealogisk forskning kommer här främst att användas som hjälpmedel för att lyfta fram och undersöka eventuella mönster som den isländska aristokratin kan uppvisa.

Goðarnas sista tid

Redan från 1220 hade kung Håkon Håkonsson (regeringstid 1217–1263) börjat använda sig av strategin att genom hirden knyta till sig så många goðar som möjligt och göra dem till sina handgångna män. Gunnar Karlsson har påvisat att kung Håkon år 1250 hade kontroll över 24 goðorð, på hela södra fjärdingen och hela norra fjärdingen. Totalt 15 goðorð skulle då vara kvar på östra fjärdingen och delar av västra fjärdingen.¹⁰ Att de isländska goðarna strävade efter att bli kungens hirdmän förklarar Jón Viðar Sigurðsson som en maktpolitisk vinst som hövdingarna kunde utnyttja på Island. Prestigen på hemmaplan försäkrades genom att man kunde uppvisa en god relation till kungen.

6 Axel Kristinsson 1998b, s. 72–77. Även Úlfar Bragason 1993 diskuterar dynastier på Island och menar att de har etablerats genom utländsk påverkan medan Axel Kristinsson ser dynastierna som en del av en isländsk sedvänja. För en annan uppfattning se Gunnar Karlsson 1994, s. 307–315.

7 Axel Kristinsson 1998b, s. 82.

8 Einar Bjarnason 1969–1972.

9 Vid behov har även Bogi Benediktssons *Sýslumannaæfir* I–V, 1881–1930, Guðmundur Þorláksson 1886 samt *Íslenzkar Ártíðaskrár* 1893–1896 använts.

10 Gunnar Karlsson 2004, s. 358.

Denna relation garanterades från kungens sida genom gåvor i utbyte mot vänskap och lojalitet.¹¹

Snorri Sturluson var den förste islänning som fick i uppgift av den norska kungamakten att få Island under norsk kontroll. Detta skedde år 1220 när Snorri Sturluson vistades i Norge. I *Hákonar saga* beskrivs det på följande sätt:

Jarlen [Skúli jarl] og Snorre samtalte mye om slike saker som gjaldt islendingene, og jarlen nevnte da for første gang at Snorre skulle få lagt landet inn under kongen.¹²

En längre process tog vid och när Snorri Sturluson inte tycktes fullfölja kungens mandat kom hans brorson Sturla Sighvatsson att ta över uppdraget.¹³ Snorri Sturluson och Sturla Sighvatsson tillhörde släkten Sturlungar och hade skapat var sitt häradsrike.¹⁴ Sturla Sighvatsson misslyckades emellertid och efter hans död valde kungen istället Þórður kakali Sighvatsson, även han av Sturlungasläkten. Här menar dock Gunnar Karlsson att kungen bytte strategi. Istället för att ta över alla goðorð på Island och på så vis bli enväldig skulle legitimerandet av övertagandet ske genom kyrkans ideologi i fortsättningen.¹⁵

I *Hákonar saga* berättas det att kardinal Vilhelm av Sabina, som var i Norge för att kröna kung Hákon, fick höra talas om oenigheten mellan Þórður kakali och Gissur Þorvaldsson (båda var goðar och kungens hirdmän). Enligt sagan skulle kardinalen vid detta tillfälle ha sagt att det vore bäst om en person skötte hela landet så att freden kunde bevaras. Dessutom borde en kungamakt finnas på Island, precis som i alla andra länder. Þórður kakali och biskop Henrik skickades därefter till Island för att framföra budskapet.¹⁶

11 Jón Viðar Sigurðsson 1993, s. 85f.; 1995b, s. 157.

12 *Hákon Hákonssons saga* 1979, s. 68.

13 *Sturlunga saga* I 1946, s. 439; *Hákon Hákonssons saga* 1979, s. 165f.

14 Se Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 71–73, samt Gunnar Karlsson 2004, s. 288–292, 298–301.

15 Gunnar Karlsson 2004, s. 355.

16 ”Da ble det også sendt melding til Island, etter råd fra kardinalen, om at det var urimelig at det landet ikke tjente under noen konge slik som det ble gjort i alle andre land i verden.” *Hákon Hákonssons saga* 1979, s. 253. Kyrkan strävade överlag efter att varje land skulle lyda under ett kungadöme.

Þórður kakali reste på kungens uppmaning tillbaka till Norge år 1250. Innan Þórður for gav han några av sina klienter/följesmän och vänner i uppdrag att ta hand om kungens områden på Island. Eyjólfur Þorsteinsson och Hrani Koðránsson fick var sitt territorium i norra fjärdingen och Þorleifur Þórðarson ett område i södra fjärdingen.¹⁷ Dessutom knöts Hrafn Oddsson, Nikulás Oddsson, Sturla Þórðarson och Sæmundur Ormsson till Þórður genom vänskaps- och äktenskapsallianser. Uppenbarligen var dock kungens avsikt inte att låta Þórðurs män ha hand om hans domäner eftersom han skickade tre män till Island vilka skulle sköta hans affärer efter Þórður kakalis ankomst till Norge. Dessa var Gissur Þorvaldsson, Þorgils skarði Böðvarsson och Finnbjörn Helgason. De kom till Island år 1252. Þórður kakalis män vägrade dock att acceptera de tre nya männen vilket ledde till stridigheter dem emellan.¹⁸ Under perioden 1255–1258 hade nästan samtliga kungens män på Island utom Gissur Þorvaldsson blivit dräpta (ofta i interna konflikter).¹⁹ Kung Hákon bytte då strategi igen och utsåg Gissur till jarl över Island år 1258.²⁰ Det dröjde dock till 1262–1264 innan kungamakten tog över Island, vilket indikerar en relativt långsam process som dock blev alltmer intensiv från 1250-talet och framåt.²¹

Gissur Þorvaldsson fick som tidigare nämnts en jarltitel, och behöll makt och titel till sin död 1268. Gissur var av släkten Haukdælir och under Sturlungaperioden en av de mäktigaste goðarna som också hade ett etablerat häradsrike på södra Island (Árnesþing).²² Han var

17 *Sturlunga saga* II 1946, s. 118f. Eyjólfur fick området Skagafjörður, Hrani Eyjafjörður och Þorleifur Borgarfjörður.

18 Exempelvis *Sturlunga saga* II 1946, s. 118–168.

19 Snorri Sturluson dog 1241, Sturla Sighvatsson 1238, Þórður kakali 1256, Finnbjörn Helgason 1255 och Þorgils Böðvarsson 1258. Även Eyjólfur Þorsteinsson dog 1255. Jfr Gunnar Karlsson 2004, s. 350–361.

20 Det råder delade meningar om huruvida Gissur hade makt över hela Island. Gissur jarl hade först makt i Borgarfjörður, södra och norra fjärdingen. År 1261 tog kungen ifrån honom Borgarfjörður och gav det till Hrafn Oddsson som redan kontrollerade Vestfirðir. Jón Viðar Sigurðsson 1993, s. 84.

21 Om kungens strategier för att etablera sin makt på Island under denna period se Wærdahl 2006, s. 94–114.

22 Jón Viðar Sigurðsson 1989, s. 56; Gunnar Karlsson 2004, s. 286f.

under en period gift med Snorri Sturlusons dotter och sedermera även en av dem som stod bakom dråpet på denne år 1241. Vilka de övriga av kungens män var under perioden 1270– ca 1300 framgår av figur 3.

Figur 3. Översikt av kungens män på Island 1270–ca 1300

Systemän	Ämbetsperiod	Riddare	Tidigare goði	Storgoðasläkt
Hrafn Oddsson	1270–1289	x	x	
Ormur Ormsson	1270	x	x	Svínfellingar
Þorvarður Þórarinnsson	1273–ca 1280, 1288–1296	x	x	Svínfellingar
Ásgrímur Þorsteinsson	1280–1285	x		
Eyjólfur Ásgrímsson	1285–1288	x		
Erlendur Ólafsson	1290–1312	x		
Pétur Guðleiksson (no.?)	1293	x		
Guðmundur skáldstikla	1296			

Lagmän	Ämbetsperiod	Riddare	Tidigare goði	Storgoðasläkt
Sturla Þórðarson	1272–1282	x	x	Sturlungar
Jón Einarsson	1277–1299	x		
Erlendur Ólafsson	1283–1289	x		
Þórður Narfason	1296–1297, 1300			
Þorleifur Ketilsson	1271			
Sigurður Guðmundsson (I)	1292			
Þorlákur Narfason	1290–1291, 1293–1299	x		
Haukur Erlendsson	1294–99	x		
Þorsteinn Hafurbjörnsson	1300			

Kungens utsända och övriga riddare	Ämbetsperiod	Riddare	Tidigare goði	Storgoðasläkt
Nikulás Oddsson	1277			
Eindriði böggull (no.)	1271, 1277	x		
Loðinn leppur (no.)	1280			
Ólafur Ragnríðarson (no.)	1288	x		
Loðinn á Bakka (no.)	1279, 1293	x		
Sighvatur Hálfðanarson	1289	x	x	Oddaverjar
Þórður Hallsson	1292–1312	x		
Snorri Ingimundarson	1295–1299	x		
Sturla Jónsson	1299–1304	x		
Kolbeinn Bjarnason	1301–1309	x		
Gunnar rásveinn (no.)	1319			
Loftur Hálfðanason		x	x	Oddaverjar
Björn Loftsson		x		Oddaverjar
Kristóforus Vilhjálmsson		x		Oddaverjar
Oddur Þorvarðarson		x		Svínfellingar

Källa: Databas.

Anmärkningar: (no.) = norsk. Ämbetsmannatiderna får emellanåt närmast betraktas som ett förslag då det råder oklarheter i källorna angående framförallt sysslomännen och kungens utsända. Lagmännen utgör inte samma problem. Med storgoðasläkt avses släkterna Oddaverjar, Haukdælir, Sturlungar, Svínfellingar och Ásbirningar.

Efter Gissur jarls död urskils ett tydligt mönster i förvärvandet av makten på Island. De potentiella ämbetsmännen/kungens män reste till kungen i Norge och fick makt direkt från honom oavsett om det rörde sysslo- eller lagmansämbeten.²³ Eftersom det inte kom att tillsättas någon ny jarl efter Gissur var det i fortsättningen framförallt sysslomännen och lagmännen som hade den högsta makten på Island.²⁴ Samma år som jarlen Gissur dog reste Ormur Ormsson, som tillhörde släkten Svínfellingar, tillsammans med Þorvarður Þórarinsson av

23 Detta syns tydligt i annalerna.

24 Så småningom kom hirdstyrarna att vara de som hade den högsta makten; jfr kapitel 3.

samma släkt till Norge.²⁵ Denne Þorvarður var den siste goði som svor att betala skatt till den norska kungamakten 1264.²⁶ Både Ormur och Þorvarður behöll sannolikt sin makt på östra Island. Ett år senare reste Hrafn Oddsson till Norge. År 1270 gav kungen Hrafn Oddsson och Ormur Ormsson syslomakt över hela landet.²⁷ Ormur dog emellertid på väg tillbaka till Island och huruvida någon annan tog över hans befogenhet är oklart.²⁸ Enligt annalerna kom Þorvarður Þórarinsson tillbaka till Island 1271, men om han hade ett större territorium än på östra fjärdingen framgår inte. Ett år senare reste både Þorvarður och Hrafn till Norge och kom tillbaka år 1273 med maktbefogenhet (det vill säga syssla) över hela Island.²⁹ Þorvarður kom att inneha en maktposition till sin död år 1296. Det är dock oklart hur länge han styrde över södra fjärdingen. Hrafn behöll också sin maktposition till sin död. Enligt annalerna hade han fått titeln märkesman 1279.³⁰ Källmaterialet ger dock inte någon upplysning om vad denna titel skulle ha inneburit på Island.³¹

I samtliga dessa fall var kungamakten konsekvent och valde män i etablerade positioner på Island, tidigare goðar som (utom Hrafn Oddsson) hade fasta maktområden eller häradsriken. Modellen att männen reste till Norge för att delegeras makt direkt från kungen tycks ha fortsatt under hela undersökningsperioden.³²

25 *Islandske Annaler* VIII 1268, s. 331. Ormur Ormsson hade makt över östra och eventuellt södra fjärdingen. Þorvarður hade makt över östra och södra fjärdingen fram till ca 1280.

26 Under perioden 1262–1264 svor goðar i olika omgångar att betala skatt till kungen vilket innebar att man erkände kungens rätt till skatt. Se *Sturlunga saga* I 1946, s. 529; *Håkon Håkonssons saga* 1979, s. 311–313.

27 *Islandske Annaler* X, s. 483, not 1.

28 I *Árna saga biskups* 1998, s. 28, berättas att Hrafn har fått makt över halva landet.

29 *Islandske Annaler* VIII 1273, s. 332; *Árna saga biskups* 1998, s. 43. Axel Kristinsson menar att det är sannolikt att Hrafn då hade makt över norra och västra fjärdingen och Þorvarður över södra och östra fjärdingen. Axel Kristinsson 1998a, s. 115f.

30 Sannolikt fick han titel redan 1277. *Islandske Annaler* exempelvis VII 1277, s. 259; *Árna saga biskups* 1998, s. 67.

31 Enligt *Hirdskráen* var märkesmän näst stallare. Deras plikt var att hålla kungens märke i fred och ofred och vara i hans närhet. *Hirdskráen* 2000, s. 100. Under den övriga undersökningsperioden finns det inte några andra islänningar som fick denna titel.

32 Under den tid som kungen arrenderade ut Island är det oklart hur utnämningarna fungerade. Hjálmar Vilhjálmsson 1965, s. 6f., menar att hirdstyrarna från mitten av 1300-talet själva hade börjat utnämna syslsmän.

Förutom att nästan samtliga de allra tidigaste ämbetsmännen hade ett förflutet som goðar – detta gäller även den förste lagmannen, Sturla Þórðarson – hade de också ett annat gemensamt drag, nämligen att de hade stridit sinsemellan under Sturlungaperioden.³³ De var dessutom de mäktigaste av de kvarlevande hövdingarna. Det var därför inte givet att dessa ämbetsmän skulle komma överens och kungamakten fick försäkra sig om att inte några hämndaktioner skulle ske, bland annat genom att låta dem svära trohetsed gentemot varandra.³⁴ Ytterligare en omständighet som borde ha uppmuntrat de isländska hirdmännen att samarbeta var själva medlemskapet i hirden. Att ingå i denna gemenskap ställde krav på både uppförande och ordning enligt *Hirdskráens* regler. Medlemmarna förväntades också uppträda som det exklusiva kollektiv som de var.³⁵

Det fåtal storgoðar som fanns kvar efter år 1262 räckte inte långt för kungens behov av ämbetsmän. De flesta av storgoðarna som kontrollerade de fem till sju häradsrikena som etablerats hade avlidit redan före år 1271.³⁶ Gissur Þorvaldsson (södra Island), Þorvarður Þórarinnsson (östra Island) och Oddaverjar (södra Island) var de enda kvarlevande.³⁷ Oddaverjarnas särskilda situation kommer att diskuteras senare, men efter Þorvarður Þórarinnssons död år 1296 hade goðorð som befogenhet helt förlorat sin tidigare politiska betydelse.³⁸ De ämbetsmän som tillträdde efter goðaämbetsmännen tillhörde därför en aristokrati i betydelsen att den inte längre konstituerades enbart av goðorð. **Makten kom att baseras på personliga relationer till kunga-**

33 Sturla Þórðarson var lagman 1272–1276 över södra och östra landet och 1272–1282 över norra och västra.

34 Exempelvis i *Sturlunga saga* II 1946, s. 80–84, samt *Íslandske Annaler* VIII 1273, s. 331f.

35 Att hirden var en exklusiv grupp med egna regler och att dess medlemmar förväntades lyda under andra koder än resten av samhället syns tydligt i *Hirdskráen* men även i *Konungs skuggsjá*. Se exempelvis *Hirdskráen* 2000, s. 148–151, *Den norrøne litteraturen, Kongsspegele*n 1963, s. 72–89.

36 Jón Viðar Sigurðsson räknar med fem häradsriken och utgår från släkter. Gunnar Karlsson räknar sju och utgår från individer. Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 69f.; Gunnar Karlsson 2004, s. 301–304.

37 Kolbeinn ungi dog 1245, Sighvatur Sturluson 1238 och Ormur Ormsson 1270.

38 Med det menar jag dem som tidigare hade varit storgoðar och tog över syssla eller lagmansämbete. De kom alltså från storgoðasläkterna Oddaverjar, Haukdælir, Sturlungar, Ásbirningar och Svinfellingar.

makten och kontroll över materiella resurser, dock utan att den äldre formen helt försvann.

De tidigaste sysslomännen på Island hade vanligen bakgrund som storgoðar. Detta gällde de första tio till femton åren. Kontinuiteten gällde inte i samma grad för lagmännen utom den förste, Sturla Þórðarson. Redan från 1270-talet tillsatte nämligen kungen lagmän som inte hade ett förflutet som goði. **Jón Einarsson var lagman på södra och östra Island 1277–1294.** Om honom finns endast begränsad information. Klart är att han kom med lagboken *Jónsbók* till Island och att denna för Island anpassade lagbok sannolikt är uppkallad efter honom.³⁹ Det finns också uppgifter om att han tidigare hade varit lagsagoman vilket även Sturla Þórðarson hade varit.⁴⁰ Att ha varit lagsagoman var en betydelsefull merit för att få ämbete som lagman, liksom sysslomän säkerligen var hjälpta av att tidigare ha innehaft uppgifter som goði, en befattning som delvis innehöll samma uppdrag.⁴¹ En viss kontinuitet anas därför i ämbetstillsättningen. Däremot vore det att gå för långt att se ett givet samband då det finns exempel på både sysslomän och lagmän som varken hade innehaft goðorð eller varit lagsagomän tidigare.⁴²

Under denna period finns även ett antal män av storgoðaslakten Oddaverjar villka hade fått riddartitel av kungen.⁴³ Oddaverjarna var en av de fem mäktigaste släkterna under Sturlungaperioden men hade börjat förlora sin makt redan under tidigt 1200-tal.⁴⁴ Av kungamakten

39 *Jónsbók* är en lagbok anpassad till isländska förhållanden och ett led i kung Magnus lagabötes försök att utfärda en homogen lagstiftning i det norska riket.

40 *Isländske Annaler* IV 1267, s. 137 och 1369, s. 138. Sturla Þórðarson var lagsagoman 1251, jfr IV 1251, s. 132.

41 Både goðar och sysslomän skulle vara med på Alltinget. Goðar utnämnde män till Alltinget och sysslomän utnämnde så kallade nämndemän för att följa med till Alltinget. Goðarna satt i lagrätten och utsåg ytterligare två som satt med. Både sysslomän och lagmän valde män i lagrätten och sannolikt satt sysslomän med i lagrätten också. Både sysslomän och goðar skulle informera den övriga befolkningen om beslut som hade tagits på Alltinget. Sysslomännen utnämnde också män att döma precis som goðarna gjort. Se Hjálmur Vilhjálmsson 1965, s. 44; Andersen 1972a; Björn Þorsteinsson 1972, sp. 656–658.

42 Se figur 3. Wærdahl 2006, s. 188, menar däremot att det fanns en direkt förbindelse mellan goði och ämbetsman.

43 Detta gäller Sighvatur och hans bror Loftur Hálfdanason som bägge var riddare, Lofturs son Björn också blev riddare samt Kristóforus Vilhjálmsson. Förutom Loftur fick av källorna att döma inte några av de andra riddarna barn.

44 Se Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 99f.

erhöll de titlar, men varken Sighvatur Hálfðanarson eller hans bror Loftur verkar ha haft syssla eller befogenhet som lagman.⁴⁵ Förklaringen till detta kan vara Oddaverjars ansträngda relation till kungamakten. Gunnar Karlsson menar att Oddaverjar skulle ha motsatt sig att acceptera kung Håkon. Antagandet bygger på *Sturlunga saga* som berättar att Þórður kakali tvingade bröderna Filippus och Harald Sæmundarson från Oddi att resa till Norge för att där överlämna sitt rike till kungen.⁴⁶ Eftersom bägge dog innan de kom tillbaka till Island finns det skäl att tro att det inte var förrän år 1263 som Oddaverjar svor trohetsed till kungen.⁴⁷ I så fall var de också de sista bland storgoðasläktarna att erkänna kungens överhöghet, vilket i sin tur också skulle kunna vara en delförklaring till varför de i så liten utsträckning verkade vara i kungens tjänst.

En kompletterande förklaring kan också vara Oddaverjarnas ansträngda relation till biskop Árni Þorláksson. Under *staðamál* kämpade de om rätten att vara på sin släktgård och staður – Oddi var en av de första staður som biskopen krävde förfoganderätt över. Detta var inte någon slump. Oddaverjar hade som tidigare nämnts haft en mäktig position på Island, med kopplingar till den norska kungamakten.⁴⁸ Det symboliska värdet i att ta Oddi kan inte överskattas, även om släkten som sådan inte hade lika stor makt under denna period som under sin storhetstid fram till ca 1220.

Uppenbart är i vilket fall som helst att det inte alltid var nödvändigt att vara av goðasläkt, eller storgoðasläkt heller för den delen, för att inneha ett ämbete.

Goðar och storbönder

Inom isländsk forskning har termen storbönder använts för att beteckna isländsk lågadel.⁴⁹ Björn Þorsteinsson menar att (låg)adeln be-

45 Även Kristóforus Vilhjálmsson och Björn Loftsson hade riddartitel men verkar inte heller ha haft uppdrag som kungens utsände.

46 Gunnar Karlsson 2004, s. 284f.; jfr *Sturlunga saga* I 1946, s. 473f.

47 Gunnar Karlsson 2004, s. 361. Se även Lúðvík Ingvarsson II 1986–1987, s. 198f.

48 Oddaverjarna härstammade från kung Magnus barfot.

49 Jfr tidigare diskussion i kapitel 1.

stod av kungens handgångna män samt de mäktigaste storbönderna. Helgi Þorláksson diskuterar i liknande termer och menar dessutom att gruppen lågadel/storbönder går att dela in i två grupper. Dels bestod denna lågadel av män som grundade sin makt och rikedom på jordegendomar, dels av goðatjänstemän som framförallt under Sturlungaperioden slogs i goðars följe och fick sin makt och status därifrån.⁵⁰

Då häradsrikena etablerades och ökade i storlek under 1200-talet blev det nödvändigt för storgoðarna att använda sig av storbönder i allt högre utsträckning, inte bara för att administrera riket utan också för att skydda sig själva. Goðarnas tingsmän och släktingar räckte inte till för stöd. Ett alternativt nätverk uppstod som inte grundade sig på släktband.⁵¹ De storbönder som hade blivit storgoðars följesmän kom därför under 1200-talet att få allt större maktbefogenheter av storgoðarna. Helgi Þorláksson menar att det var med Þórður kakali som denna nya typ av goðatjänstemän infördes. Som tidigare nämnts överlämnade Þórður kakali ansvaret till sina underordnade ställföreträdare när han reste till Norge. Därmed inleddes alltså ett nytt system. Detta framgår av att storbönder var ställföreträdande när Þórður kakali var frånvarande i Norge.⁵²

Storbönder används som term i föreliggande avhandling för dem av kungens män som inte tidigare hade innehaft goðorð eller tillhörde de fem storgoðasläkterna, men som ändå hade stora ekonomiska resurser, exempelvis i form av ett flertal stora gårdar.⁵³ Vissa av dessa män skulle säkerligen kunna härledas till några av de gamla goðasläkterna,

50 Lågadeln skulle bestå bland annat av Þórður Hallssons far, Hallur Jónsson samt Þorvarður Þórðarson, far till Þórður som blev gift med Ingibjörg Sturludóttir. Den andra gruppen skulle bland annat bestå av Eyjólfur ofsi, Nikulás Oddsson och Hrafn Oddsson. Se Helgi Þorláksson 1979, s. 233, 241f.

51 Jón Viðar Sigurðsson 1995a, s. 318; 1999, s. 62–83.

52 Helgi Þorláksson 1979, s. 233, 241f.

53 Under 1970–1980-talen pågick en debatt mellan Helgi Þorláksson och Gunnar Karlsson om storböndernas makt och ekonomiska ställning i relation till goðarnas. Något förenklat menade Gunnar Karlsson att storbönderna fick möjlighet till större makt än tidigare då goðarna började kämpa mot varandra från 1200-talets början. Storböndernas makt baserades på deras rikedom. Gunnar menade också att goðatiteln som sådan inte garanterade rikedom och att storbönderna kunde vara rikare än många goðar. Gunnar Karlsson 1972 och 1980; Helgi Þorláksson 1979. Om ämbetsmännens ekonomiska underlag se kapitel 7.

men i takt med häradsrikenas utveckling och maktkoncentration kom dessa goðasläkter mer eller mindre att förlora sin tidigare politiska betydelse. Att göra skillnad mellan goðar och storbönder under Sturlungaperioden är befogat. Det finns dessutom en poäng i att skilja storgoðasläkterna, det vill säga de fem släkter som mer eller mindre kontrollerade Island under Sturlungaperioden, från övriga goðasläkter som helt slogs ut. Men mot slutet av 1200-talet fanns inte gruppen goðar längre. Det finns därför inte någon anledning att tala om goðasläkter eller storgoðasläkter efter 1300.

Figur 4. Översikt av den sociala bakgrunden bland kungens män 1270–1300

Storgoðaämbetsmän	Status	Av övriga goðasläkter och storbönder
(Hrafn Oddsson)	Goði	Ásgrímur Þorsteinsson
Ormur Ormsson	Goði	Eyjólfur Ásgrímsson
Þorvarður Þórarinsson	Goði	Erlendur Ólafsson
Sturla Þórðarson	Goði	Jón Einarsson
Storgoðariddare och utsända		Sigurður Guðmundsson
Sighvatur Hálfðanason	Goðason	Haukur Erlendsson
Björn Loftsson		Þorsteinn Hafurbjörnsson
Kristóforus Vilhjálmsón		Nikulás Oddsson
Loftur Hálfðanason	Goðason	Þórður Hallsson
Oddur Þorvarðarson	Goðason	Snorri Ingimundarson
Av övriga goðasläkter och storbönder		Sturla Jónsson
Þorlákur Narfason		Kolbeinn Bjarnason
Þórður Narfason		Þorleifur Ketilsson
Guðmundur Þórðarson		

Källa: Databas.

Anmärkning: Hrafn Oddsson är svårplacerad då han inte var av goðasläkt men själv var goði. Norrmännen Eindriði Böggull, Ólafur Ragnriðarson, Loðinn á Bakka och Gunnar rásveinn har uteslutits liksom Pétur Guðleiksson. Storgoðaämbetsmän betyder män av storgoðasläkter, storgoðariddare används för män av storgoðasläkter med titel.

Ärftlighet och lämplighet

Det har konstaterats att kungen under de första tio till femton åren främst valde sina förtrogna bland tidigare storgoðar för att därefter även börja förlita sig på storbönder. Ämbeten var under denna period inte ärftliga och kungen tillsatte de män som han ville ha i ämbeten. Emellertid är det givet att männen valdes från samhällstoppen, men det finns också anledning att undersöka huruvida det i praktiken fanns en ärftlighet från far till son när det gäller ämbeten. Det är därför av vikt att även studera dessa första ämbetsmäns söner och deras möjligheter.

Under fristatsperioden fanns det inte några regler om primogenitur. Det var inte självklart att den äldste sonen skulle ta över. Snarare verkar det som om fadern hade möjlighet att utse sin efterträdare, oavsett åldersordning.⁵⁴ Att storbonden och sysslomannen Ásgrímur Þorsteinsson var den äldste sonen i familjen hjälpte honom inte. Det blev istället hans bror Eyjólfur som axlade familjens huvudansvar till sin död. Först därefter blev Ásgrímur alltmer synlig i politiken på Island. Att han var äldst hade inte heller någon betydelse när det gällde arvet av gården. Hans fars gård kom att bebos av den yngste sonen, Sigurður, vars son i sin tur tog över.⁵⁵

Även om primogenitur aldrig fick fullt genomslag i Norden fanns det, åtminstone på Island, andra informella sätt att se till att hålla egendomarna inom en och samma familj under fristatsperioden. Med *Jónsbóks* lagstadgande infördes i princip patrilinejär arvsrätt på Island då den äldste sonen skulle få huvudgården.⁵⁶ Vi kan dock inte tala om en renodlad primogenitur, i synnerhet inte då godskomplex av det slag som fanns på kontinenten helt saknades på Island.

Gavs ämbeten endast till den äldste sonen? Vid en granskning kan det i förstone verka som om även yngsta söner och mellansöner utsågs till ämbeten.

54 Jfr Auður Magnúsdóttir 2001, s. 88f.

55 *Sturlunga saga* I 1946, s. 529.

56 *Jónsbók* 1904, s. 78. Om primogenitur på Island se Agnes Arnórsdóttir 1994, s. 27; Agnes Arnórsdóttir & Thyra Nors 1999, s. 36f.; jfr Magnús Már Lárusson 1961a och 1971; Jón Viðar Sigurðsson 1995b.

Figur 5. Översikt av placering i brödraskara

Kungens män fram till 1300	Ende son	Äldste son	Mellanson	Yngste son
Ásgrímur Þorsteinsson		x		
Björn Loftsson	x			
Erlendur Ólafsson	x			
Eyjólfur Ásgrímsson		(x)		
Guðmundur skáldstikla	okänt			
Haukur Erlendsson		x		
Hrafn Oddsson			x	
Jón Einarsson	okänt			
Kolbeinn Bjarnason		(x)		
Kristóforus Vilhjálmsson				x
Loftur Hálfðanarson		x		
Nikulás Oddsson	x			
Ormur Ormsson				x
Oddur Þorvarðarson		x		
Sighvatur Hálfðanarson			x	
Sigurður Guðmundsson	okänt			
Snorri Ingimundarson	okänt			
Sturla Jónsson		x		
Sturla Þórðarson				x (frilloson)
Þórður Hallsson	x			
Þórður Narfason		(x)		
Þorlákur Narfason		(x)		
Þorleifur Ketilsson		x (frilloson)		
Þorsteinn Hafurbjörnsson	x (frilloson)			
Þorvarður Þórarinnsson		x		

Källa: Databas.

Anmärkningar: De som är inom parentes är osäkra eftersom de har bröder vars födelse är daterad till samma år. Årtalen har hämtats från Databasen *Íslendingabók* 1997–2011.

Dock framgår att de yngsta sönerna fick ämbete först efter att deras äldre bröder hade avlidit. Ett exempel är Ormur Ormsson som hade två äldre bröder. Båda hade avlidit redan år 1252 och därmed gjort Ormur till den äldste levande. När det gäller de övriga är två riddare, Kristóforus Vilhjálmsson och Sighvatur Hálfdanason, och de förefaller aldrig ha haft något ämbete. Sighvatus äldre bror var också riddare.

Ett avvikande exempel är Sturla Þórðarson som var illegitim son till Þórður Sturluson (goði). Här fick Þórðurs äldste och legitime son Böðvar ärvna goðorð och större delen av arvslotten medan de illegitima sönernas maktunderlag snarare byggde på utbildning och ämbeten, även om Sturla med sin äldste brors samtycke också fick en del i Snorrungagoðorð. Både Sturla och hans bror Ólafur blev lagsagomän. Sturla fortsatte sedan sin bana genom lagmansämbetet och fick även riddartitel.⁵⁷ Andra liknande exempel finns dock inte, vilket gör Sturla Þórðarson till ett undantag.

I praktiken var de allra flesta ämbetsmännen äldsta söner.⁵⁸ Samma mönster finns både hos goðar och storbönder. Bland storböndernas söner var det en större andel som blev präster än bland goðarnas söner.⁵⁹ Materialet visar alltså tendenser till familjeplanering, men då källmaterialet är magert och populationen liten är det svårt att dra mer långtgående slutsatser om en europeisering enligt Dubys mönster.

Gick ämbeten i arv till nästa generation? Det enda tydliga exemplet vi har gäller Ásgrímur Þorsteinsson som var syssloman 1280–1285. Efter hans död år 1285 tog hans son Eyjólfur Ásgrímsson över sysslan och behöll den i tre år. Det var dock inte kungen som tillsatte honom utan riddaren Hrafn Oddsson, i avvaktan på ett kungligt beslut.⁶⁰ Sannolikt tog sedan Þorvarður Þórarinsson över sysslan när han återvände från Norge. Eyjólfur Ásgrímsson var således den ende av ämbetsmännens söner som fick ett ämbete direkt efter fadern un-

57 De andra illegitima sönerna var Guttormur djákne och Þórður. Om Sturla och arvet se Lúðvík Ingvarsson III 1987, s. 160f.

58 Källmaterialet är dock bristande. Vi kan inte vara säkra på att alla födelseårtal är korrekta. Således är det svårt att dra säkra slutsatser.

59 Se figur 6.

60 Ásgrímurs son hade makt 1285–1288 på södra Island. *Árna saga biskups* 1998, s. 141.

der denna period.⁶¹ Denna tidsbegränsade överföring får inte förväxlas med direkt ärftlighet, något som aldrig verkar ha förekommit för isländsk del. Däremot finns ett antal exempel på att både far och son hade ämbete utan att det hade något med ärftlighet att göra. Ett exempel är Erlendur Ólafsson, som var syssloman, lagman och riddare, och hans son Haukur.⁶² Haukur Erlendsson lyckades göra karriär i Norge både som lagman och riksråd. Han var förmodligen också syssloman på Island en kortare tid.⁶³ Det finns andra exempel (se figur 6) som indikerar att ämbetsmannasöner hade en viss fördel. Detta verkar emellertid endast ha gällt för storböndernas söner. Inga av storgoða-ämbetsmännen fick söner som blev ämbetsmän. Däremot fick samtliga riddartitel.

Figur 6. Översikt av ämbetsmännens söner, titlar och ämbeten fram till 1300

	Titel	Antal söner	Söner med titel	Söner i ämbete	Antal söner i kyrklig tjänst
Storgoðar					
Hrafn Oddsson	x	2	Sturla		
Þorvarður Þórarinsson	x	2	Oddur		
Sturla Þórðarson	x	2	Þórður		1
Ormur Ormsson	x				
Storgoðariddare och utsända					
Sighvatur Hálfðanarson	x				
Björn Loftsson	x				
Kristóforus Vilhjálmsson	x				
Loftur Hálfðanarson	x	1	Björn		

61 Eyjólfur gifte sig med en kvinna från östra Island: Guðrún Garðsdóttir som annars är okänd.

62 Om Erlendur se Einar Bjarnason II 1970, s. 207f. och där anförd litteratur.

63 Haukur Erlendsson är dock den ende som har tagit sig upp på detta sätt.

I KUNGENS FRÅNVARO

	Titel	Antal söner	Söner med titel	Söner i ämbete	Antal söner i kyrklig tjänst
Goðasläktmedlemmar					
Porlákur Narfason	x	4	Ketill	Ketill	
Guðmundur Þórðarson					
Þórður Narfason	x				
Storbönder					
Ásgrímur Þorsteinsson	x	4	Eyjólfur	Eyjólfur	2
Eyjólfur Ásgrímsson	x	1			1
Erlendur Ólafsson		2	Haukur	Haukur	
Jón Einarsson	x				
Þorleifur Ketilsson		1			
Sigurður Guðmundsson		1		Guðmundur	
Haukur Erlendsson	x				
Þorsteinn Hafurbjörnsson		1	Grímur	Grímur	
Nikulás Oddsson		1			
Þórður Hallsson	x	1			
Snorri Ingimundarson	x				
Sturla Jónsson	x	1			
Kolbeinn Bjarnason	x	4		Benedikt	1

Källa: Databas.

Som tidigare har nämnts infördes genom en förordning av kung Magnus riddarväsendet i Norge år 1277. Riddartiteln användes från början endast för kungens handgångna män.⁶⁴ Av kungens män på Island hade, som framgått, flertalet titel fram till år 1319. Riddartiteln gick ofta vidare till nästa generation. Detta gällde dock inte för samtliga riddare och titeln förefaller inte ha förts vidare till den tredje generationen.

64 Se Rosén 1969, sp. 167–172.

Ämbete var från början i praktiken förbundet med riddartitel. Däremot blev inte alla som fick titeln riddare med nödvändighet ämbetsmän. *Árna saga biskups* berättar hur Hrafn Oddssons son och dotterson fick riddartitel. När Hrafn Oddsson låg på sin dödsbädd i Norge ska hans vänner ha sagt att de ville framföra hans sista önskan till kung Erik, om han hade någon sådan. Hrafn ska då ha sagt ”Sturla, Sturla”, vilket hans omgivning tolkade som att han bad för sin son och dotterson. Detta vidarebefordrades till kungen som dubbade båda till riddare.⁶⁵ Hrafn tillhörde, som tidigare nämnts, inte någon storgoðasläkt. Det är möjligt att det var svårare för storbönderna att få en titel och att den framförallt var förbehållen storgoðarna. Möjligen ville Hrafn Oddsson försäkra sig om att kungen inte glömde bort hans avkomlingar efter hans död, men exemplet visar hur som helst att titelinnehavet inte nödvändigtvis var ärftligt. I så fall hade inte Hrafn behövt be kungen om tjänsten. Riddartiteln gav dock varken sonen Sturla eller dottersonen Sturla syssla eller lagämbete, även om kungen använde sig av båda i förvaltningen på Island.⁶⁶

Riddartiteln var sannolikt en kompensation till storgoðasläkterna från kungamakten och ärftliga i åtminstone ett led. Däremot kände kungen inte något större behov att ge dem mer än så. Det kan till och med ha varit kungens strategi att välja andra till ämbeten för att uppnå en större lojalitet, vilket han sannolikt fick från storbönderna. Möjligen uppfattade inte heller storgoðasönerna ett ämbete som tillräckligt eftersträvanvärt.

Äktenskap och endogami

Det var av naturliga skäl inte endast reproduktionen som var avgörande för formeringen av aristokratin. Äktenskap inom samma stånd,

65 *Árna saga biskups* 1998, s. 203f. I texten framgår att kungen gjorde dem till sina skutilsveinar och herrar.

66 Det finns inget som tyder på att Sturla Hrafnsson hade kungens tjänst i övrigt. Sturla Jónsson reste till Norge 1294 och kom tillbaka 1299 (1298 enligt *Íslandske Annaler* IV), och samma år främtog han och Erlendur Ólafsson lagmannen Jón Einarsson titeln. *Íslandske Annaler* IV, s. 145f., V, s. 198.

som stärkte såväl den ekonomiska som den sociala ställningen, var också en viktig del.

Under den isländska fristatsperioden gjordes inte några försök att begränsa familjestorleken genom att hindra söner från ett legitimt äktenskap. Tvärtom ingicks politiska allianser såväl genom äktenskap och frillorelationer som vänskap, och det av flera skäl. Dels hade kyrkan inte fått tillräckligt starkt inflytande över äktenskapet, dels fick hövdingarna med hjälp av sina frillors familjer ett starkare stöd och skapade nya allianser.⁶⁷

Med de nya lagböckerna infördes en ny arvsrätt som kom att påverka kommande generationer. I fortsättningen kom arvet att begränsas till endast de legitima barnen.⁶⁸ Äktenskapet blev härefter grundläggande för att behålla jordegendomar intakta, åtminstone i teorin, medan frillorelationerna alltmer förlorade sin tidigare betydelse som politiskt redskap för att säkra allianser.

Figur 7. Uppställning över kända äktenskap bland kungens män fram till 1300

	Hustru	Hustruns fader	Av goða- släkt	Stor- bonde
Storgoðar				
Hrafn Oddsson	Þuríður	Sturla Sighvatsson	Sg	
Þorvarður Þórarinsson	Sólveig	Hálfdan Sæmundarson	x	
Sturla Þórðarson	Helga	Þórður Narfason	x	
Goðasläktmedlemmar				
Þorlákur Narfason	Helga	Nikulás Oddsson		x
Guðmundur Þórðarson	Steinunn	Þorgils skarði	Sg	

67 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 80–88.

68 I praktiken fanns dock möjligheter för präster och andra att adoptera sina utomäktenskapliga barn vilket gav dessa arvsrätt. Enligt Sigurður Línal 1976, sp. 607f., var detta relativt vanligt. Se även *Jónsbók* 1904, s. 87–90.

	Hustru	Hustruns fader	Av goða- släkt	Stor- bonde
Storbönder				
Ásgrímur Þorsteinsson	Guðný	Máni		(x)
Eyjólfur Ásgrímsson	Guðrún	Garður		(x)
Erlendur Ólafsson	1 Jórunn 2 Járngerður	okänd Þórður Böðvarsson	x	
Þorleifur Ketilsson	okänd	Álfur Magnússon		(x)
Haukur Erlendsson	Steinunn	Áli Svarthöfðason	x	
Þorsteinn Hafurbjörnsson	Guðfinna	Magnús Þorláksson	x	
Nikulas Oddsson	Gyða	Sölmundur austmaður		x
Þórður Hallsson	Guðný	Helgi Loftsson	x	
Sturla Jónsson	Birgitta	Böðvar		(x)
Kolbeinn Bjarnason	1 Hallbera 2 Guðrún	Egill Sölmundarson Þorsteinn Halldórsson	x	

Källa: Databas.

Anmärkingar: Sg = storgoði. Uppgifter saknas om Jón Einarson, Loftur Hálfðanarson, Sighvatur Hálfðanarson, Ormur Ormsson, Sigurður Guðmundsson, Snorri Ingimundarson, Kristóforus Vilhjálmsson, Björn Loftsson, Þórður Narfason och Þorleifur Ketilsson.

De första goðaämbetsmännen var, som framgår av figur 7, samtliga gifta med kvinnor av goðasläkter. Bördsjämlikhet betonades under Sturlungaperioden och det var därför vanligt att storgoðasläkterna ingick giftermålsallianser med varandra.⁶⁹ Att jämvikt sågs som en förutsättning för ett lämpligt giftermål framgår både av *Grágás* och *Jónsbók*.⁷⁰ Men det var likväl fullt möjligt för män att gifta sig uppåt i hierarkin. Auður Magnúsdóttir menar till och med att man hellre undvek äktenskap och ingick i en frillorelation om man inte kunde finna en maka av samma sociala status. Denna princip verkar dock

69 Helgi Þorláksson 1979, s. 240.

70 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 180; jfr *Grágás* 2001, s. 109f., och *Jónsbók* 1904, s. 70.

endast ha gällt för män, vilket innebar att goðar och i synnerhet storgoðar kunde gifta bort sina döttrar, ofta illegitima, med män av lägre social status för att försäkra sig om stöd och lojalitet.⁷¹ Endogami gällde alltså för män och exogami för kvinnor.⁷²

När det gäller äktenskapsstrategier bland storbönderna är det svårt att utläsa tydliga mönster. Vissa fick ett gifte med kvinnor av goðasläkter och andra med döttrar till storbönder. De storbönder som var i allians med en storgoði **fick också kvinnor av hög status. Detta kommer att diskuteras** när alliansbildande relationer behandlas längre fram i kapitlet.

Frillors minskade betydelse

Under Sturlungaperioden användes äktenskap och frillorelationer i politiskt syfte. Allianser skapades som skulle tillförsäkra parterna ömsesidiga lojaliteter och stöd. Vad hände då med frillorelationerna under den norska perioden? Inga av storgoðarna som här har diskuterats hade frillor såvitt man kan se i källorna. Huruvida detta är en slump eller om frillornas betydelse redan hade försvunnit kan dock inte avgöras utifrån källsituationen.

Att frillorelationer är svårare att hitta under 1300-talet beror delvis på att källmaterialet ändrar karaktär från sagamaterial till annaler och diplom. De biskopssagor som finns handlar inte heller i särskilt hög grad om frillorelationer och i *Árna saga biskups* talas det endast om två ämbetsmän som hade frillor, Ásgrímur och Eyjólfur (far och son). I sagan, som naturligtvis är tendentiös i detta avseende, förklaras relationen dessutom snarare som uppkommen av ren lusta än av politiska anledningar. Som väntat ställer sig sagans författare mot frillorna och både far och son måste lämna dem.⁷³ För resten av undersökningsperioden är det besvärligt att utreda eventuella frilloförhållanden, i synnerhet eftersom statusen på relationer sällan tas upp i källmaterialet.

71 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 181–184.

72 Om äktenskapsstrategier och frilloväsende se Auður Magnúsdóttir 2001. Snorri Sturluson är den mest kände äktenskapsstrategen, även om hans allianser misslyckades fatalt.

73 *Árna saga biskups* 1998, s. 121, 126 och 131. Det står dock inte klart att frillan försvann, men biskopen och Eyjólfur enades, vilket jag tolkar som att hon lämnade scenen.

Förutom Sturla Þórðarson, som var frilloson, finns också uppgifter om att riddaren Þórður Hallsson hade haft en frilla och fått en illegitim dotter med henne. I övrigt är det svårt att se huruvida ämbetsmännens relationer var institutionaliserade genom äktenskap eller inte.⁷⁴

Frillorelationerna verkar alltså ha minskat under den norska perioden, åtminstone som alliansbildande relationer. Auður Magnúsdóttir ser hellre kungamakten än kyrkopolitiken som en förklaring till denna utveckling: ”Frilloväsendet behövdes m.a.o. inte längre av politiska skäl och det var inte praktiskt längre av ekonomiska skäl.”⁷⁵

Det är dock viktigt att vara medveten om att de restriktioner och regler som infördes främst syftade till att tillförsäkra arv och arvsrätt till legitima arvingar. Det var därför främst eliten i samhället som påverkades. Så länge arvsrätten inte riskerades hade personer i praktiken inte några problem med att inleda relationer eller skaffa barn. På så vis kunde prästerskapet fortsätta reproducera sin egen klass, det störde inte samhället i övrigt – även om det naturligtvis av ideologiska skäl var ytterst stötande.

Alliansbildande relationer

Under Sturlungaperioden förstärktes behovet av mer stabila maktkoalitioner som kunde upprättas, bland annat genom äktenskap. Þórður kakali är exempel på en man som uppenbarligen inte endast räknade med den egna familjens stöd utan såg till att knyta till sig sina följesmän genom giftermål för att därmed försäkra sig om ett starkare stöd än vad släkten kunde utgöra. Detta gjorde han framförallt genom att gifta bort sina brorsdöttrar (varav en var illegitim) med de storbönder som han hade i sin tjänst. Han tog även själv en frilla som var syster till en av storbönderna.⁷⁶

74 Sturla Þórðarson var frilloson, men får anses ha tillhört fristatsperiodens system. Se Jochens 1987, s. 333. *Kona, konur* kan betyda både kvinna och fru, och begrepp som fick eller ägde (fekkk, átti) indikerar äktenskap medan meningar som *lagði hana hjá sér snarare skulle* indikera frilloskap.

75 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 97f.

76 Om Þórður se Auður Magnúsdóttir 2001, s. 85f. Se också kapitel 6.

Via äktenskapen mellan storbönder och storgoðadöttrar öppnades för en mobilitet som inte hade varit lika självklar tidigare.⁷⁷ Storbönder hade visserligen tidigare haft möjlighet att ta över goðorð, men under perioden 1180–1255 verkar denna ha stängts på grund av storgoðarnas kamp.⁷⁸ Allteftersom storgoðarnas häradsriken formades och blev allt större blev det också allt viktigare för storgoðarna att använda sig av män som de också kunde delegera viss makt till för att upprätthålla ordning och reda i riket. Goðarna började därför som tidigare nämnts utse vissa män som sina särskilda följesmän. Dessa fungerade som livvakter medan betrodda män fungerade som rådgivare för goðarna i deras häradsriken.⁷⁹ Genom att bli en betrodd man ökade chanserna till social mobilitet då goðar kunde gifta bort sina döttrar (ofta illegitima) med sina betrodda män. Denna ynnest gavs naturligtvis endast till de mest lojala och trogna männen. En av dessa var Hrafn Oddsson vars senare position som riddare och märkesman helt berodde på hans relation till Þórður kakali. När Hrafn var 16 år blev han Þórður kakalis följesman. Tre år senare (1243) äktade han Þuríður Sturludóttir, Þórðurs legitima brorsdotter och myndling. Det sägs att Þórður ”flutti þat mjök” (ungefär ivrade mycket för).⁸⁰ Hrafn Oddsson kom också att följa Þórður kakali så länge Þórður levde. Genom att få tjänst hos en storgoði ökade utsikten till ett socialt avancemang väsentligt, i synnerhet eftersom storbönderna allt som oftast också fick ett gott gifte och allians med storgoðins släkt. Helgi Þorláksson menar också att kungen följde Þórður kakalis tendens att utse män inom denna grupp till makt i form av ämbeten eller titlar.⁸¹

77 Helgi Þorláksson 1979, s. 241. Vigfús Gunnsteinsson, Hrafn Oddsson och Eyjólfur ofsi blev gifta med Sturla Sighvatssons döttrar.

78 Helgi Þorláksson menar att storbönderna hade möjligheter att ta över goðorð under 1100-talet men att det under den turbulenta perioden 1180–1255 inte fanns några storbönder som kunde avancera till goðar. För det var deras position helt enkelt för svag i förhållande till goðarnas. Perioden 1235–1255 innebar dock ökade möjligheter för storbönderna vad gäller social mobilitet då goðarnas antal minskade stadigt. Helgi Þorláksson 1979, s. 234, 239, 241.

79 Jón Viðar Sigurðsson 1995a, s. 318, och 1999, s. 62–83.

80 *Sturlunga saga* II 1946, s. 10, 70.

81 Helgi Þorláksson 1979, s. 242, nämner Nikulás Oddsson, Ásgrímur Þorsteinsson och Finnbjörn Helgason. De två förstnämnda kommer att diskuteras längre fram.

I vissa fall kunde valet av hustru också innebära en betydligt starkare maktposition; eventuellt än starkare än vad personen ifråga hade anat innan. Þorvarður Þórarinsson hann under sin livstid bli goði, syssloman och riddare.⁸² Han tillhörde storgoðasläkten Svínfellingar och blev år 1250 gift med Solveig Hálfðanardóttir av storgoðasläkten Oddaverjar och Sturlungar.⁸³ Þorvarður var involverad i maktkampen under Sturlungaperioden och år 1255 försökte han tillsammans med storgoðin Þorgils skarði Böðvarsson (av Sturlungasläkt) att ta över hövdingaskapet på norra Island. Bönderna där var dock ovilliga att underordna sig dem. Istället ville de avvakta vad kung Hákon och Þórður kakali hade för planer.⁸⁴ Efter Þórður kakalis död i Norge år 1256 blev hans syster Steinvör ensam arvinge, då han själv inte hade några legitima barn. Ett år senare gav Steinvör egendom och goðorð till Þorvarður, som var hennes svärson, varpå denne återigen sökte stöd om makt hos bönderna i Eyjafjörður. Kung Hákon hade emellertid gett Eyjafjörður till Þorgils skarði. Denna situation ledde i sin tur till en konflikt mellan Þorvarður och Þorgils skarði. År 1258 dödade Þorvarður Þorgils skarði och tog över hövdingamakten i Eyjafjörður.⁸⁵ Þorvarðurs position var med andra ord i hög grad avhängig av Þórður kakali och hans syster Steinvör för den delen. Þorvarðurs väg till att bli kungens ämbetsman var inte självklar, men genom Þórður kakali och Steinvör ändrades hans position och han blev en av de mäktigaste männen på Island.

Både Þorvarður och Hrafn gifte upp sig vilket syns bland annat genom att barnens namn hämtades från hustrurnas släkter. Deras status och makt ökade betydligt genom alliansen med Þórður kakali. Þórður kakali hade själv inte någon hustru men däremot fem frillor, genom vilka han sökte uppnå en så stark maktposition som möjligt.⁸⁶ Att han

82 Han var syssloman 1273–1280 och 1289–1296.

83 Samtidigt fick Þorvarðurs bror Oddur också ett gifte med Solveigs kusin Randalín Filippusdóttir. *Sturlunga saga* I 1946, s. 474.

84 Jón Jóhannesson 1956, s. 316–319; jfr *Sturlunga saga* II 1946, s. 192f.

85 Jón Jóhannesson I 1956, s. 320; jfr *Sturlunga saga* II 1946, s. 208f., 216.

86 Naturligtvis ska man inte helt bortse ifrån att kärlek var möjlig även under medeltiden och alla äktenskap kan knappast ses som rationella strategier. Dessutom måste man beakta att personer av samma status även under andra perioder har haft en tendens att gifta sig med sina likar; jfr Lagerlöf Nilsson 2010, s. 105–142.

inte gifte sig tyder på att det inte på Island fanns någon jämnbördig kvinna som han hade möjlighet att äkta.⁸⁷

Det ömsesidiga stöd som man hade förhoppningar om att vinna genom allianser skedde inte endast mellan storgoðar och storbönder, vilket fallet med Þorvarður Þórarinsson har visat. Ett ytterligare exempel på en mer horisontell allians är den mellan Sturla Þórðarson och Gissur jarl.

Sturla Þórðarson var av släkten Sturlungar och var lagsagoman, riddare och lagman under sitt liv.⁸⁸ Han fick ett gott gifte med Helga Þórðardóttir av en gammal goðasläkt, dock ej av storgoðasläkterna (Skarðverjar). Sturla Þórðarson befann sig själv också i strider under Sturlungaperioden, både med sin egen släkt och andra. Han blev dock aldrig en lika stor hövding som sin legitime halvbror Böðvar eller sin legitime kusin Þórður kakali.⁸⁹

Efter att Gissur Þorvaldsson hade kommit tillbaka från Norge år 1252 förlikades han med Sturla Þórðarson och Hrafn Oddsson som han hade haft konflikter med tidigare. För att befästa en allians och Gissurs maktställning på norra Island blev Sturlas äldsta dotter Ingibjörg gift med Gissurs son.⁹⁰ Bröllopfesten hölls på Gissurs gård på Flugumýri. Under festen satte Gissurs fiender gården i brand. Gissurs hustru och samtliga söner omkom i branden, men fastän äktenskapet mellan Ingibjörg och Gissurs son på så vis fick ett abrupt och tragiskt

87 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 55, menar att liknande förhållanden räddade för Sæmundur Jónsson.

88 I hans författarskap ingår bland annat den längsta sagan i Sturlungakompilationen, *Íslendingasaga*, som behandlar det politiska livet på Island under Sturlungaperioden. Han skrev också *Kung Hákons saga* samt *Kung Magnus saga* (som endast finns i fragment). Dessutom har han tillägnats *Kristni saga* och en version av *Landnåma* som har fått namnet *Sturlubók*. Det finns inte någon forskning som behandlar hans författarskap i dess helhet men om de olika delarna finns exempelvis Bjørge 1967; Glendinning 1974; Úlfar Bragason 1994.

89 Efter att Snorri Sturluson hade blivit dräpt 1241 försökte bland annat Sturla att hämnas på Gissur men misslyckades. Därefter svor han trohet till Kolbeinn ungi men bytte sida till Þorgils skarði 1243. Han lierade sig också med sin släkting Þórður kakali. Om maktkampen se Jón Jóhannesson 1956, s. 265–332.

90 Þorvarður Þórðarsson (far till Þórður Þorvarðarson) och Hallur Jónsson var Eyfirðingarnas representanter när Gissur lät bönder på norra Island svära trohetsed till kungen 1262. Detta skulle bland annat vara tack vare deras stöd till Gissur. Helgi Þorláksson 1979, s. 245f.

slut bestod ändå vänskapen mellan Gissur och Sturla.⁹¹ Något senare ordnades ett nytt äktenskap åt Ingibjörg med Gissurs samtycke. Hur Gissur kände eller var släkt med den nye maken, Þórður Þorvarðarson, är okänt.⁹² Samtidigt som detta äktenskap ordnades fick också Sturlas andra dotter Guðný ett gifte med en Kálfur Brandsson.⁹³ I *Sturlunga saga* sägs att denne Kálfur var släkt med Gissur jarl.⁹⁴ Gissur och Sturla såg alltså till att behålla ett ömsesidigt stöd genom äktenskapsallianser.

Visserligen var både Sturla Þórðarson och Þorvarður Þórarinsson av storgoðasläkter, men både Þórður kakali och Gissur jarl får anses ha haft en högre status då de under sin livstid hann vara näst intill enväldiga på Island. De allianser som har diskuterats här kan därför samtliga sägas ha varit vertikala.

Sturlungasläkten är framförallt känd för bröderna Snorri, Þórður och Sighvatur Sturluson samt deras söner och sonsöner som lyckades bli de mäktigaste hövdingarna under Sturlungaperioden.⁹⁵ Bröderna var inte särskilt välbärgade från början men lyckades genom strategiska äktenskap bli både mäktiga och rika.⁹⁶

Konkurrerande maktkoalitioner?

Ett mönster som inte kan ha undgått läsaren är den starka koppling som många av ämbetsmännen hade till Þórður kakali. Hrafn Oddsson och Þorvarður Þórarinsson fick och förstärkte sina respektive posi-

91 Om Flugumýrabrenna i *Sturlunga saga* I 1946, s. 485–494. Det var bland annat Ásgrímur och hans bror Eyjólfur som stod bakom branden, och de ville också få med sig Hrafn Oddsson som dock vägrade, men varnade inte heller Gissur för planerna.

92 Þórður var eventuellt den ende sonen. Han bodde på Saurbær i Eyjafirði, värt minst 50 hundraden (i fortsättningen h.). *OIL*, s. 280; Magnús Stefánsson 2000, s. 269; *Jarðabók X*, s. 242. Þórður Þorvarðarson farfars far var goði under slutet av 1100-talet.

93 Víðimýri (norra Island) värderas till 80 h. och har bondekyrka; *OIL* s. 250; *Jarðabók IX*, s. 85; Magnús Stefánsson 2000, s. 270. Hafsteinsstaðir värderas till ca 40 h. och har tillhört klostret i Reynistað; *OIL* s. 248; *Jarðabók IX*, s. 72.

94 Äktenskapen ordnades runt 1260. *Sturlunga saga* I 1946, s. 527.

95 Snorri Sturluson och hans son Jón murtur, Þórðurs son Böðvar och sonson Þorgils skarði (halvbror till Sturla Þórðarson), Sighvatur, samt hans son Þórður kakali.

96 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 66f.

tioner tack vare honom och de knöts också till honom via äktenskap. Sturla Þórðarson var Þórðurs kusin och även hans allierade.

De maktkoalitioner som uppstod runt starka individer kunde som tidigare sagts vara starkare än blodsbanden. Förklaringen till goð-ämbetsmännens makt kan alltså i nästan samtliga fall förklaras utifrån en stark individ och i mindre grad som en konsekvens av deras släkttillhörighet.

Männen runt Þórður kakali var både goðar och storbönder. Rid-daren Ásgrímur Þorsteinsson var enligt *Árna saga biskups* syssloman från ca 1280 till sin död 1285.⁹⁷ Han var inte av goðasläkt även om hans bror Eyjólfur ofsi var ingift i Sturlungarnas släkt och allierad med Þórður kakali. Både Eyjólfur och Hrafn Oddsson tillhörde den grupp storbönder som Helgi Þorláksson ser som ett slags goðatjänstemän. Från år 1246 blev Eyjólfur Þórður kakalis följesman. Eyjólfurs och Ásgrímurs syster blev Þórðurs frilla och dessutom fick Eyjólfur ett gifte med Þórðurs brorsdotter.⁹⁸ Bandet mellan Eyjólfur och Þórður kakali var därför starkt och när Þórður reste till Norge fick också Eyjólfur tillsammans med Hrafn Oddsson förvalta hans rike. Eyjólfur blev dock dräpt år 1255 och eftersom Þórður kakali dog året därpå kan Ásgrímurs position inte enbart förklaras utifrån Þórður kakali.

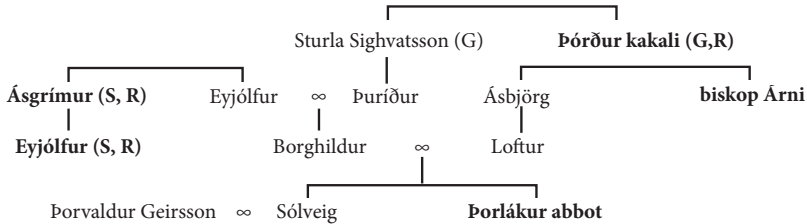
En inflytelserik man med både världslig och kyrklig makt vid slutet av 1200-talet var biskopen Árni Þorláksson och det var till honom Ásgrímur vände sig för stöd, något som kommer att diskuteras ytterligare i kapitel 6. När han förekommer i *Árna saga biskups* har han i vilket fall som helst stigit i graderna och blivit syssloman genom biskopens förtjänst. En vänskap inleddes och förseglades genom ett giftermål mellan biskopens systerson och Ásgrímurs brorsdotter.⁹⁹

97 Huruvida han fick sysslan av kungen eller av biskopen är svårtytt i källorna. Se vidare kapitel 6.

98 Þórðurs brorsdotter var Þuríður, dotter till Sturla Sighvatsson och hans frilla Vigdís. *Sturlunga saga* II 1946, s. 81, 85.

99 Borghildur har en bror och varför det inte är han som är förmyndare är oklart i sagan.

Figur 8. Relationen mellan biskop Árni och sysslomannen Ásgrímur

Källa: Databas.

Anmärkningar: G = goði, R = riddare, S = syssloman, L = lagman, H = hirdstyre, U = utsända. Ämbetsmän är markerade med fetstil. Ofullständiga streck innebär osäkert släktskap. Ásgrímur var gift med Guðný, dotter till Máni på gården Núpufell. Närmare information finns inte.

Relationen mellan storbönderna och kyrkan, och i synnerhet biskop Árni Þorláksson, är annars mest explicit i fallet med riddaren och storbonden Þórður Hallsson i Möðruvellir på norra Island. Þórður Hallsson gifte sig år 1275 med biskopens systerdotter, Guðný Helgadóttir. Festen hölls på biskopsgården i Skálholt och biskopen själv förrättade vigseln.¹⁰⁰

Biskop Árni Þorláksson var dessutom god vän till bröderna Þorlákur, Þórður och Sturla Narfasoner, som samtliga blev lagmän. En viss krets eller koalition kan därför urskiljas runt biskopen.¹⁰¹ En man som däremot hade möjlighet att samla följesmän på samma sätt som Þórður kakali men som i praktiken inte lyckades var Gissur jarl. Han hade själv levt både i frilorelationer och i äktenskap. Gissur överlevde samtliga sina fyra söner och hade följaktligen inte samma möjligheter att knyta till sig följeslagare genom familjen. Han hade sju syskon varav fem bröder och två systrar. För att ha möjlighet att knyta till sig starka storbönder eller andra storgoðar behövdes kvinnor, vilket som

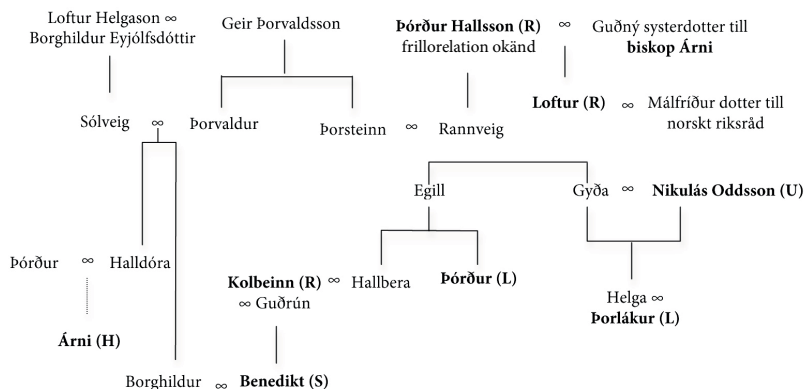
100 *Árna saga biskups* 1998, s. 52.

101 Detta diskuteras vidare i kapitel 6.

redan har framgått var något som Gissur hade ont om.¹⁰² Kanske är detta förklaringen till att vi inte ser lika många ingifta följeslagare hos honom och hos Þórður kakali.¹⁰³

Lika lätt som det är att konstatera en maktkoalition runt Þórður kakali, lika svårt är det att se en tydlig individ bakom storböndernas koalition. Det finns inte heller i fortsättningen någon tydlig ensam ledarfigur som Gissur jarl eller Þórður kakali. Kungen kom i fortsättningen att dela makten mellan flera män vilket kan vara en förklaring till att man senare inte ser tydliga nätverk som etablerats runt enskilda individer. Med landets litenhet i åtanke skulle det också ha varit ganska svårt att upprätta ett flertal oberoende nätverk. Relationer från storbönder till storgoðar, och i synnerhet till Þórður kakali, är dock inte särskilt tydliga.¹⁰⁴

Figur 9. Relationer mellan ämbetsmän

Källa: Databas.

Anmärkningar: G = goði, R = riddare, S = syssloman, L = lagman, H = hirdstyre, U = utsända. Ämbetsmän är markerade med fetstil. Ofullständiga streck innebär osäkert släktskap.

102 Halldóra var gift med prästen Ketill Þorláksson sedan år 1221. Huruvida Kolfinna var gift är okänt.

103 Självklart skaffade sig Gissur jarl också följesmän genom egna hustrur och frillor. Auður Magnúsdóttir 2001, s. 86.

104 Nikulás Oddsson var en av Þórður kakalis män, och hans svärmor var kusin till Þórður kakali.

Att medlemmar av eliter allierar sig inbördes torde vara tämligen vanligt. På Island där befolkningen var så pass liten fanns det relativt få individer att välja mellan. Att äktenskapen var enbart strategiska är därför svårt att argumentera för under denna period. Givetvis kan det ha funnits äktenskapsallianser mellan ämbetsmännens familjer men det faktum att det fanns förbindelser mellan nästan alla ämbetsmän bör dock betraktas som närmast naturligt under rådande omständigheter.

Det finns fler förenande drag mellan storbönderna och kungens män. När Island inlemmades i det norska riket skedde det genom att hövdingar och bönder svor att betala skatt till den norske kungen, något som gjordes vid tre tillfällen under åren 1262–1264. Vi har dessvärre inte kunskap om alla bönder som svor eden till kungen landsvis, men däremot samtliga representanter på norra Island. Av dessa var det bara en under denna period som var ämbetsman: Ásgrímur Þorsteinsson. Men från hans ting svor också en annan man som var gift med hans brorsdotter.¹⁰⁵ Riddaren Þórður Hallssons far och Þorvarður Þórðarson, som Sturla Þórðarsons dotter gifte sig med, fanns också med på listan.¹⁰⁶ Dessutom fanns där Sturlas andra dotters make, Kálfr Brandsson, och hans bror.¹⁰⁷ Slutligen svor även riddaren Kolbeinn Bjarnasons far och Ásgrímurs bror Eyjólfur eden.¹⁰⁸ Vi har med andra ord en ämbetsman, hans bror och måg, två fäder till riddare och slutligen två svärsöner till Sturla Þórðarson som svor eden. Storbönderna som var med och svor eden hade goda möjligheter att

105 Från Þingeyjarting svor Ásgrímur Þorsteinsson av Grenjadarstöðum, Hallur kvistur (okänd) och Guðríkur, eventuellt från Helgastaðir, gift med Halldóra Eyjólfsdóttir. *Sturlunga saga* I 1946, s. 529; *Hákon Hákonssons saga* 1979, s. 313.

106 Från Eyjafjörður (Vaðlabing) svor Hallur från Möðruvöllum (Þórðurs far), Þorvarður Þórðarson från Saurbæ (Ingibjörg Sturludóttir), Guðmundur från Hrafnagili (ev. Hallsson). *Sturlunga saga* I 1946, s. 529.

107 Från Skagafjörður (Hegranesþing) svor Kálfr Brandsson från Hafsteinsstaðir (Ingibjörg Sturludóttir), Þorgeir Brandsson (bror) och Geir auðgi Þorvaldsson från Silfrastaðir. (Hans son Þorvaldur Geirsson fick två döttrar varav en gifte sig med sysslomannen Benedikt Kolbeinsson Auðkýlings och den andra dottern fick Árni Þórðarson, senare hirdstyrare.) *Sturlunga saga* I 1946, s. 529.

108 Från Húnavatnsþing svor Bjarni (eventuellt Kolbeinsson) från Auðkúlustöðum (Kolbeinn-Benedikt-Kolbeinn), Sigurður Þorsteinsson úr Hvammi í Vatnsdal (bror till Ásgrímur) och Illugi Gunnarsson från Geitaskarð í Langadal. *Sturlunga saga* I 1946, s. 529.

sälla sig till den världsliga och kyrkliga eliten och den nya aristokratin. Därmed ökade de sannolikt sina möjligheter att få ämbete.

Sammanfattning

Vilka var då kungens män fram till år 1300? Såsom har framgått använde sig den norske kungen redan från 1230-talet av strategin att knyta till sig de isländska goðarna och göra dem till sina hirdmän. Samtidigt tog han över deras goðorð. Så småningom blev alltså kung Hákon åtminstone i teorin den mäktigaste hövdingen (goði) på Island. När goðarna hade givit sin makt till kungen brukade han i gengäld förläna makten till de mäktigaste kvarvarande goðarna. Det var bland dessa som kungen valde sina första ämbetsmän. Perioden fram till 1200-talets slut kan därför sägas ha präglats av en viss kontinuitet där kännetecknet för makt fortfarande var goðar och goðorð. Kungen valde dock redan från början också män bland storbönderna. Denna grupp hade blivit alltmer betydelsefull i takt med att häradsriken på Island växte sig starkare. Storgoðarna började i allt högre utsträckning att använda sig av särskilda följesmän som kunde agera som rådgivare och ställföreträdare. De storbönder som fick dessa uppdrag blev ofta belönade genom giftermål med storgoðarnas **döttrar, och då i synnerhet** med de illegitima av dessa. Det verkar framförallt ha varit runt Þórður kakali som en hel maktkoalition bildades. Denna grupp kom att fortsätta stå till kungamaktens förfogande även efter Þórður kakalis död. I övrigt märks **inte några större maktkoalitioner, förutom möjligen** runt biskop Árni Þorláksson. Även han använde sig av äktenskap för att bilda allianser.

Tidigare hade även frillor använts i politiska syften. Detta verkar dock inte ha varit lika aktuellt under denna period. Huruvida det var kungamaktens införande eller kyrkans allt starkare ställning som minskade frillornas fortsatta politiska betydelse är svårbesvarat. Men med tanke på att makten härefter låg i kungens händer är det inte osannolikt att just kungamakten hade lika stor, om inte större, betydelse än kyrkan i frågan.

Kungen utsåg sina ämbetsmän och ämbeten var inte ärftliga under perioden. Däremot kom flera av storböndernas ämbetsmannasöner att förvärva ett ämbete medan sönerna till storgoðarna inte fick samma chans. Alltså fanns under denna period en direkt maktöverföring från far till son vilken var större bland storbönder än bland goðar. Både goðaämbetsmännens söner och flertalet av storböndernas söner fick emellertid riddartitel vilket indikerar en viss maktöverföring även om denna inte sträckte sig längre än två generationer. Exempelen är emellertid få vilket medför risken att det endast är en tillfällighet. En annan förklaring till denna tendens skulle kunna vara bristen på goðasöner, eller att kungen, med tanke på tidigare erfarenhet, hade större skäl att tro på storböndernas lojalitet än goðarnas.

Även om primogenitur inte var given på Island verkar trenden vara att ämbeten i första hand gick till den äldste sonen. I övrigt är det svårt att yttra sig om huruvida den isländska aristokratin försökte begränsa eventuella splittringar av gårdsinnehav genom att inte låta fler än en eller två söner gifta sig. Detta är i alla fall inte något som källmaterialet avslöjar. Precis som i övriga Europa kom alltså aristokratin att bestå av en blandning av den gamla eliten och nya män.

KAPITEL 5

DEN ISLÄNDSKA ARISTOKRATINS KONSOLIDERING

I föregående kapitel diskuterades perioden före ca 1300. Här kommer formeringen av aristokratin att undersökas fram till 1387. Fokus ligger framgent på brott eller kontinuitet och vilka strategier som i förekommande fall kan anas hos aristokratin. Kapitlet har tre teman som följer frågeställningarna: aristokratins manifestering, dynastier och konsolidering.

Den eventuella förekomsten av dynastiska ämbetsläkter liksom aristokratins tillslutning och strategier undersöks. Dessutom diskuteras mer djupgående de särskilda förhållanden som rådde för den isländska aristokratin med en frånvarande kung och de periodvis närvarande norska ämbetsmännen.

På följande uppslag (figur 10) presenteras inledningsvis en sammanställning över dem som går att identifiera som kungens män under perioden från ca 1300 intill 1387.

Figur 10. Kungens män ca 1300–1387

Ämbets- period	Kungens män	T	Ämbets- period	Kungens män	T
1290– 1312	Erlendur Ólafsson	x	1342	Arnór Þórðarson	
1300	Þórður Narfason		1342	Jón Hallsson	
1300	Þorsteinn Hafurbjarnarson		1346– 1348	Holti Þorgrímsson (no.)	
1301– 1305	Álfur í Krók (no.)	x	1346– 1351	Jón Þorsteinsson	
1301– 1310	Sveinn langur Þórisson (no.)	x	1350– 1354	Ólafur Bjarnason	
1301– 1307	Bárður Högnason (no.)		ca 1350	Þórður Flosason	
1301– 1302	Loðinn á Bakka (no.)	x	1354– 1371	Ívar hólmur Vigfússon	
1302– 1306	Snorri Markússon		1358– 1377	Sigurður Guðmundarson	
1302– 1340	Guðmundur Sigurðarson		1358– 1360	Árni Þórðarson	
1307	Guttormur Bjarnason		1358– 1362	Jón Guttormsson	
1309	Gissur galli Bjarnason		1358– 1369	Andrés Gíslason	
1307, 1312	Ívar hólmur Jónsson	x	1358– 1380	Þorsteinn Eyjólfsson	
–1312	Loftur Hálfðanason	x	1359– 1375	Ormur Snorrason	
1314– 1342	Ketill Þorláksson	x	1361– 1362	Smiður Andrésson (no.)	
1319	Erlendur (Hauksson)		1363– 1364	Nikulás Broddason	
1319– 1350	Grímur Þorsteinsson	x	1364– 1366	Ólafur Pétursson	

Ämbets- period	Kungens män	T	Ämbets- period	Kungens män	T
1316–29	Snorri Narfason		1367– 1368	Einar Gilsson	
1323	Sigmundur fot Eyjólfsson		1368	Skúli Þórðarson	
1323– 1341	Eiríkur Sveinbjarnason	x	1370	Vigfús Jónsson (no.)	
1323– 1357	Benedikt Kolbeinsson	x	1371	Magnús Jónsson	
1335	Uppsala Hrólfur		1370– 1371	Þorgautur Jónsson (no.)	x
1335– 1360	Pétur Halldórsson		1372– 1387	Andrés Sveinsson	
1341– 1343	Bótólfur Andrésson (no.)		1378– 1386	Björn (Þorbjarnarson)	
1341– 1357	Þórður Egilsson		1381– 1390	Hrafn Bótólfsson	
1385– 1388	Guðmundur Ormsson		1387– 1405	Narfi Sveinsson	x
1387– 1388	Eiríkur Guðmundsson	x	1365	Teitur Pálsson	
1366	Þorgeir Egilsson				

Källa: Databas.

Anmärkingar: T = titel, (no.) = norsk. Periodindelningen här innebär inte alltid att ämbetsmännen hade en sammanhängande ämbetsperiod under den angivna perioden. För närmare information se bilaga. Se även *Alþingisbækur Íslands*, Bogi Benediktsson 1881–1930 samt Jón Sigurðsson 1886 och Wærdahl 2006.

Gamli Sáttmáli och aristokratins manifestering

I *Sturlunga saga* berättas det om att Hallvarður gullskór kom till Island och hur han reste emellan de olika tingen och fick bönderna att svära åt kungen ”land och undersåtar”, eller som det står i sagan:

Hallvarðr flutti ok konungsmál við Vestfirðinga ok kom því svá, at allir hétu at koma til Þórsnessþings um várit ok sverja konunginum þar land ok þegna.¹

De krav som islänningarna ställde på kungen som motprestation till skatten finns i det kontrakt som antas ha upprättats i relation till maktövertagandet 1262–1264, nämligen Gamli Sáttmáli eller Gissurasáttmáli. I kontraktet krävdes att det endast skulle vara islänningar som innehade tjänster som sysslomän och lagmän. Kravet var också att dessa män skulle komma från de familjer som fordom lämnat sina goðorð.² Här verkar det som om den isländska aristokratin för första gången manifesterade sig som en exklusiv grupp där ambitionen var kontroll över ämbetena. För att närmare undersöka ett sådant krav måste emellertid källsituationen utredas mera noggrant.

Medeltidsdokument kan vara svårdaterade, framförallt då manuskripten oftast är avskrifter från senare perioder. Gamli Sáttmáli utgör inte något undantag. Inget original finns bevarat och avskrifterna härstammar från 1400- och 1500-talen.³ Eftersom det finns variationer av kontraktet har exempelvis filologen Patricia Boulhosa valt att utgå ifrån att det finns två olika textdokument: Gamli Sáttmáli och Gissurasáttmáli.⁴

Gamli Sáttmáli hänvisar som tidigare nämnts till dokument som anses innehålla kontrakt med islänningar från samtliga fjärdingar och

1 Översättning: Hallvarðr talade i kungens sak inför Västfjordingar och ordnade så att alla lovade att komma till tinget i Þórsnes nästkommande vår för att svära åt kungen land och undersåtar. *Sturlunga saga* II 1946, s. 280. I annalerna berättas det också om att islänningar svor att betala skatt till kungen; jfr ”svarin kongi skattur a Íslandi”. *Íslandske Annaler* VIII 1262, s. 330. En annan variant är att islänningar sa ja till (játuðu) skatt. *Íslandske Annaler* VII 1262, s. 258.

2 *DI* I [1263], s. 635; [1264], s. 670; *DI* II 1302, s. 335.

3 *DI* I [1262], s. 602–625; [1263], s. 625–646; [1264], s. 661–716; *DI* II 1302, s. 333–336.

4 Boulhosa 2006, s. 11–13.

som blivit daterade till åren 1263, 1264 och 1302. Dessa manuskript är tillkomna på 1400-talet. Gissurarsáttmáli hänvisar till det kontrakt som upprättades mellan hövdingar på norra och södra Island år 1262 och har fått sitt namn från jarlen Gissur Þorvaldsson. Detta dokument finns endast i manuskript från 1500-talet.⁵

I sin bok från 2005 hävdar Patricia Boulhosa att dessa kontrakt var en produkt av 1400-talet och därmed falska. Texterna skulle ha tillkommit i en komplicerad situation mellan islänningarna och kungamakten, som ett försök att i efterhand återskapa en bild av hur Island blev Norges skattland och vilka krav islänningar hade ställt inför detta. Förenklat skulle syftet därmed vara att underlätta islänningars förhandlingar med den norska kungamakten under den tid som dokumenten var tillkomna.⁶ Då dessa dokument haft stor betydelse för bilden av det isländska samhället, dess konstitution och särdrag under medeltiden, är det föga förvånande att Boulhosas tes lett till en het debatt inom historiesamfundet på Island.⁷

Finns det skäl att misstänka en förfalskning? Vad skulle man ha vunnit med en sådan formulering på 1400-talet? Patricia Boulhosas två viktigaste argument är följande.

Varken Gissurarsáttmáli eller Gamli sáttmáli finns bevarade från 1300-talet. De äldsta avskrifterna finns först från 1400- och 1500-talen. Detta skulle visserligen inte ha varit extraordinärt om det inte var så att lagboken *Jónsbók* (som förresten inte heller finns bevarad i original) finns i en mängd avskrifter från 1300-talet, och där har även rättsböter och annat som rör relationen mellan Norge och Island förts in. Det som då förvånar är att varken Gissurarsáttmáli eller Gamli Sáttmáli återfinns bland dessa dokument.

Under 1400-talet hade Islands handelsrelation till Danmark försämrats. Periodvis kom det inte några skepp till Island vilket ledde till ökad handel mellan islänningar och engelsmän. Under denna period skickade den danska kungamakten danska och norska ämbetsmän

5 Boulhosa 2006, s. 11f.

6 Boulhosa 2006, s. 13.

7 Bland annat debatterades hennes slutsatser på det isländska historikermötet 2006. Se Már Jónsson 2007 och Helgi Þorláksson 2007a, s. 391–406.

till Island, något som de isländska ämbetsmännen sannolikt ogillade. Med tanke på detta menar Boulhosa att kontrakten bättre stämmer överens med den situation som islänningarna befann sig i gentemot kungamakten. Alltså skulle produktionen av kontrakten bäst ha gagnat då.

Det första argumentet är visserligen en aning bestickande, men med tanke på källsituationen överlag samt den muntliga traditionens betydelse är det inte så problematiskt som det i förstone verkar. Boulhosa medger att det möjligtvis kan ha funnits dokument som upprättades när det norska riket tog över, men menar att de bevarade dokumenten inte återspeglar övertagandet. Då dokumentet som sådant endast är en sida långt borde innehållet rimligen inte ha varit särskilt svårt att hålla i minnet, åtminstone inte i sina generella drag.⁸ Det finns också senare dokument, exempelvis de så kallade Árningsaskrá från 1375 och Áshildarmyrarsamþykkt från 1496, som i så fall också skulle ha ingått i den omfattande fabriceringen av dokument, eftersom dessa också innehåller liknande formuleringar.⁹ Allt som allt tyder dessa dokument på att förfalskningsproceduren skulle ha varit synnerligen omfattande, vilket förefaller osannolikt.¹⁰ Slutligen är det mycket möjligt att avskrifter gjordes gång på gång och att de äldre kaserades eller gick förlorade på något annat sätt.

Det andra argumentet som Boulhosa har är att såväl avsnittet om de sex skeppen som årligen skulle komma till landet, liksom det om isländska ämbetsmän skulle passa bättre in på 1400-talet än 1300-talet.¹¹ Här finns inte utrymme att gå in på 1400-talets handelshistoria eller för den delen den politiska historien. Det räcker att fråga varför man under 1400-talet i sådana fall skulle hänvisa till de forna godsläkterna? Vilken vinst låg i det så långt senare? En sådan oro borde

8 Gunnar Karlsson 2007, s. 224, diskuterar inlärningsteknik i samband med sin granskning av *Grágás*; jfr också Piltz 1998, s. 180–187.

9 *DI* II 20. Juli [1306 eða 1375], s. 354–357; *DI* VII 1496, s. 321–324; se även *DI* II [1319], s. 489f.

10 Se också tidigare nämnd debatt mellan historikerna Már Jónsson 2007 och Helgi Þorláksson 2007a, s. 391–406.

11 Det finns en mångårig och omfattande debatt om engelsmännens betydelse för handeln på Island. För en översikt se Boulhosa 2006, s. 67–78.

ha funnits även tidigare och islänningarna såg troligen de framtida ämbetsställningarna som ett bekymmer vid tiden för inlemmandet. Risken fanns att den norske kungen på sikt skulle monopolisera ämbetena genom att ge dem till ämbetsmän i Norge. Detta menar jag föranledde islänningarnas krav på – eller önskan om – att garanteras fortsatt ämbetsinnehav och följaktligen makt, om än begränsad. Det andra alternativet skulle tyda på en synnerligen medveten förfalskning, något som visserligen är möjligt, men som jag ser som föga sannolikt.

Vad finns då för anledning att tro att passagen om de isländska ämbetsmännen härstammar från tiden för maktövertagandet? I början av 1300-talet hade den norska kungamakten i allt högre grad börjat utse norrmän till ämbetsmän vilket skulle kunna förklara kravet på isländska ämbetsmän ställdes 1302.¹² De flesta forskare anser också att så var fallet. Rättshistorikern Hjalmar Vilhjálmsen menar dock att kravet om islänningarna fanns med redan när de svor att betala skatt till kungen 1263/1264 och då för att goðarna skulle försäkra sig om sin maktställning.¹³ Det kan dock lika gärna ha varit så att de gamla goðasläkterna från början tog för givet att just de skulle inneha ämbeten. När kungamakten sedan från slutet av 1200-talet började tillsätta norrmän och ”nya män” kan detta ha väckt farhågor bland de gamla goðasläkterna. Det är, menar jag, därför mera sannolikt att eliten skulle ha rest ett sådant krav 1302 än 1263.

Ställdes kravet 1302 kan det ha varit ett försök att bli av med storbönderna, det vill säga män som Þórður Hallsson, Kolbeinn Auðkýlingur, Erlendur Ólafsson och Jón Einarson.¹⁴ Det är naturligtvis också möjligt att kravet ställdes på grund av oro för att kung Håkon hålägg hade planer att tillsätta män av lägre rang i ämbeten precis som han hade gjort i Norge.

12 Jag kommer inte att diskutera kontraktet i sin helhet utan framförallt förhålla mig till den passage som behandlar islänningarnas krav på isländska ämbetsmän. I övrigt ställdes bland annat krav på att sex skepp skulle komma till Island varje år, att kungen inte skulle stämma män till Norge i onödan samt att islänningar skulle ha samma rätt i Norge som på Island.

13 Hjalmar Vilhjálmsen 1965, s. 2.

14 Ásgrímur Þorsteinsson dog 1285, hans son Eyjólfur 1302 och Snorri Ingimundarson 1301.

Helgi Þorláksson menar dock att kraven lika gärna hade kunnat vara från 1280 då han ser en brytpunkt i kungamaktens strategi. Efter denna period skulle kungen främst ha använt sig av storbönder i sin tjänst. Kungen skulle därmed i första hand ha satt ekonomisk styrka som ett villkor för tjänst och inte status.

Helgi Þorláksson har fört fram en teori om att vissa av de postklassiska islänningasagornas författare ställer sig bakom storbönderna mot goðarna. Han menar att det blev alltmer populärt för bondsöner att resa till Norge och vinna kungens gunst, och att goðarna ogillade detta.¹⁵ Om storbönder försökte ta sig fram och få ämbeten är det troligt att personer i goðasläkterna var oroliga för att bönderna skulle kunna avancera längre än vad de själva ansåg önskvärt. Om så var fallet fanns det ett antal ämbetsmän som skulle kunna stämma in på en sådan beskrivning, det vill säga personer som stod utan tydliga goðaförbindelser.¹⁶

Kravet kan ha varit en markering mot storbönderna, det vill säga dem som hade varit med och svurit att betala skatt 1262–1264. Många av dessa män hade tidigare lytt under goðarna och stått i beroendeställning till dem. Om avläggandet av eden hade ökat deras chanser att avancera upp i samma elit är det kanske inte så underligt att goðasläkternas representanter reagerade.

Kravet på att ämbetsmännen skulle vara av de släkter som ”fordom gav upp goðorð“ (som är ett av uttryckssätten i Gamli Sáttmáli) är onekligen en besvärande formulering. Om det är en hänvisning till storgoðasläkterna kom den i vilket fall som helst inte att ha någon betydelse. Skulle den hänvisa till samtliga goðasläkter kan kravet i praktiken inte ha inneburit något annat än en förstärkning av att ämbetsmännen skulle vara isländska eftersom de flesta som överhuvudtaget kunde komma i fråga med all sannolikhet kunde uppvisa en relation till en forn goðasläkt.¹⁷

15 Helgi Þorláksson 1997, s. 258, och 1982, s. 92–106.

16 Det rör sig om Ásgrímur Þorsteinsson, Þórður Hallsson och Kolbeinn Auðkýlingur Bjarnason, eventuellt också Erlendur Ólafsson, Nikulás Oddsson och Jón Einarsson.

17 Detta beror framförallt på att slakten på Island räknades bilateralt.

Oavsett vilken ståndpunkt man väljer vad gäller Gamli Sáttmá-lis och Gissurasáttmá-lis äkthet framstår det som troligt, till och med naturligt, att islänningarna hade vissa villkor som förutsättning för inlemmandet i det norska riket. Det är vidare rimligt att anta att den isländska eliten ville och försökte behålla sin maktposition.

Här har det hävdats att den isländska eliten ställde krav på ämbetsmonopol 1302, men detta motsäger naturligtvis inte att man kan ha gjort senare försök också. Strategin var oavsett redan från början dömd att misslyckas. Den gamla eliten med goðarna i spetsen kunde inte förhindra att det nu öppnades möjligheter även för storbönder att bli ämbetsmän. Och som tidigare har understrukits, om goðaförbindelsen fortfarande ansågs vara en förutsättning för ämbetsinnehav måste det ha varit relativt enkelt för dem som även var tillräckligt bemedlade ekonomiskt att uppvisa en sådan släktskap på nära eller fjärrare håll. Norska lagmän tillsattes inte längre, men däremot kom från 1340-talet allt fler norska ämbetsmän till Island. Liksom tidigare protesterade aristokratin, och kravet på goðasläkter återkom.¹⁸ Att kraven skulle indikera ett slags nationalism och markera en ovilja gentemot utländska ämbetsmän, vilket har hävdats, förefaller osannolikt, men det är i vilket fall uppenbart att det fanns en grupp som ansåg sig förmer än andra och att gruppens medlemmar gjorde försök att definiera sig genom exkludering.¹⁹ Alltså kan kravet 1302 ses som en manifestering av en isländsk aristokrati.

Från Adam och Eva

Med *Jónsbók* infördes bestämmelser om vem som fick ha vilka kläder baserat på ekonomisk ställning.²⁰ Som historikern Eva I. Andersson har påpekat var kläder ett sätt att markera status och ståndsidentitet. De användes inte bara för att framhäva gemenskap med den egna

18 *DI* II, 20. Juli [1306 eða 1375], s. 354–357; VII 1496, s. 321–324.

19 Gunnar Karlsson 1996a, s. 76, menar exempelvis att Áshildarmýransamþykkt vittnar om en tidig nationalism (þjóðernishyggi).

20 *Jónsbók* 1904, s. 115f.; se också Jakob Benediktssons 1966, sp. 4f. samt diskussion om externa statusmarkeringar hos frälset i Småberg 2004, s. 66–70; Eva I. Andersson 2006, s. 227–251.

gruppen utan också för att skapa ett avstånd till underlägsna grupper.²¹ Agneta Breisch [nu Ney] anser att *Jónsbók* i detta avseende skiljer sig från *Grágás* som inte diskuterar kläder som ståndsmarkörer.²² Det finns få artefakter bevarade på Island och därför är det svårt att mera i detalj fastställa hur aristokratin skapade sin status genom yttre attribut. Däremot fanns det andra sätt att hävda sin särställning. Ett av de viktigaste var genom genealogier och sagor.

Även om det inte existerar någon omfattande genealogisk litteratur från 1300-talet finns dock några bevarade varav den mest kända rör lagmannen Haukur Erlendsson. Haukur var som tidigare nämnts äldste son till sysslomannen och lagmannen Erlendur Ólafsson (död 1312). Haukur Erlendsson (död 1334) gifte sig med Steinunn Áladóttir som var av goðasläkt och de fick tillsammans dottern Jórunn (död 1361) som så småningom blev abbedissa. Det är osäkert om Haukur själv var född inom äktenskapet.²³ För Haukur och hans fru var det uppenbarligen av stor vikt att kunna uppvisa härstamning från de stora goðasläkterna, men det tycktes inte tillräckligt; deras genealogi går nämligen tillbaka till människornas förfäder. I genealogin härstammar både han och hans fru från Adam. Bland anorna återfinns också Noak och Jafet, Saturnus och Jupiter samt Priamus i Troja, Skjöldsläkten, Odin och legendariska kungar i Norden.²⁴ Den islänning som han härstammar från skulle vara Helgi hinn magri, som koloniserade Eyjafjörður på norra Island, och vidare finns där hjälten Víga Glúmur samt några goðorðsmän.²⁵ Mot slutet av genealogin kommer fler och fler kvinnor in.²⁶ Haukurs hustru Steinunn har samma stamtavla men från kung Harald hilditönn (ca 690–770) går

21 Eva I. Andersson 2006, s. 226.

22 Breisch 1994, s. 83f. Breisch menar att det sker en utveckling från kläder som könsmarkör till kläder som statusmarkör under den norska perioden.

23 Finnur Jónsson 1892–1896, s. II.

24 *Hauksbók* 1892–1896, s. 504f., och *DI III* [um 1290], s. 5–8.

25 *Landnáma (ÍF)*, s. 6; jfr *Hauksbók* 1892–1896, s. 444, 504f. Se också *Sturlunga saga* II 1946, *Ættskrá* nr 41.

26 Från Helgi hinn magri till Haukur nämns fyra kvinnor under tretton generationer. *DI III* [um 1290], s. 7.

hennes släkt istället via Oddaverjar.²⁷ Genealogin är alltså synnerligen imponerande vilket naturligtvis var avsikten.

Förutom själva genealogin kan dock även hela compilationen – *Hauksbók* som sådan – vara ett medel att legitimera familjen och dess ställning i samhället.²⁸ Denna tolkning har även filologen Karl G. Johansson gjort. Han argumenterar för att det sätt som manuskriptet sattes ihop på kan ses som ett försök att legitimera Haukurs position som lagman och kunglig ämbetsmän: ”Vidare kan det göras troligt att han ville fastställa sin egen och sin släkts position i det isländska samhället.”²⁹ *Hauksbóks* innehåll kan tas som exempel på hur aristokraten anpassade sig till den nya ideologin. I innehållet samsas det gamla med det nya. Här finns islänningasagor som vittnar om ett heroiskt förflutet på Island, kungasagor från Norge som legitimerar kungamakten som sådan och fornaldarsaga som förenar den isländska aristokratins intresse för den nordiska dåtiden med den feodala ideologin. Hela innehållet kan sägas omfatta den nya maktstrukturen och den ideologi som den förde med sig.³⁰

Haukur Erlendsson är ett specialfall inom den isländska aristokratien. Ingen annan av kungens isländska män blev som han medlem i det norska riksrådet.³¹ Han är alltså den ende isländske ämbetsman som lyckas göra en karriär i Norge också. Att förhålliga dåtiden och förfädernas roll var en viktig del i den europeiska maktlegitimeringen.³² Haukurs familj utnyttjade både klostret och det skrivna ordet som ett sätt att bevara minnet av familjen och för att legitimera sin ställning. Genom dotterns karriär som abbedissa säkrades hela släktens

27 *DI* III [um 1290], s. 7f.; jfr *Sturlunga saga* II 1946, s. 3 och *Ættskrá* nr 4.

28 *Hauksbók* är som ett medeltida uppslagsverk med allehanda kunskap om världshistorien. För diskussion om *Hauksbók* och de mer filologiska aspekterna av manuskriptet se Johansson 2008, s. 117–136.

29 Johansson 2008, s. 131.

30 Det finns även världslig kunskap som torde ha varit av intresse för aristokrater i allmänhet. Om innehållet i boken se Finnur Jónsson 1892–1896, s. lxxii–cxxxvi.

31 *DI* II [1307], s. 361f. Han hade även syssla på Suðurnes, möjligen i hela södra fjärdingen 1306–1308.

32 Se Geary 1994, s. 80.

tillträde till paradiset.³³ Frågan är varför Haukur Erlendsson och hans familj var tvungna att anstränga sig så mycket. En förklaring kan vara att Haukur inte härstammade från tillräckligt fina släkter och att han dessutom eventuellt var illegitim. Även om genealogin kan ha varit symboliskt viktig verkar Haukur själv varken ha varit särskilt uppmärksam på dess innehåll eller ha innehaft särskilda kunskaper om slakten. I *Hauksbók* framställs nämligen hans farmors härkomst på två olika sätt.³⁴ Därav blir det tydligt att det var själva legitimeringen och inte detaljerna som var viktiga. Utöver Haukur Erlendssons genealogi finns det inte många andra släktgenealogier bevarade.³⁵

Haukur Erlendsson nedtecknade också en version av boken om Islands kolonisation, *Landnáma*. Denna bok ägdes och nedtecknades framförallt av lagmän, av naturliga skäl med anledning av deras ämbeten.³⁶ Innehav och användande av *Landnáma* verkar emellertid upphöra efter Haukur Erlendssons tid. Historikern Sveinbjörn Rafnsson ser orsaken framförallt i kampen om staðamál samt goðarnas fall under slutet av fristatsperioden. I takt med att jordägarna fick en allt större roll och jordägandet befästes blev också skriftliga kontrakt alltmer använda. Därmed minskade också behovet av *Landnáma*.³⁷

Dynamik och dynastier

I Västeuropa uppstod en ärftlig adel, medan ämbeten eller län under medeltiden däremot aldrig blev ärftliga i Norge (och övriga Norden), åtminstone inte på ett formellt juridiskt sätt. Att en ärftlig adel eller

33 Se i detta sammanhang Catharina Andersson 2006.

34 Finnur Jónsson 1892–1896, s. I; jfr *Hauksbók* 1892–1896, s. 69, 73, 505; Jakob Benediktsson 1968, s. lxxx.

35 Enligt *Flateyjarbók* härstammar kung Harald Hárfagres släkt från Adam på samma sätt som Haukurs, men det finns inte några andra exempel under 1300-talet på en så omfattande släkt, *Flateyjarbók* I 1859, s. 27. Det finns också en senare genealogi från biskop Jón Arason (död 1550) enligt vilken han härstammar från Adam. I de båda släktregistren i *Sturlubók* och *Melabók* avslutas släkterna med Sturlungar respektive Markús Þórðarson. Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 22, 31f. Dessutom finns det en genealogi från ca 1310 vilken redogör för Pétur Jónssons och Þorleifur Eyvindarsons härstamning. *DI* III [um 1310], s. 10–13.

36 Sturla Þórðarson och Mela-Snorri Markússon hade också var sitt manuskript.

37 Sveinbjörn Rafnsson 1974, s. 165.

ett frälse uppstod betyder alltså för Nordens del inte att ämbeten i sig blev ärftliga.³⁸

Fram till 1308 fanns det i Norge inte något regelverk som gav ämbetsmännen eller riddarna en garanti för att deras söner också skulle få tjänst eller titel. I praktiken var den sociala mobiliteten i Norge ändå inte särskilt stor då kungen oftast valde bland redan etablerade släkter trots att det inte var en juridisk skyldighet eller plikt.³⁹ Kung Håkon avskaffade titeln lenderman genom en statut år 1308. I samma statut fastslogs det att sysslomännen kunde få ämbete på livstid om de skötte uppdraget väl. Dessutom gavs deras söner möjlighet att ta över ämbetet, förutsatt att fadern på ett tillfredsställande sätt hade skött det.⁴⁰ Detta är första gången som ett ämbetes eventuella ärftlighet uttrycks för det norska rikets del. Regeln verkar dock aldrig ha implementerats i Norge och för Islands del är det osäkert om denna bestämmelse ens gällde.

Under perioden 1300–1387 regerade fyra kungar och dessutom förekom två förmyndarstyren, mellan 1319–1332 och 1376–1385. Det finns inte några stora skillnader mellan kungarna beträffande utnämningen av ämbetsmän. Kungarna litade på sina föregångare och förmyndarstyrena tillsatte inte heller några andra än dem som redan fanns. Man valde alltså för det mesta från redan etablerade familjer.⁴¹

För perioden 1300–1387 finns inte några exempel på att söner ärvde sina fäders ämbeten. I ett fall var både far och son lagmän, men i var sitt område och med trettio år emellan.⁴² Däremot började det bli allt vanligare att ämbetsmäns söner också blev ämbetsmän, det vill säga att ämbetsmannaskap etablerades i slakten. Exempelvis var Snorri Narfason både lagman och syssloman. Hans son Ormur Snorrason blev hirdstyrare och lagman, och dennes son Guðmundur i sin tur syssloman. I översikten nedan visas ämbetsmännens maktkoncentration.

38 Därför har också användandet av begreppet adel undvikits i denna avhandling. Visserligen kallade den norske historikern Benedictow 1971 den norska eliten för adel, men det som avses är snarare aristokrati. Magnús Már Lárusson 1961a samt 1971 menar att det fanns en tydlig arvsadel efter att den norska kungamakten tog över och hänvisar till användningen av sigill. Detta argumenteras inte ytterligare för och är därför svårt att ta ställning till.

39 Helle 1964, s. 142.

40 *NGL* III 1846–1895, s. 75. Denna gällde sannolikt endast i Norge och inte i skattländerna.

41 Se bilaga.

42 Det rör sig om Snorri Narfason och Ormur Snorrason. Se bilaga.

Figur 11. Ämbetsmän och maktöverföring ca 1300–1387

Ämbetsmän	Far i kunglig tjänst	Antal söner	varav i kunglig tjänst	varav i kyrklig tjänst
Erlendur Ólafsson		2	1	
Snorri Markússon		1		1
Guðmundur Sigurðarson	x			
Loftur Hálfðanason	(g)	1	1	
Ketill Þorláksson	(g)	3		1
Erlendur (Hauksson)	(x)			
Grímur Þorsteinsson	x			
Snorri Narfason		2	1	
Eiríkur Sveinbjarnason		1		
Benedikt Kolbeinsson	x	2		
Pétur Halldórsson		1	1	
Þórður Flosason		6	1	
Bótólfur Andrésen		1	1	
Ólafur Bjarnarson		1		
Ívar hólmur Vigfússon		1	1	
Sigurður Guðmundarson		1	1	
Andrés Gíslason I		3		3
Jón Guttormsson	x			
Þorsteinn Eyjólfsson		3	1	
Ólafur Pétursson	x	1		1
Ormur Snorrason	x	2	1	
Skúli Þórðarson	x			
Einar Gilsson		1	1?	
Sigurður Guðmundarson II	x	5		2
Hrafn Bótólfsson	x			
Guðmundur Ormsson	x			

Källa: Databas.

Anmärkningar: (g) = goði. Norrmännen har uteslutits förutom Bótólfur Andrésen, då han gifte sig med en isländsk kvinna. Uppgifter saknas om Andrés Sveinsson, Árni Þórðarson, Arnór Þórðarson, Björn (Þorbjarnarson), Eiríkur Guðmundsson, Guttormur Bjarnason, Jón Hallsson, Jón Þorsteinsson, Magnús Jónsson, Nikulás Broddason, Sveinn langur Þórisson, Þórður Egilsson, Þórður Narfason, Uppsala-Hrólfur och Vigfús Jónsson.

Eftersom eventuella äktenskap och avkomlingar är okända för flertalet av ämbetsmännen och då källsituationen dessutom är sådan att den isländska släktforskningen inte alltid är tillförlitlig, exempelvis när det gäller antalet barn, måste man vara försiktig i sina slutsatser. Figur 12 visar ett fall där ämbeten förblev inom släkten under tre generationer (Snorri Narfason, Ormur Snorrason, Guðmundur Ormsson). I övriga fall var ämbetsinnehavet begränsat till två generationer.

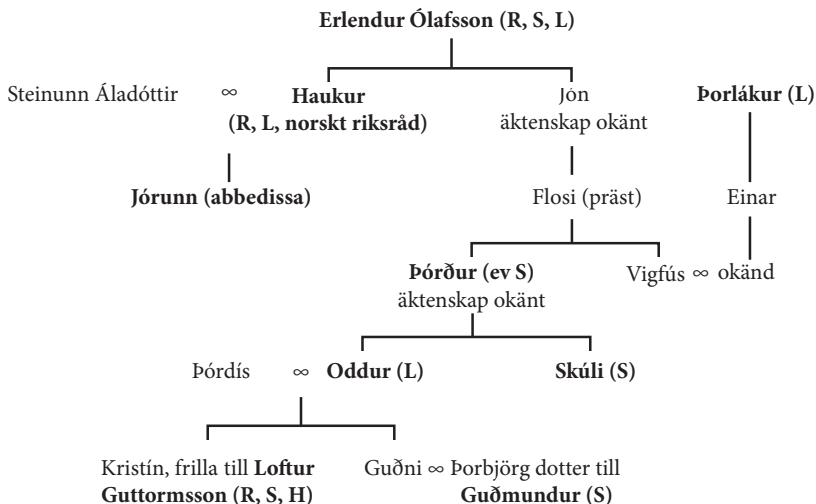
Ämbetena gavs från början ofta på livstid. Så småningom kom dock som synes ämbetstiden att variera i högsta grad. Från 1341 till 1370 hade de flesta hirdstyrarna en ämbetsperiod på tre år. Efter 1371 blev dock ämbetstiden oregelbunden igen och under åren 1389–1413 kom en hirdstyrare att styra hela landet vilket i sig indikerar en ny strategi från kungamaktens sida. När det gäller sysslomännen och lagmännen är källorna ofta för svårtydda för att vi med säkerhet ska kunna fastställa ämbetstider. Däremot förefaller lagmännen ha haft längre ämbetsperiod än sysslomännen.⁴³

Med tanke på att ämbeten inte var ärftliga och att ämbetsmännen ofta endast innehade ämbetet under en treårsperiod var det inte givet att det fanns förutsättningar för att ämbetsmannasläkter skulle kunna etableras på Island.⁴⁴ Det fanns under undersökningsperioden, av källmaterialet att döma, endast två släkter som lyckades med detta. Den första släkten är den som brukar kallas Erlendungar efter lagmannen Erlendur Ólafsson.

43 Att döma av breven i *DI* från 1400–1500-talen skulle sysslomannen ha sitt ämbete eller kungens syssla till nästa Allting om inte någon ny förordning kom. Se diskussion och exempel i Hjálmur Vilhjálmsson 1965, s. 8f. Kungen utsåg vid ett tillfälle en lagman på livstid (Hrafn Bótólfsson) men detta var ett undantag. Se *Isländske Annaler IX* 1381, s. 413.

44 Här avses släkter som lyckas behålla ämbeten inom släkten över en längre period, ca tre till sex generationer. Jfr Perroy 1962, s. 31, som skriver: "The average duration of a noble line is hardly more than three or four generations; let us say, to be on the safe side and to take account of the hazards of the records, between three and six generations, stretching from one or two centuries". Perroy skriver om Forez i Frankrike som i dag närmast motsvaras av området Loire.

Figur 12. Erlendungar

Källa: Databas.

Anmärkning: G = goði, R = riddare, S = syssloman, L = lagman, H = hirdstyrare, U = utsända. Ämbetsmän är markerade med fetstil. Ofullständiga streck innebär osäkert släktskap. Eventuella äktenskap är ofta okända varför det inte går att uttala sig om strategier.

Erlendungar lyckades hålla ämbetena inom släkten, även om det aldrig rörde sig om en direkt ärftlighet. Eftersom Haukur Erlendsson, son till Erlendur Ólafsson, aldrig fick någon son kom maktreproduktionen efter honom att ske via hans bror.⁴⁵ Huruvida Þórður Flosasons var syssloman är okänt, men hans son Skúli var uppenbarligen involverad i administrationen och fick mark på Island direkt från kungen som i gengäld ville ha hans eviga trohet.⁴⁶ Släkten Erlendungar kom även under 1400-talet att inneha ett flertal ämbeten.

45 Det har funnits antaganden om att Haukur Erlendsson hade en son, lagmannen Erlendur, men detta stämmer inte enligt Einar Bjarnason III 1972, s. 131f.

46 *DI* III 21. August 1374, s. 286f.

Den andra ämbetsmannasläkten går traditionellt under namnet Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn efter de två gårdar som var i deras ägo.

Prästen Narfis tre söner blev samtliga lagmän.⁴⁷ Narfis härstammade visserligen från en goðasläkt, men släkten hade begränsad makt under Sturlungaperioden och brukade liera sig med Sturlungarna.⁴⁸ Som framgår av figur 14 kom ämbeten att hållas kvar inom släkten efter Narfisönernas ämbetsperioder. Av Narfis lagmans söner kom två att deras söner själva att få söner som också blev ämbetsmän. Den äldste sonen, Þorlákur, fick två söner varav den ene, Ketill Þorláksson, blev syssloman/hirdstyrare och riddare.⁴⁹ Den yngste sonen, Snorri Narfason, fick också två söner varav en, Ormur Snorrason, blev lagman och hirdstyrare.⁵⁰ Snorris andre son, Guðmundur, gifte sig med Þórdís, dotter till hirdstyraren Ólafur Bjarnason.⁵¹ Ormur Snorrason fick i sin tur sonen Guðmundur som blev syssloman. Narfis släkt kom som vi ser att vara aktiv under hela 1300-talet. Vid slutet av 1300-talet var ättlingen Loftur ríki Guttormsson, som tillnamnet antyder, en av de rikaste männen på Island.

47 Þorlákur Narfason satt tre perioder: 1290–1291, 1293–1295 och 1298–1299 på norra och västra Island. Þórður Narfason satt två perioder: 1296–1297 och 1300 på norra och västra Island. Snorri Narfason hade ämbete 1320–1329 på norra och västra Island. För en genealogisk översikt se *Sturlunga saga* II 1946, *Ættskrá* nr 20.

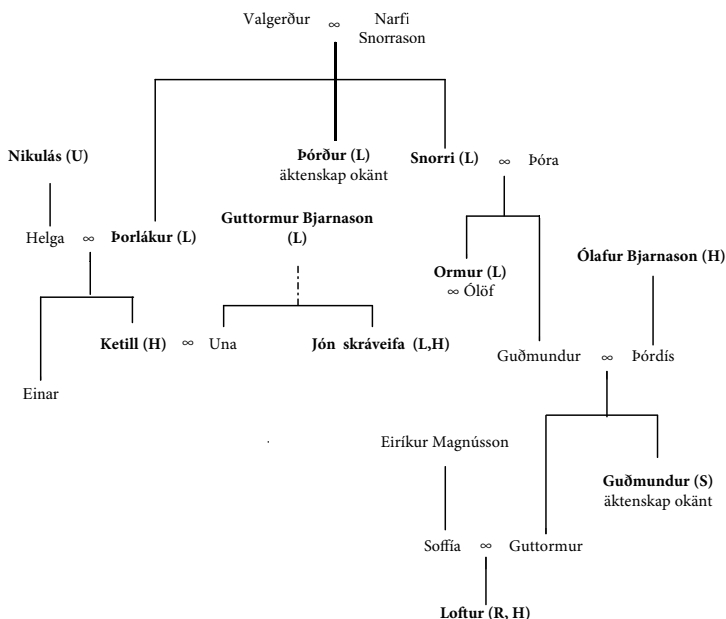
48 Narfis farfars bror var goði och Narfis fru var syster till Gissur jarls syster och därmed också släkt med biskop Árni Þorláksson.

49 Ketill Þorláksson nämns i en annal från 1313 då han reste till Norge. *Islandske Annaler* VIII 1313, s. 343. Han kom tillbaka året därpå med titel. *Islandske Annaler* VIII 1314, s. 344 (även s. 150, 203, 393).

50 Þorlákurs fru var Helga, dotter till bonden Nikulás Oddsson í Kalmanstunga. Snorri gifte sig med en okänd kvinna och Ormur var lagman och hirdstyrare under perioden 1366–1375.

51 Ólafur Bjarnason var hirdstyrare 1350–1354.

Figur 13. Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn I

Källa: Databas.

Anmärkningar: G = goði, R = riddare, S = sysloman, L = lagman, H = hirdstyrare, U = utsända. Ämbetsmän är markerade med fetstil. Ofullständiga streck innebär osäkert släktskap.

Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenns ämbetsinnehav kan sannolikt förklaras utifrån deras förbindelser både med Sturlungarna och biskop Árni Þorláksson.⁵² Slakten hade de ekonomiska förutsättningar och den sociala status som krävdes för att kunna hålla sig inom ämbetsmannaaristokratin. Vilken av de två faktorerna som var viktigast kan inte avgöras utifrån källmaterialet. När det gäller Erlendungar är deras tidigare status okänd; Erlendur verkar i alla fall ha innehaft ett an-

52 Det framkommer i *Árna saga biskups* 1998, s. 104, att lagmännen var vänner till biskopen. Slakten Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn deltog inte i någon högre grad i Sturlungariidens strider och verkar ha fått stöd från Sturlungarna när det behövdes; jfr Helgi Þorláksson 1991a, s. 185.

tal jordegendomar som i sin tur antyder ekonomiskt välstånd. Detta borde ha gjort honom attraktiv hos kungen som ämbetsman.⁵³

Lagmän i flera generationer

En viss kontinuitet kan anas när det gäller lagmansämbetet. Att samtliga söner – som i fallet med Narfi Snorrasons söner – blev lagmän tillhörde undantagen, men däremot finns det desto flera söner som verkar ha efterträtt sina fäder. Erlendur Ólafsson var, som tidigare har nämnts, lagman 1283–1289 och hans son Haukur blev också lagman. År 1292 var Sigurður Guðmundsson lagman över norra och västra fjärdingen. Tio år senare hade detta ämbete övergått till Guðmundur Sigurðarson, som var lagman över samma område 1302–1318 och under åren 1321–1340 även i södra och östra fjärdingen. Sigurður Guðmundsson föddes ca 1250 och skulle alltså ha varit 42 år när han blev lagman. Det är därför inte omöjligt att Guðmundur var son till Sigurður. Att Guðmundur fick en son som erhöll namnet Sigurður Guðmundsson och också blev lagman, indikerar emellertid att så är fallet.

Att lagmansämbetet i högre grad än sysslomannaämbetet gick i arv hörde sannolikt ihop med ämbetet och dess innehåll.⁵⁴ Lagmän behövde under denna period inte ha en formell utbildning. En viss lagkunnighet var däremot nödvändig. Att lagmansämbetet i högre grad än andra tenderade att stanna inom en och samma familj kan sättas i samband med att i princip all utbildning ägde rum inom hemmets väggar. Det var naturligt att lagkunskapen överfördes från far till son och att lagböckerna ärvdes.

Islänningarna eftertraktade lagmansämbetet mer än sysslomannaämbetet. Åtminstone gavs inte uttryck för något större missnöje med norska sysslomän, medan det tydligen var känsligare med norska lagmän. Sannolikt berodde detta på att islänningarna i lagmannen såg en

53 Einar Bjarnason II 1970, s. 207–216.

54 Småberg 2004, s. 111, konstaterar visserligen att lagmannämbetet i Sverige förmedlades över generationer, men där hade lagmännen större möjlighet att påverka andra utnämningar än vad de isländska lagmännen hade.

kontinuitet från lagsagomannen, ett äldre system och ett ämbete som hade varit starkt förknippat med Island och islänningar.⁵⁵ Ett antal historiker har också hävdat att Alltinget hade en viss beslutanderätt när det gäller lagmansämbetet, vilket också skulle kunna vara en delförklaring till varför lagmansämbetet tenderade att ha större ärftlighet än sysslomannaämbetet.⁵⁶

Patrilinejär rätt

I kapitel 4 konstaterades det att de flesta av kungens män under perioden fram till 1300 verkar ha varit äldsta eller enda söner. Att ämbeten i första hand gick till den äldste sonen kan således sättas i samband med den nya arvsrätten i *Jónsbók* där den äldste sonen kom att sättas högst i hierarkin. Tidigare arvsrätt hade jämställt alla legitima söner, men detta byttes alltså ut mot ett privilegierande av den äldste legitime sonen.

Fortsatte denna patrilinejära rätt vad gäller ämbetsinnehav under 1300-talet? Återigen verkar det som om ämbetet främst gavs till de äldsta sönerna. Undersöker man de tidigare nämnda lagmansbröderna närmare visar det sig också att de inte var lagmän samtidigt. Þorlákur, som eventuellt var den äldste, innehade ämbetet 1290–1291, 1293–1295 och 1298–1299. Þórður innehade ämbetet 1296–1297 och 1300. Den yngste brodern Snorri slutligen var lagman 1320–1329, det vill säga då hans äldre bröder hade dött. Ett annat exempel är Ormur Snorrason (Snorri Narfasons son) som var både lagman och hirdstyrare under sin livstid. Hans äldre bror Guðmundur Snorrason var förmodligen syssloman, men uppgifterna om honom är tämligen osäkra. Han dog år 1354 och bröderna verkar således ha innehaft ämbeten samtidigt, från år 1345.⁵⁷ Ormur Snorrason blev hirdstyrare

55 Att lagmansämbetet i högre grad förknippas med de isländska hövdingarnas tidigare status bekräftas av att det även i fortsättningen var lagmännen som stod för en stor del av manuskriptproduktionen, som exempelvis tidigare nämnda *Hauksbók*, *Skarðsbók* och *Sturlunga saga*.

56 Exempelvis Gunnar Karlsson 1999, s. 53–62.

57 De reste bäge till Norge 1345. *Islandske Annaler* VIII 1345, s. 353.

först år 1366, det vill säga efter sin brors död. Detta är också det enda exempel som jag har hittat på en hirdstyrare som var yngste son. Ormur fick två söner, Guttormur och Guðmundur. Den äldste dog tidigt, i tjuogaårsåldern, och fyra år efter hans död blev den yngre brodern sysloman (1385–1388). Alltså har vi återigen ett exempel på en yngre son som tar över först efter sin brors död. Ämbetsinnehav verkar med andra ord ha ingått i patrilineär rätt. Det är inte osannolikt att detta mönster gjordes upp inom familjerna, men kungen hade också intresse av att hans ämbetsmän skulle ha så god ekonomi som möjligt.

När det gäller äldste sonens rätt till ämbete räcker källmaterialet inte till för att dra slutsatser om perioden 1300–1387. Vissa tendenser kan dock anas och dessa bekräftar ett allmäneuropeiskt mönster under perioden, det vill säga att ämbetet verkar vara förbehållet den äldste kvarlevande sonen.

Figur 14. Översikt av ämbetsmännens rangordning i syskonskaran

Kungens män 1300–1387	Ende son	Äldste son	Mellanson	Yngste son
Erlendur Ólafsson	x			
Þorsteinn Hafurbjarnarson		(illegitim)		
Snorri Markússon	x			
Guðmundur Sigurðarson	x			
Loftur Hálfðanarson		x		
Björn Loftsson	x			
Ketill Þorláksson	x			
Grímur Þorsteinsson	x			
Snorri Narfason				x
Eiríkur Sveinbjarnarson		x		
Benedikt Kolbeinsson			x	

Kungens män 1300–1387	Ende son	Äldste son	Mellanson	Yngste son
Guðmundur Ormsson				x
Hrafn Bótólfsson	x			
Árni Þórðarson	x			
Jón Guttormsson	x			
Þorsteinn Eyjólfsson	x			
Ormur Snorrason				x
Ólafur Pétursson	x			
Sigurður Guðmundarson			x	x
Þórður Narfason	x	x		

Källa: Databas.

Anmärkning: De som är inom parentes är osäkra eftersom de har bröder vars födelse är daterad till samma år. Årtalen har hämtats från Databasen *Íslendingabók* 1997–2011. Okända relationer råder för Pétur Halldórsson, Bótólfur Andrésón, Ívar hólmur Vigfússon, Sigurður Guðmundsson, Andrés Gíslason, Einar Gilsson, Skúli Þórðarson, Þórður Egilsson, Arnór Þórðarson, Jón Hallsson, Jón Þorsteinson, Ólafur Bjarnarson, Nikulás Broddason, Uppsala-Hrólfur, Erlendur (Hauksson), Björn (Þorbjarnarson), Magnús Jónsson, Teitur Pálsson, Jón murti Egilsson, Andrés Sveinsson, Guttormur Bjarnarson och Eiríkur Guðmundsson. Norrmännen har utslutits.

När det gäller isländska förhållandena är det svårt att se huruvida familjerna endast satsade på en son eller om de gjorde försök att konsolidera sina egendomar på något annat sätt. Svårigheten är att det inte alltid finns uppgifter om hur många barn som fanns i de undersökta familjerna eller hur egendomarna fördelades mellan syskonen.

Aristokratins tillslutning

Flera forskare har diskuterat och undersökt eliteras sätt att vidmakthålla sin position. Sociologen Max Weber hävdar att sociala grupper alltid formar sig mot utomstående i kampen om de ekonomiska resurserna i samhället. Genom att stänga av både sociala och ekonomiska möjligheter gentemot utomstående (closure) försöker de monopolise-

ra sina resurser och på så vis garantera ett övertag.⁵⁸ Frank Parkin har vidareutvecklat Webers teori som han för övrigt anser lämpar sig väl för att undersöka alla strukturerade sociala ojämlikheter, bland annat mellan och inom grupper.⁵⁹ Closure eller tillslutning betyder då den process genom vilken sociala grupper försöker maximera sin kontroll över de ekonomiska resurserna.⁶⁰

Såsom har framgått försökte den isländska aristokratin att markera sin särställning genom Gamli Sättmáli, genom sagor och genealogier och säkerligen genom kläder och andra statusfyllda attribut. Kontakten med Norge och norska hovet var sannolikt viktig för att känna delaktighet med en norsk aristokrati. Med den norska kungamakten skapades en isländska aristokrati utifrån en ny maktstruktur. Redan från början kan noteras att kungens män allierade sig med varandra via äktenskap. Eftersom kungen använde sig av olika förvaltningssystem på Island var det dock inte givet att regelrätta ämbetsmannasläkter kunde fortleva, vilket har diskuterats tidigare. Mot slutet av undersökningsperioden blir emellertid den aristokratiska konsolideringen än tydligare och det är framförallt då som regelrätta strategier kan urskiljas.

Även om medeltida källor (i likhet med många andra källor) sällan avslöjar olika individers strategier för att upprätthålla makt, oavsett om det sker genom innehavet av ett ämbete eller på annat vis, kan man dock genom att undersöka ämbetsinnehav och äktenskap klargöra vissa mönster. Mot slutet av 1300-talet och framförallt under 1400-talet kom släkten Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn att bli än mer synliga i den isländska förvaltningen och närmast dominera ämbetsinnehaven.⁶¹

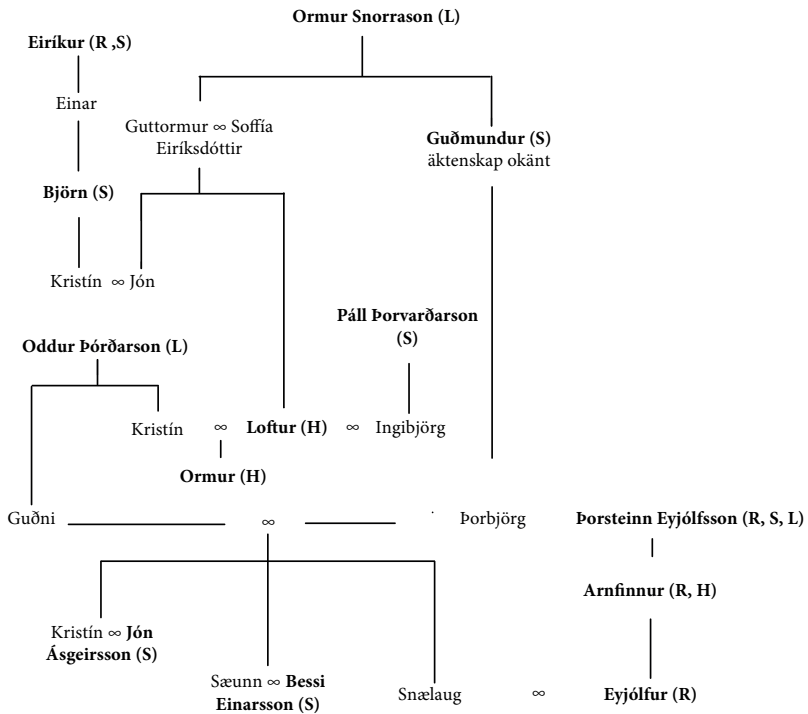
58 Se Weber 1983 (1922), till exempel s. 31–33, 239–241; jfr forskningsöversikt om closureteori i Rigby 1995, s. 9–14.

59 Parkin 1974, s. 1–18.

60 Rigby 1995, s. 9, 11.

61 Helgi Þorláksson 2004.

Figur 15. Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn II

Källa: Databas.

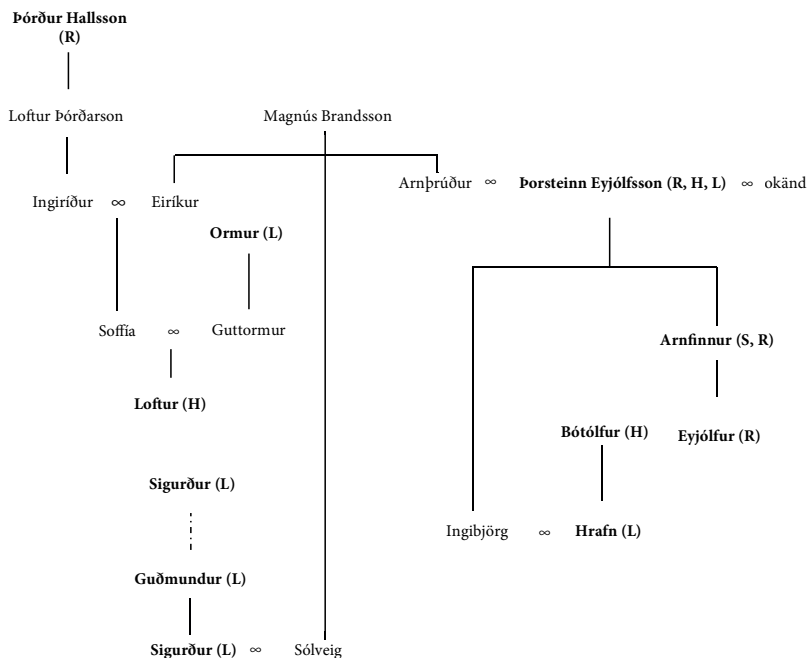
Anmärkning: G = goði, R = riddare, S = syssloman, L = lagman, H = hirdstyre, U = utsända. Ämbetsmän är markerade med fetstil. Ofullständiga streck innebär osäkert släktskap.

Loftur ríki Guttormsson (född ca 1375) tillhörde Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn och hade en frillorelation med Kristín Oddsdóttir som var dotter till lagmannen Oddur leppur Þórðarson av släkten Erlendungar.⁶²

I figuren ovan syns hur ämbetsmän knöts till varandra. Detta kan tolkas som ett nätverkstänkande som slår igenom mycket tydligare under denna period än tidigare, något som i sin tur kan ses som tecken på ytterligare konsolidering. Från slutet av 1300-talet menar jag således att det finns skäl att argumentera för att aristokratin började bli alltmer sluten. En klar majoritet av de ämbetsmän som vi känner till var söner till andra ämbetsmän, och i de fall där vi känner till äktenskap äktade de också ämbetsmannadöttrar. Även om ämbetena aldrig blev ärftliga verkar kungamakten så småningom ha accepterat att tillsätta personer från dessa släkter. Konsolideringen av aristokratin innebar alltså att den blev mer inåtvänd och endogamisk. För att demonstrera detta kan lagmannen och hirdstyraren Þorsteinn Eyjólfsson och hans relationer tas som exempel. Þorsteinn Eyjólfsson dominerade ämbetsscenen mot slutet av 1300-talet.⁶³ Hans släkt har av senare tids forskare fått namnet Urðamenn efter gården Urðir på norra Island. Hans äktenskap och barn visar tydligt hur ämbeten ärvs eller överförs av släkten.

- 62 Att de inte var gifta framgår av ett diplom där Loftur ger henne och deras (fyra) gemensamma söner en fjärdingsgåva värd 900 hundraden som hans legitima arvingar skulle betala. DI IV, s. 404f., 520. Huruvida hon var hans frilla eller fylgikona är oklart. Loftur föddes runt 1375, Kristín ca 1380 och hans fru Ingibjörg ca 1375 så alla var ungefär i samma ålder. Barnen avslöjar inte riktigt huruvida han var tillsammans med sin fru och Kristín samtidigt. De första barnen får han med Kristín under perioden ca 1400–1410 och tillsammans med frun ca 1410–1418. Det är alltså möjligt att han avslutade relationen med Kristín innan han gifte sig med Ingibjörg. Anledningen till att de inte var gifta menar Einar Bjarnason var att de skulle ha varit släkt och därför hade valt att leva i en frillorelation istället. Einar Bjarnason 1969, s. 207. Loftur faller utanför min undersökningperiod liksom Oddur leppur men det är intressant att notera att dessa släkter fortsatte att härska under hela 1400-talet. Om frilla respektive fylgikona se Jochens 1995, s. 31; Auður Magnúsdóttir 2001, s. 110–119.
- 63 Han var lagman under fyra perioder: I norra och västra fjärdingen 1362–1366, 1369–1370, 1372–1380, samt från 1391 till sin död 1402/1404, och dessutom i södra och östra fjärdingen 1369–1372. Därtill var han även hirdstyrare 1358–1360, 1364 och 1387.

Figur 16. Relationskarta för Þorsteinn Eyjólfsson

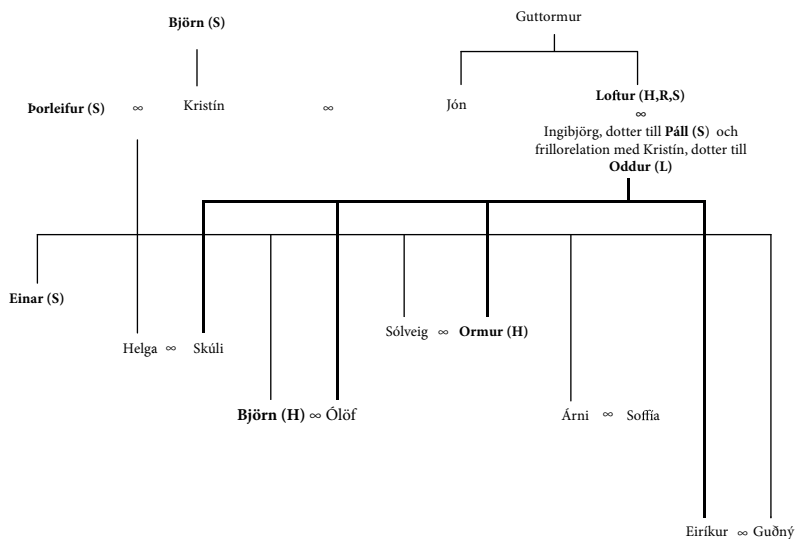

Källa: Databas.

Anmärkningar: G = goði, R = riddare, S = syssloman, L = lagman, H = hirdstyrare, U = utsända. Ämbetsmän är markerade med fetstil. Ofullständiga streck innebär osäkert släktskap.

I denna avhandling har jag hittills försökt att undvika ett begrepp som strategi, i synnerhet som det ofta indikerar rationella val som för det mesta är svåra att belägga på grund av källmaterialets beskaffenhet, men åtminstone ett exempel kan ges vilket rimligen bör ses som strategi. Sysslomannen Þorleifur Árnason (ca 1370–1433) och Kristín, dotter till sysslomannen Björn, fick sex barn tillsammans. Denna familjs äktenskapsallianser med Loftur Guttormssons familj framgår av figur 17.

Figur 17. Äktenskapsallianser för Kristín Björnsdóttir och Loftur Guttormsson

Källa: Databas.

Anmärkningar: G = goði, R = riddare, S = syssloman, L = lagman, H = hirdstyrare, U = utsända. Ämbetsmän är markerade med fetstil. Ofullständiga streck innebär osäkert släktskap.

Två av sönerna blev ämbetsmän: den äldste sonen Einar och den näst äldste sonen Björn. Det som främst talar för strategier här är syskonens äktenskap. Einar gifte sig med en i källmaterialet i övrigt okänd kvinna, men de två yngre sönerna ingick äktenskap med döttrar till Loftur ríki av Skarðverjasklætt. Helga Þorleifsdóttir gifte sig med sysslomanen Guðmundur ríki Arason och senare med Skúli Loftsson, också han son till Loftur. Den andra dottern, Sólveig, blev gift med en annan son till Loftur, Ormur Loftsson, som också var hirdstyrare. Den tredje dottern gifte sig, föga förvånande, med ytterligare en son till Loftur. Dessutom hade Kristín Björnsdóttir tidigare varit

gift och då med Loftur Guttormssons bror, Jón Guttormsson. Loftur fick tillsammans med tre kvinnor sammanlagt åtta barn, varav fem var gifta med Kristíns och Þorleifurs barn. En av hans söner blev gift med Margrét Vigfúsdóttir som var dotter till hirdstyraren Vigfús Ívarsson. Exemplet belyser aristokratins allt starkare tendenser till stängning. Genom att reproducera innehav av makt och genom att behålla en stabil ekonomisk bas lyckades ämbetsmannaaristokratin konsolidera sig ytterligare trots och kanske också tack vare kungens frånvaro.

Att utvecklingen gick mot alltmer etablerade och slutna ämbetsmannasläkter kan tydligt observeras under 1400-talet. Släkterna Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn och Vatnsfirðingar hade då närmast konkurrerat ut de andra ämbetsmannasläkterna och började också konkurrera sinsemellan. Kungamakten verkar också ha utnyttjat deras kamp för att förstärka sin egen makt på Island genom att växelvis utnämna hirdstyrare av vardera slakten för att se till att varken den ena eller den andra fick alltför stor makt.⁶⁴ Det ser alltså ut som om kungen under en längre tid använde sig av oförutsägbarhet som maktmedel gentemot sina ämbetsmän på Island för att stärka sin maktposition. Däremot hade släkterna under 1300-talet inte blivit tillräckligt starka för att utgöra något hot mot kungamakten. Kungen valde att vid behov utse norska hirdstyrare istället för islänningar.⁶⁵ Denna strategi användes sannolikt i första hand när islänningarna själva inte kunde sköta de problem som hade uppstått eller i samband med skatteuppbäringen. Kungen befann sig i ett svårt läge där en balans mellan hans makt och undersåtarnas lojalitet ständigt behövde säkras via olika system.

Under perioden fram till ca 1340 präglades ämbetsmannautvecklingen av fluktuationer och det var inte givet vilka släkter som hade förutsättningarna att kunna fortsätta att utöva ämbetsmannaskap. Däremot kom Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn, Erlendingar och så småningom Urðamenn att bli allt starkare som ämbetsmannasläkter och därmed kunde också aristokratin bli mer och mer tillsluten. Det

64 Helgi Þorláksson 2004.

65 Totalt var fyra hirdstyrare normmän under perioden 1320–1387. Deras sammanlagda ämbetsperiod utgjorde 14 år av de 67.

var dock fortfarande inte helt givet att det var från dessa släkter som kungamakten alltid valde sina ämbetsmän. Aristokratin blev därför aldrig helt tillsluten men lyckades omorganisera sig efter en ny maktstruktur och på så vis överleva.⁶⁶

Norska ämbetsmäns närvaro och kungens frånvaro

Såsom har framkommit tidigare utnämnde kungen i början av 1300-talet norrmän till ämbeten på Island. Efter år 1306 kom det dock att dröja fram till 1340-talet innan norska ämbetsmän åter kom till Island.⁶⁷ När hirdstyrarämbetet ca 1320–1340 utvecklades till att bli det högsta ämbetet på Island innebar det också att makten i allt högre grad koncentrerades till en person. När norrmannen Bótólfur Andrésson kom till Island år 1341 hade han av kungen fått makten över hela Island.⁶⁸ Detta är första gången som annalerna uttrycker hirdstyrarens roll så tydligt och därför räknas Bótólfur som den förste hirdstyraren som också var Islands högste ämbetsman. När makten koncentrerades till en person uppstod det förmodligen koalitioner runt denne på samma sätt som det hade gjort under Þórður kakalis tid. Bótólfur Andrésson gifte sig visserligen med en isländsk kvinna men någon annan information om hans eventuella nätverk finns inte. Det som försvårade långsiktiga nätverk var att hirdstyrarämbetet från och med denna tid oftast endast tillsattes för tre år i taget. De maktkoalitioner som uppstod måste alltså ha varit relativt temporära. Systemet att ge makten till en person kom inte heller att fortsätta under hela 1300-talet. Efter pestens intåg i Norge år 1350 började kungamakten istället att arrendera ut Island under treårsperioder, ofta till

66 Småberg 2004, s. 109, menar att också det lokala frälset i Mark och Kind i Sverige under 1400-talet aldrig stängdes helt. Se även Rigby 1995, s. 182.

67 Kungen skickade dock emellanåt norrmän till Island för särskilda ärenden; jfr tidigare diskussion i kapitel 3.

68 ”kom þa vt Botolfr Andress son ok skipadr hirdstiore vm allt Jsland af konginum”. *Islandske Annaler* VII 1341, s. 273.

två till fyra hirdstyrare samtidigt, vilket har diskuterats i kapitel 2.⁶⁹ Detta kunde resultera i konflikter mellan hirdstyrarna såsom skedde under 1350-talet.⁷⁰ Kungen utsåg åter en ensam norrman till hirdstyrare år 1361 men denne blev dräpt.⁷¹ Därefter valde kungen två isländska män under en treårsperiod för att till slut gå tillbaka till en norrman igen.⁷² Senare delen av 1300-talet innebar alltså en ganska turbulent period för hirdstyrarna på Island och en hög grad av oförutsägbarhet. Denna oförutsägbarhet måste rimligen ha påverkat den isländska aristokratin och dess möjligheter till maktkonsolidering under perioden. Hirdstyrarna kunde då sannolikt utse egna sysslomän och på så sätt knyta till sig de män som de ville ha. Tyvärr är källorna om vilka som var sysslomän alldeles för knapphändiga för att vi ska kunna komma fram till några säkrare slutsatser.⁷³

Även om kungamakten med sitt oförutsägbara system kunde utnämna både norrmän och mer eller mindre okända till ämbeten fanns dock en grupp som lyckades hålla sig kvar under hela perioden, framförallt i lagmansämbetet, nämligen Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn och Erlendungar, och i viss mån även Urðamenn.

När islänningarna ställde krav på att alla ämbetsmän skulle vara islänningar stängde de också möjligheten att själva ingå i den norska riksaristokratin eller ingå allians med den. Förutom Haukur Erlendsson som gjorde karriär i Norge har jag inte funnit några liknande

69 Den förste hirdstyraren som arrenderade hela landet ensam var Ívar Vigfússon 1354. Hans släkt är okänd. Möjligen härstammade han från Ívar hölmur Jónsson som var riddare och kom till Island 1307 med kungabrev. Hirdstyraren Ívar var gift med en Margrét Özurardóttir som var född i Norge. Efter Ívars död fick fyra isländska män dela på landet: Árni Þórðarson, Andrés Gíslason, Jón Guttormsson och Þorsteinn Eyjólfsson. Av dessa är Andrés Gíslason den ende som i övrigt är okänd.

70 I annalerna finns en episod där Jón Guttormssons och Árni Þórðarssons män slåss på alltinget. *Íslandske Annaler* V 1342, s. 209f.

71 Om konflikten med hirdstyraren Smiður Andrésson se Einar Bjarnason 1974.

72 Under perioden 1366–1369 var det Andrés Gíslason tillsammans med Ormur Snorrason. Därefter tillsattes en norsk vapnare, Þorgautur Jónsson, 1370–1372.

73 Under kung Hákons (regeringstid 1366–1371) nämns endast tre sysslomän: Þorgeir Egilsson, Magnús Jónsson och Skúli Þórðarson. Skúli Þórðarson var Erlendungur, om de andra två finns inte någon övrig information. Under perioden 1372–1380 nämns inte några sysslomän i annalerna.

exempel.⁷⁴ Den isländska aristokratin hade sannolikt inte heller något större behov av att bli del av en norsk aristokrati. En regional aristokrati som den isländska var sig själv nog. Sannolikt hade inte heller norrmännen något intresse av att alliera sig med Island i högre grad än vad som gjordes. Att kungamakten tillsatte norrmän i ämbeten kan dock ha fungerat som en försvårande faktor för den isländska aristokratin konsolidering, även om norrmännen bidrog till att skapa en större gemenskap bland islänningarna i försöken att säkra sin rätt till ämbetena gentemot norrmännen. Att konsolideringen blir tydligare mot slutet av 1300-talet kan därför vara en konsekvens av kungamaktens ageranden. Samtidigt som kungamaktens frånvaro bidrog till en osäkerhet inom aristokratin gynnade den också en konsolidering av gruppen. Detta får sägas vara en för Island särskiljande omständighet, men i övrigt passar formeringen av den isländska aristokratin väl in i en europeisk modell. Huruvida samma utveckling går att spåra i de övriga norska skattländerna låter sig svårligen undersökas på grund av källsituationen. Randi Wærdahl menar dock att det sannolikt förhöll sig på liknande sätt på Shetlands- och Orkneyöarna.⁷⁵

Sammanfattning

Den isländska eliten manifesterades och konsoliderades som aristokratin bland annat genom litteratur som riddarsagor och praktfulla genealogier. Statusfyllda manuskript kompilerades för de främsta aristokraterna och dessa verk fungerade sannolikt som ståndsmarkörer. Formeringen och konsolideringen pågick under hela 1300-talet och det är inte förrän mot slutet av undersökningsperioden som en alltmer etablerad aristokrati börjar märkas i källmaterialet.

Även om det inte fanns någon ärftlig aristokrati eller adel på Island eller i Norge kom dock kungamakten i allt högre grad att utse sina ämbetsmän bland de mäktigaste släkterna på Island. Två släkter,

74 Möjligen hade lagmannen Einar Gilsson en hustru från Norge, men hennes sociala status är okänd. Se *DI* II 24. Juni 1339, s. 726.

75 Wærdahl 2006, s. 188.

Erlendingar och Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn, lyckades hålla sig kvar inom ämbetsmannaaristokratin under hela undersökningsperioden. Även andra släkter, som *Urðamenn*, började bli allt mäktigare under perioden. Kungamakten kunde dock periodvis utnämna närmast okända islänningar och norrmän vilket störde en konsolidering av aristokratin. När kungamakten dessutom ändrade förvaltningssystem och började arrendera ut Island som pantlän istället för som tidigare räkenskapslän kom också aristokratins ställning i viss mån att rubbas då hirdstyrarna förmodligen utnämnde egna män under denna tid. Från slutet av undersökningsperioden finns tydliga tecken på att aristokratin börjar bli allt mer tillsluten. Utvecklingen på 1400-talet bekräftar att endast ett fåtal släkter kom att ha monopol på ämbetena. Därmed hade aristokratin lyckats både formera och reorganisera sig enligt den nya maktstruktur som kungamakten hade skapat från slutet av 1200-talet.

Från mitten av 1300-talet utnämndes allt fler norska hirdstyrare till Island. Hirdstyrarämbetet i sig blev ett tydligare ämbete, men samtidigt utsåg kungamakten hirdstyrarna för endast tre år i sänder och emellanåt var det flera hirdstyrare samtidigt. Den isländska aristokratin blev sannolikt mer sammansvetsad av den oförutsägbarhet som kungamakten uppvisade. Därmed bidrog själva godtyckligheten till en större konsolidering.

Det isländska exemplet visar sig följa den allmänna europeiska utvecklingen, där en aristokrati blev alltmer exkluderande samtidigt som den inte lyckades hålla sig helt tillsluten. Den isländska aristokratin skiljer sig av naturliga skäl från den norska främst genom kungens fysiska frånvaro och borde snarare jämföras med andra skattländers lokala aristokratier.

KAPITEL 6

VÄNSKAPENS BETYDELSE

Att vänskap var ett viktigt politiskt instrument under fristatsperioden är de flesta forskare eniga om.¹ Släktbanden på Island var bilaterala och därför förhållandevis svaga. Släkten omfattade både moderns och faderns sida vilket ledde till att ytterligare förstärkningar ofta behövdes. Vänskapsband är något som Jón Viðar Sigurðsson ser som ett avgörande maktpolitiskt redskap, i synnerhet inom vertikala relationer.² I ljuset av detta blir det viktigt att analysera eventuella förändringar efter kungamaktens införande. För att ha ett jämförelsematerial diskuteras även vänskap under Sturlungaperioden.

Vänskap under Sturlungaperioden

Under Sturlungaperioden blev vänskapsförbindelserna allt viktigare och användes flitigt i den politiska kampen om makt och stöd. I strävan att förstärka den horisontella vänskapen kunde storgoðar se till att deras följesmän fick bra giften med deras döttrar, systrar eller andra nära släktingar. Gåvor användes också för att försäkra sig om stöd; såväl materiella gåvor som fester kunde användas både för att förstärka och behålla vertikala och horisontella band.

Fristatstiden betraktas av många forskare som ett typiskt fejdsamhälle, ett samhälle där konflikter ofta utvecklades till fejder, men där

- 1 Jón Viðar Sigurðsson 1992 samt 1995a; Byock 2001, s. 192–195; Hermanson, Småberg & Jón Viðar Sigurðsson 2007.
- 2 Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 166. Se även Österberg 2003, s. 561–569.

själva fejden var ett sätt att hantera och även förhindra varaktiga krig.³ Denna typ av samhälle, det vill säga fejdsamhället, utvecklas oftast i miljöer utan stark centralmakt och ses då som en strukturell företeelse, närmast som en alternativ stat. Under Sturlungaperioden var fejdsystemet i gungning. Om systemet någonsin har fungerat enligt spelets regler kan svårigen fastställas eftersom vi inte har några källor som direkt återspeglar tiden före. Islänningasagorna har använts som viktiga källor för en tidigare hederskodex där äran följde strikta normer; den kunde vinnas och förloras genom egna bedrifter. I islänningasagornas konflikter nås till slut försoning enligt villkor som respekteras, men i *Sturlunga saga* framstår inte fejden som en lika lyckad konfliktlösning. Islänningasagornas hederskodex nonchalerades och hövdingar bröt sina löften under Sturlungaperioden i syfte att befästa sin makt. Vänskapen användes dock precis som tidigare som ett sätt att förstärka den egna maktpositionen.⁴ Att åstadkomma en varaktig fred under Sturlungaperioden var dock svårt oavsett hur många vänskapsförbindelser som ingicks. Institutioner saknades som garanterade att freden bibehölls.

Vänskap ingicks dels horisontellt, dels vertikalt. Den vertikala vänskapen mellan goðar och deras tingmän har uppmärksammats av bland andra Jón Viðar Sigurðsson som ser tingsmännens vänskap med sina goðar som ett av fristatstidens viktigaste sociala band. Denna vänskap präglades av stark lojalitet och varade oftast längre än horisontella vänskapsrelationer.⁵ Auður Magnúsdóttir har också visat att friloförhållanden ofta ingicks med kvinnor av lägre börd vilket säkrade lojaliteten mellan frillans familj och hövdingen.⁶ Vertikala vänskapsrelationer var därför att föredra eftersom lojaliteten inte kunde bry-

3 Jag följer här Eva Österbergs definition av fejd. Med fejder menas då konflikter mellan kollektiv bestående av släkter eller släktliknande nätverk men inte konflikter eller krig mellan stater eller individer. Vidare kännetecknas fejden av sin långvarighet och ritualitet. Se Österberg 2007, s. 157. Freden i fejden uppmärksammades först av Max Gluckman 1955 och har för Islands del diskuterats av bland andra Helgi Þorláksson 1997 och 2007b.

4 De skilda bilder som framträder i dessa två genrer (islänningasagorna och *Sturlunga saga*) kan bero på att islänningasagorna tecknar en idealbild av det förflutna. Meulengracht Sørensen 1993a, s. 30–32, och 1993b, s. 133–138; Auður G. Magnúsdóttir 2007, s. 78f.

5 Jón Viðar Sigurðsson 1995a, s. 325–327, och 1999, s. 135.

6 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 80–88.

tas lika lätt som i horisontella relationer. Vänskap som ingicks mellan män i jämlika relationer, i synnerhet under Sturlungaperioden, kunde relativt snabbt omvandlas till fiendskap. Ett exempel på detta är Snorri Sturluson som får sägas ha varit en av de skickligare på att skaffa sig vänner och följesmän via äktenskapsallianser. Snorri lyckades bilda ett omfattande alliansnätverk, men trots sin utstuderade äktenskapspolitik, i vilken ingick att hans döttrar giftes bort med de främsta hövdingarna i landet och bildade ett stort alliansnätverk, räckte det inte till. Det var i slutändan Snorri Sturlusons före detta svärsöner som stod bakom dråpet på honom, vilket ytterligare indikerar att vänskap genom äktenskap mellan hövdingar krävde en förstärkning. Auður Magnúsdóttir menar också att Snorris fall visar på hur lätt lojaliteten kunde brytas när vänskapen var vertikal vilket i sin tur uppmärksammar behovet av politiska allianser genom frillorelationer.⁷

Att vinna och behålla vänskap

Bröderna Ásgrímur och Eyjólfur Þorsteinssöner får tjäna som exempel på hur den politiska situationen frammanade allianser av olika slag och hur också dessa kunde brytas. Bröderna, som redan har redan figurerat i föregående kapitel, kom från en familj som inte ingick bland de isländska goðasläkterna. Eyjólfur Þorsteinsson kom dock att bli följesman till en av landets mäktigaste goðar, Þórður kakali. Starka beroendeband skapades då Þórður kakali tog Eyjólfurs syster till frilla samtidigt som han såg till att Eyjólfur blev gift med hans brorsdotter. Genom äktenskapet blev Eyjólfur Þorsteinsson del av en av de mäktigaste familjerna i landet vid denna tid, Sturlungarna. Bröderna kom således att bli involverade i Sturlungaperiodens maktkamp på Sturlungarnas sida.

År 1253 träffade Eyjólfur och Ásgrímur Hrafn Oddsson och berättade om sin plan på att dräpa storgoðen Gissur Þorvaldsson och hans söner som en hämndaktion för dråpet på Þórður kakalis bror Sturla

7 Auður Magnúsdóttir 2001, s. 70, 75, 95f.

Sighvatsson.⁸ Gissur Þorvaldsson var vid denna tid den mäktigaste hövdingen på Island. Medan Þórður kakali vid tillfället befann sig i Norge. Han hade som tidigare nämnts delegerat sin makt till Hrafn och Eyjólfur. Hrafn Oddsson befann sig i en besvärlig situation eftersom han var bunden av lojalitetsband genom svågern till Eyjólfur (båda var gifta med Þórðurs brorsdöttrar) å ena sidan och beroendeförhållandet till Gissur å den andra sidan.⁹ Enligt sagan tyckte Hrafn inte om planen, troligen på grund av sina dubbla lojalitetsband. Hrafn avslöjade inte Ásgrímur eller Eyjólfur, men han gjorde inte heller något för att varna Gissur Þorvaldsson. Gissur höll samtidigt på att planera en förlikning mellan sig och Sturla Þórðarson genom att arrangera äktenskap mellan sin son och Sturlas dotter. Bröllopet hölls på Gissurs gård Flugumýri på norra Island och enligt Sturla Þórðarson, som nedtecknade *Íslendingasaga*, var det en av de mest påkostade fester som hade hållits på Island.¹⁰ När festen tog slut gav värden gåvor till ett flertal ”goda män”, bland dem Hrafn Oddsson. Nu kände Hrafn sig också tvungen att berätta för Gissur att denne skulle vara varsam, men på grund av sina andra lojalitetsband kunde han fortfarande inte säga något mer konkret om de planer som fanns på att döda Gissur. Några dagar senare samlade bröderna Eyjólfur och Ásgrímur ihop sina män, red mot gården och stack den i brand. Få klarade sig i branden på Flugumýri, men bland de överlevande fanns Gissur Þorvaldsson. Han förlorade emellertid sin fru och sina söner.¹¹ Efter branden följde en rad åtgärder från Gissur Þorvaldssons sida. Han började med att försäkra sig om stöd och lojalitet bland andra hövdingar och träffade bland annat Hrafn Oddsson, som svor trohet till honom. Denne lovade enligt sagan dessutom uttryckligen att inte

8 *Sturlunga saga* I 1946, s. 482.

9 Gissur Þorvaldsson hade år 1238 dräpt Sighvatur Sturluson och fyra av hans söner, däribland Sturla, bror till Þórður kakali. I slaget deltog bland andra Eyjólfurs och Ásgrímurs far, Þorsteinn, på Gissurs sida. **Þórður kakali kom sedan till Island och skulle hämnas bland andra** på Þorsteinn som dock blev benådad och följde Þórður därefter. Både Hrafn Oddsson och Eyjólfur blev sedan knutna till Þórður via äktenskap med hans brors (Sturlas) döttrar under åren 1245–1246. *Sturlunga saga* II 1946, s. 70, 81. Se även Auður Magnúsdóttir 2001, s. 84f.

10 *Sturlunga saga* I 1946, s. 483.

11 Om slaget och färden dit se *Sturlunga saga* I 1946, s. 484–492.

erbjuda något stöd till dem som hade stått bakom branden. Det löftet höll han dock inte särskilt länge. År 1253 red Hrafn och Eyjólfur med ett stort följe mot Gissur i avsikt att dräpa honom, vilket emellertid misslyckades. Däremot dödades Eyjólfur två år senare.¹²

Mitt i den pågående kampen under Sturlungaperioden försökte den norska kungamakten inlemma Island som skattland. Flera försök hade gjorts tidigare men hövdingarna tycktes, som har framgått, allt som oftast glömma sina löften till kungen så fort de kom till Island och utnyttjade istället kungens gunst för egen maktvinning. År 1258 gjorde kungen en ny ansats genom att utnämna Gissur Þorvaldsson till jarl över Island.¹³ Gissur åkte tillbaka till Island och samma år avslutades konflikten om branden på Flugumýri genom att Ásgrímur Þorsteinsson gav Gissur så kallad självdöm.¹⁴ Därefter höll de sin förlikning väl. Det berättas också att Gissur Þorvaldsson och Hrafn Oddsson slutgiltigt försonades år 1262.¹⁵

Berättelsen om Gissur, Hrafn, Ásgrímur och Sturla skulle kunna sluta här och endast ses som ett exempel på hur maktkonflikter kunde te sig i ett samhälle utan central kungamakt. Men dessa män överlevde striderna och kungen utnämnde dem, som läsarna redan känner till, att bli hans ämbetsmän på Island i direkt anslutning till maktövertagandet.¹⁶ De män som tidigare hade stått på motsatta sidor befann sig i ett nytt läge då landet övergick till kungamakten – de förväntades nu ingå i samma lag.

Jag har valt att utgå från Ásgrímur även i fortsättningen, eftersom han särskilde sig från de övriga hövdingarna/ämbetsmännen. För det första tillhörde han inte de stora goðasläkterna på Island. För det an-

12 *Sturlunga saga* I 1946, s. 502, 505, 518. Det var Þorvarður Þórarinnsson och Þorgils skarði som stod bakom dråpet på Eyjólfur.

13 *Sturlunga saga* I 1946, s. 525.

14 Självdöm innebar att man erbjöd den andre parten att besluta om förlikningens villkor. Fördelarna var att det oftast blev böter eftersom det inte ansågs hedervärt att vägra ett sådant erbjudande. Se Miller 1990, s. 274–289.

15 *Sturlunga saga* I 1946, s. 528f.

16 Gissur var jarl 1258–1268 (till sin död), medan Hrafn Oddson blev kungens märkesman och hade ämbete på Island 1270–1289 (till sin död). Sturla var lagman 1272–1282 (till sin död) och Ásgrímur var sannolikt syssloman ca 1280–1285 (till sin död).

dra utgjorde han med anledning av sin ekonomiska situation ett undantag från de övriga bland ämbetsmännen. För det tredje verkar han inte ha varit särskilt vänsäll (vinsæll) bland folket (se citat nedan), vilket sannolikt berodde på hans delaktighet i branden. Att bränna folk inne eller ligga i bakhåll gick stick i stäv med hederskodex och borde ha inneburit att vederbörande förlorade sin ära. Sturlungaperioden var dock överlag en tid där den vanliga hederskodexen fick ge vika för metoder som i fredstid inte skulle ha accepterats. Sist men inte minst finns det mera utförlig information att tillgå om Ásgrímur än om de övriga.

Enligt uppgifter från tre samstämmiga annaler kom Ásgrímur Þorsteinsson till Island år 1280.¹⁷ Ungefär vid samma tid gifte biskop Árni Þorláksson bort sin systerson med Ásgrímur Þorsteinssons brorsdotter. Efter bröllopet ingick de båda männen vänskap. Ásgrímur blev syssloman med biskopens hjälp. Eftersom Ásgrímur enligt sagan inte ägde någon egen gård såg biskopen dessutom till att han fick bosätta sig på en av biskopens gårdar:

Ok þegar er þessar mægðir tókuz varð mikil vinátta með Árna byskupi ok fyrrnefndum Ásgrími. Fekk hann með hans fulltingi ok framkvæmð hváratveggju sýslu fyrir sunnan [ok] fyrir utan Þjórsá með herra Hrafn. En því að í þenna tíma þótti engi maðr vera nema hann væri vin Árna byskups, tóku margir at skipta sínu hugarfari til þessa sama Ásgríms. Nú því at herra Ásgrímr átti enga staðfestu setti herra byskup hann niðr á þat land er á Baugsstöðum heitir niðri á Eyraþakka.¹⁸

17 *Islandske Annaler* I 1280, s. 29; II, s. 50; V, s. 195. Han nämns inte överhuvudtaget i de andra annalerna förutom när han dör.

18 Översättning: Och när denna släktskap hade etablerats uppstod stor vänskap mellan biskop Árni och den tidigare nämnde Ásgrímur. Tack vare biskopens stöd och åtgärder fick han syssla söderöver och utanför Þjórsá tillsammans med herra Hrafn. Eftersom alla lade stor vikt vid biskopens vänskap var det många som ändrade sin uppfattning om Ásgrímur. Men eftersom herra Ásgrímur inte hade någon egen gård placerade biskopen honom på gården Baugsstaðir i Eyraþakki. *Árna saga byskups* 1998, s. 82.

Citatet belyser dels betydelsen av vänskap med biskopen, dels Ásgrímurs ekonomiska situation, något som i sin tur indikerar att Ásgrímur fått betala dyrt till Gissur för sin delaktighet i branden. Som följd av biskopens goda rykte ökade den ingångna vänskapen Ásgrímurs anseende. En allians hade bildats.

Sysslan skulle Ásgrímur dela med Hrafn Oddsson.¹⁹ Biskopen hade dock inte någon makt att tillsätta sysslomän och därför är det möjligt att Ásgrímur hade fått sysslan direkt från kungen efter att biskop Árni lagt ett gott ord för honom. Eftersom källorna helt tigger om detta kan vi emellertid inte vara säkra. Det som talar emot att han överhuvudtaget var ”laglig” syssloman är den tystnad som i övrigt råder om honom i annalerna.²⁰ Det är därför också tänkbart att biskopen gav honom en position som Hrafn's underman. Säkerligen har det också spelat roll att Þorvarður, som var syssloman i södra fjärdingen, var bortrest till Norge under perioden 1281–1288.²¹ Att Ásgrímur ändå senare sågs som syssloman med en egen syssla vet vi eftersom kungamakten uppenbarligen ansåg att ämbetet åter skulle tillsättas efter hans död år 1285.²²

Vad vanns på vänskapen mellan biskopen och Ásgrímur? För att ta reda på det måste vi undersöka hur biskopens politiska ställning var under den aktuella perioden samt båda parter förväntade vinster.

Från år 1269, alltså från det att Árni Þorláksson blev biskop, till år 1297 pågick staðamál.²³ Vänskapen mellan biskopen och Ásgrímur Þorsteinsson ingicks enligt biskopssagan runt 1280, det vill säga efter det att kungamakten hade etablerats på Island.²⁴ Samma år dog

19 *Árna saga biskups* 1998, s. 82.

20 Sysslomännen reste i regel till Norge, vilket Ásgrímur inte gjorde. Åtminstone finns det inte något i annalerna som indikerar detta.

21 *Íslandske Annaler* 1281–1288 I, s. 30; II, s. 5; IV, s. 142; V, s. 196; VIII, s. 338; IX, s. 384; X, s. 485.

22 Jfr Axel Kristinsson 1998a, s. 118

23 Om staðamál se Magnús Stefánsson 2000.

24 I några av annalerna står som tidigare nämnts att Ásgrímur Þorsteinsson kommer till Island 1280, men huruvida kungen då hade givit honom tjänst som ämbetsman framkommer inte. En tänkbar tolkning är att biskopen i kraft av sitt ämbete kunde ge kungen råd om lämpliga kandidater, vilket i så fall skulle kunna förklara både passagen i sagan och resan.

kung Magnus som hade stöttat biskopen och varit hans vän. Nu tog en förmyndarregering vid, som helt ställde sig på lekmännens sida i kampen om staðir. Konflikter uppstod också i Norge, vilket bland annat resulterade i att ärkebiskopen i Norge förvisades år 1282. Kung Magnus död var dock sannolikt okänd på Island vid denna tidpunkt, varför det är rimligt att anta att *Ásgrímur* såg en chans att höja sin status genom vänskap med biskopen. Vänskapsbandet mellan dem blev dock av olika skäl aldrig tillräckligt starkt och så småningom upplöstes alliansen helt. *Ásgrímur* fick bland annat ett barn med sin frilla vilket av naturliga skäl förargade biskopen. Då *Ásgrímur* dessutom var gift var brottet ett horsbrott som enligt kyrkan kunde straffas med bannlysning. *Ásgrímur* hade därmed inte endast förolämpat sin hustrus släkt utan hela kyrkan och i synnerhet biskopen genom sitt agerande. När sedan sysslomannen Hrafn Oddsson reste till Norge 1282 intog *Ásgrímur* en offensiv inställning mot biskopen vilket enligt sagan ledde till att biskopen tog tillbaka gården.²⁵ Den vänskap som hade ingåtts bara några få år tidigare fick nu ett tvärt slut.

Den pragmatiska vänskapen

Vänskap blev aldrig en bestående garanti för en säker maktbas, varken under Sturlungaperioden eller den norska perioden. Ett exempel från *Sturlunga saga* där vänskapen utan vidare förvandlas till fiendskap är symptomatiskt:

Þeir Árni Bassason ok Árni Bjarnason stóðu í þot ok reiddu vápnin. Þá mælti Árni Bjarnason: ”Eigumst vit ekki við, því at vit höfum mælt til vináttu.” Þá lét Árni Bjarnason síga niðr skjöldinn frá andliti sér. En er Árni Bassason sá þat, reiddi hann upp öxina tveim höndum ok hjó til hans.²⁶

25 *Árna saga biskups* 1998, s. 97f., 105–108. Se även s. 112, 121, 125.

26 Översättning: Árni Bassason och Árni Bjarnason stod beredda med vapen mot varandra. Då sade Árni Bjarnason: ”Låt oss inte slåss för vi har ingått vänskap.” Árni Bjarnason sänkte därefter skölden från sitt ansikte. Men då Árni Bassason såg det, svängde han upp yxan med bägge händerna och högg till honom. *Sturlunga saga* I 1946, s. 93.

Att vinna vänskap var en sak, men att behålla den kunde ofta vara svårare. Fiendskapen mellan biskop Árni och Ásgrímur varade till slutet av Ásgrímurs liv, men när han låg för döden ångrade han sitt beteende gentemot kyrkan och fick förlåtelse av biskopen. Ásgrímur begravdes i Skálholt och hans son Eyjólfur och dennes fru gav stora gåvor till kyrkan. Biskopen tog sig därefter an en av Ásgrímurs söner och lät utbilda honom till präst.²⁷

Det kan vara svårt att dra gräns mellan pragmatisk och andlig vänskap.²⁸ Vänskapen mellan Ásgrímur Þorsteinsson och biskop Árni ter sig framförallt som en pragmatisk vänskap, som upprättades i ett specifikt syfte och som tog slut då behovet inte längre förelåg. Även här finns dock element av det som skulle kunna kallas andlig vänskap:

Ásgrímur þóðdi allar meingerðir byskups og Lopts heldr illa, því at hann var af þeim velgerningum vanr ok skildi hvé mikils hann missti, en í annan stað lágu ok byskupi verr Ásgríms meingerðir en annarra manna, því að hann þóttiz af honum betra verðr en öðrum mönnum ok harmaði meir sakir fornnrar elsku hans misræði.²⁹

Vänskapen ses här som en hybrid med överlag åt det pragmatiska då vänskapen fyllde viktiga funktioner för både biskopen och Ásgrímur. Ásgrímur tillhörde inte dem som hade staður. Han utgjorde således inte något hot mot biskopen i dennes kamp för övertagandet av samtliga staðir. Det är därför sannolikt att biskopen verkade för att få in nya män i ämbeten vilka, likt Ásgrímur, inte gjorde anspråk på det som biskopen såg som kyrkans egendomar. En parallell är att biskopen även ordnade bröllop på biskopssätet Skálholt då hans systerdotter ingick äktenskap med storbonden och riddaren Þórður Hallsson som inte heller gjorde några anspråk på staður.³⁰ Bägge männen var

27 *Árna saga biskups* 1998, s. 140f. Två av Ásgrímurs tre söner blev för övrigt präster.

28 Denna distinktion görs av Hermanson 2003, s. 528f.

29 Översättning: **Ásgrímur tålde biskopens och Lopturs oförrätter illa då han var van vid välgärningar från deras sida och förstod hur mycket han hade förlorat, biskopen hade också svårare för Ásgrímurs oförrätter än andras för han tyckte sig vara värd ett bättre agerande från honom än från andra män och med anledning av hans forna kärlek beklagade han hans missdåd.** *Árna saga biskups* 1998, s. 98.

30 *Árna saga biskups* 1998, s. 52.

storbönder och ledande inom sin ”klass”. Biskopen hade också vänner bland lekmännen som var av goðasläkter, men symptomatiskt nog bodde dessa inte heller på staður.³¹

Som vi redan har sett så påverkade den politiska situationen i Norge naturligtvis händelseutvecklingen på Island. Det är exempelvis uppenbart att biskopen befann sig i ett besvärligt läge då kung Magnus dog och förmyndarregeringen tog över och hotade att omintetgöra allt det arbete som biskopen hade lagt ned på att återföra kyrkans egendom till kyrkan.

Biskopen hade mycket att vinna på vänskapen med Ásgrímur Þorsteinsson och vice versa. Ásgrímur Þorsteinsson vann både popularitet och ekonomiska fördelar, och så småningom en ny status som ämbetsman. Att biskopen även skaffade sig fler vänner som inte var av de gamla goðasläkterna och som äktade biskopens släktingar kan vara ett tecken på hans strategi att välja dem av lägre börd som därmed stod i starkare lojalitetsförhållande till honom.³² Dessutom hade dessa män, storbönderna, som regel inte tillgång till staðir (se nästa kapitel), något som måste ha varit en bonus, om inte en förutsättning, för biskopens val av vänner.

Den vänskap som biskopen ingick med Ásgrímur, Þórður Hallsson och flera av de ledande lekmännen på Island ser jag följaktligen som exempel på vänskap som upprättades i ett specifikt syfte: Att säkra biskopens makt gentemot de lekmän som vägrade överlämna staðir. Exemplet visar också att vänskap som politisk strategi fortsatte att spela roll i det politiska livet på Island. En viktig anledning till detta var att Island befann sig i periferin av det norska riket, vilket innebar att en aristokrati bestående av kungens ämbetsmän inte själv helt kontrollerade sin maktbas. Det var därför viktigt att åstadkomma och bibehålla relationer som syftade till att upprätthålla makten på Island.

31 Här tänker jag på de tre bröderna Þórður Narfason, Sturla Narfason och Þorlákur Narfason. Samtliga var lagmän under olika perioder. Se *Árna saga biskups* 1998, s. 104. Jag nämnde tidigare att Sighvatur av Oddaverjalsläkt också blev god vän med biskopen, men förutsättningen för detta verkar även ha varit att han hade lämnat Oddi (staður) till biskopen.

32 Här kan man också jämföra med frilloförhållanden som fungerade på samma sätt. Se Auður Magnúsdóttir 2001, s. 80–88.

Vertikala och horisontala relationer

Under Sturlungaperioden kämpade goðarna mot varandra. Makten var instabil och kunde snabbt förloras och återerövras, vilket också innebar en stor töjbarhet i maktstrukturen. Böndernas stöd var avgörande och goðarna försåg sina tingsmän eller klienter med materiella gåvor och fester för att bibehålla deras lojalitet. Att kungamakten etablerades på Island innebar uppkomsten av en ny hierarki. Om det tidigare goðaväldet hade varit beroende av stöd nedifrån så byggde kungamakten tvärtom på legitimitet uppifrån. De vertikala vänskapsbanden skulle härvidlag ha blivit betydelselösa då lojaliteten flyttades uppåt till kungen och aristokratin.³³

Det är sannolikt att banden nedåt blev mindre viktiga än tidigare. Källorna under 1300-talet berättar överlag inte om vertikala förbindelser. Med tanke på Islands perifera läge är det dock osannolikt att banden bröts helt. Biskop Árni sägs ha hållit fester ofta och blev tack vare detta populär bland ”alpýða”, som kan översättas till gemene man.³⁴ En sannolik hypotes är att patron-klient-relationerna blev mer formaliserade än tidigare och att vänskapsbanden uteslöts. Det framstår vidare som troligt att det blev ovanligare att ämbetsmän gifte bort sina döttrar med män av uppenbart lägre status eftersom ämbetsmännen inte längre hade möjlighet att påverka det politiska systemet på samma sätt som innan. Säkerligen såg man till att även i fortsättningen gifta bort sina döttrar med män av hög ekonomisk status. Det skedde därför sannolikt en förskjutning från social till ekonomisk status.

Kungamaktens införande innebar en ny hierarkisering och en ökad social stratifiering i hela samhället.³⁵ Men vad hände då med de horisontella vänskapsförbindelserna? Dessa var under Sturlungaperioden ofta mer osäkra än vänskapsrelationerna mellan goðar och deras tingsmän. Goðarna förlorade sin tidigare individuella maktställning och likställdes med varandra som kungens handgångna män. Äm-

33 Se Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 154f., 161.

34 *Árna saga biskups* 1998, s. 22; *J. Fritzners ordbok*, sökord alpýða.

35 Vésteinn Ólason 1994, s. 125.

betsmännen förväntades agera tillsammans och vara förenade i sin lojalitet gentemot kungen. Denna verkar inte ha varit problematisk. I *Árna saga biskups* sägs att kungens handgångna män visserligen hade motsatta åsikter men att samtliga var lojala gentemot kungamakten.³⁶ Källorna om den politiska kulturen på Island blir emellertid färre ju längre in på 1300-talet som vi kommer, vilket försvårar entydiga analyser av ståndpunkter och konfliktmönster.³⁷

Innebar då en ny gemensam identitet och ideologi att motsättningar inom aristokratin helt försvann? Som jag nämnde tidigare betraktades Island under fristatsperioden som ett fejdssamhälle. Historikern Helgi Þorláksson menar att fejderna spelade roll i maktspelet även efter kungamaktens införande. Enligt honom var 1300-talet en övergångsperiod där både kungamaktens nya lagar och fejderna fortsatte sida vid sida.³⁸ Att hämnd fortfor att förekomma är ganska givet, men exemplen i källorna räcker sällan till för att uttala sig om en hämndaktion ledde till en fullt utvecklad fejd.³⁹

Det finns dock ett exempel som visar både de horisontella och de vertikala relationernas betydelse för den norska perioden. Sysslomanen Björn Einarsson och bonden Þórður Sigmundsson var av okänt skäl inblandad i en konflikt år 1293. Konflikten resulterade i en väpnad konfrontation där två av Björn Einarssons män dödades, och han själv och merparten av hans följe misshandlades. Annaler berättar att Björn så småningom lyckades rida till sin gård på västra Island och därefter kallade till sig flera av landets mäktigaste män. Ett år senare, 1394, var det dags för en uppgörelse. Björn Einarsson hade ett följe på nära 90 man inklusive några av landets högsta ämbetsmän – hirdstyraren, en lagman, en syssloman, två präster och andra storbönder.

36 *Árna saga biskups* 1998, s. 65.

37 Svårigheten gäller både konflikter mellan ämbetsmännen och konflikter överlag. Från 1340-talet och framåt märks dock i annalerna en större oro på Island än tidigare. *Isländske Annaler*, exempelvis V 1341–1342, s. 209f.; IX 1382–1387, s. 414f., IX 1391, s. 418.

38 Helgi Þorláksson 1997, s. 260f., och 2007b, s. 32–34.

39 Helgi Þorláksson 2007b, s. 31, hänvisar till en episod i annalerna från åren 1309–1310. En man dödades efter att han hade förolämpat en annan. Kort därpå blev den förolämpade dräpt av sonen till den som hade dödat först. Händelsen kan beskriva en fejd, men episoden förklaras inte närmare och därför blir det svårt att se huruvida detta var en fejd eller bara en ren hämndaktion.

Hirdstyraren stämde Þórður Sigmundsson och alla hans män för dråpen på Björns män. Þórður Sigmundsson hade också ett relativt stort följe, på nära 50 man, och åtminstone en lagman var på hans sida. De sex män som hade stått bakom misshandeln blev dömda till fredlöshet, men de som utfört dråpen var inte med bland de anklagade. Under mötet uppnåddes sedan en förlikning mellan Þórður och Björn med goda mäns hjälp. Enligt den skulle Björn Einarsson själv besluta i saken på det sätt som skulle ge honom mest heder.⁴⁰ Detta är en för tiden typisk beskrivning av en självdöm och konflikten såväl som konfliktlösningen liknar i mångt och mycket dem som utspelar sig i *Sturlunga saga*. Det berättas att Björn Einarsson gjorde det hedervärda, genom att utnämna fjorton män från bägge sidor som tog hand om förlikningens villkor. Beslutet blev att Þórður Sigmundsson skulle bjuda Björn Einarsson, dennes hustru och hans svenner till en god fest och dessutom ge Björn 50 hundraden (i fortsättningen h.).⁴¹ Efter detta omtalas det att Björn Einarsson förlänade sina män goda gåvor. I slutet av annalberättelsen nämns också att Þórður Sigmundsson gifte bort sin dotter med Ari Guðmundsson.⁴² Det sägs inte vem denne Ari var, men möjligen var det en allians som bildades för att trygga freden.⁴³

I exemplet finns allt som kännetecknade det traditionella systemet, gåvor och fester, förlikningar i form av självdöm etc. Att det var viktigt att få med sig de kungliga representanterna till förlikningen, det vill säga hirdstyrare, sysslomän och lagmän, märks av annalskrivarens formuleringar men till syvende og sist var det dock antalet följesmän som verkar ha varit utslagsgivande, precis som tidigare. Att kungamakten infördes som en ny auktoritet och att ämbetsmännen inte behövde böndernas stöd på samma sätt som tidigare kan fastställas. I praktiken och så länge ämbetsmannaförvaltningen inte hade institu-

40 *Íslandske Annaler* IX 1393–1394, s. 421f., 424f.

41 Hundraden var den måttenhet som användes för jordegendom. Ett hundrade motsvarade värdet av 120 alnar vadmal. Se kapitel 7.

42 *Íslandske Annaler* IX 1394, s. 425.

43 Arnór Sigurjónsson 1975, s. 35, menar dock att händelserna kan ha inträffat oberoende av varandra.

tionaliserats i någon högre grad kunde dock böndernas stöd fortsätta vara lika betydelsefullt som tidigare, i synnerhet vid maktdemonstrationer och konflikter med andra inom aristokratin.

Ett labilt system

Exemplet ovan belyser också att den politiska kulturen var icke institutionaliserad och därför kunde skapa labilitet. Att de handgångna männen såg sig som en exklusiv grupp är dock tydligt. I synnerhet märks detta när någon av kungens män utsattes för hot. När den norske ämbetsmannen Álfur Bassason i Krók blev attackerad på tinget år 1305 var det, som tidigare har nämnts, riddaren Þórður och andra handgångna män som hjälpte honom därifrån.⁴⁴ Med *Hirdskráen* formaliserades hierarkin och strukturen blev därvid mindre töjbar och mindre individualistisk än tidigare. Oavsett om de handgångna männen kände sig tvungna att hjälpa sin norske kollega eller gjorde det av egen fri vilja ledde systemet till en överordning av gemenskap. Denna gemenskap stärktes sannolikt vid hot utifrån.

Interna konflikter mellan ämbetsmän och potentiella ämbetsmän tog inte slut i och med kungamaktens införande. En konflikt som utspelades både bland ämbetsmän och mellan ämbetsmän och bönder var det så kallade Smiðsmál 1361.⁴⁵ Konflikten hade som tidigare nämnts sin bakgrund i att flera storbönder och klerker på norra Island vägrade erkänna den nytillsatte biskopen på norra Island, Jón skalli Eiríksson. Dessutom fanns oenigheter om den skatt som skulle betalas. Ytterligare faktorer bidrog sannolikt till konflikten. Den norska kungamakten hade från 1340-talet utnämnt en hirdstyrare som samlade in skatten till kungen. Ett nytt system infördes vid mitten av 1350-talet vilket innebar att välbärgade män kunde resa till Norge och köpa sig rätten att kräva in skatt under en treårsperiod. Kungamakten utsåg upp till fyra män samtidigt som arrenderade landet under en och samma period. Detta pantlånesystem verkar ha drabbat befolk-

44 *Lárentíus saga* 1998, s. 260.

45 Om Smiðsmál se Einar Bjarnason 1974; Björn Þorsteinsson & Guðrún Ása Grímsdóttir 1989, s. 238–241.

ningen hårt. År 1360 fanns fyra hirdstyrare (en för varje fjärding) och den som skulle ta in skatten av nordlänningarna, Jón Guttormsson, möttes av starkt motstånd. Nära 300 män ska ha samlats och träffat honom för att protestera mot hans påstådda maktmissbruk. Han fick fly till södra Island och kunde följaktligen inte kräva in några skatter i norra fjärdingen. En annan hirdstyrare, Árni Þórðarson, slogs år 1361 med samme Jón Guttormssons män på Alltinget. Annalen berättar att tre av Árnis män **skadades. Samma år kom en norsk hirdstyrare till Island, Smiður Andrésson, som ensam hade köpt rätten till skatteintäkterna de närmaste tre åren. Det sägs att Smiður och Árni bekräftade sin vänskap.**⁴⁶ Ett år senare tillfångatog emellertid Smiður Árni och lät **halshugga honom av en för eftervärlden okänd anledning.** Smiður red senare med Jón Guttormsson (då lagman) och ett följe till norra Island för att få slut på konflikten med biskopen och bönderna. När de kom till gården Grund drabbade de samman med nordlänningarna som dräpte både Smiður Andrésson och Jón Guttormsson. Totalt dog omkring femton män i slaget.⁴⁷

I detta fall skulle man möjligen kunna tala om två olika maktkoalitioner med Smiður Andrésson, Jón Guttormsson och deras män på den ena sidan och Árni Þórðarson och nordlänningarna på den andra. Detta var dock inte några givna grupper, vilket märks av att Smiður Andrésson och Árni Þórðarson trots allt inledde vänskap i början av den förstnämndes maktperiod. Exemplet klargör också kungamaktens besvär att välja ämbetsmän som både skulle ha lokal makt och vara lojala mot kungamakten. Jón Guttormsson förefaller ha varit ett dåligt val; han hade blivit dömd till kungens nåd tidigare men lyckades som synes likväl få ett ämbete på Island där han uppenbarligen inte blev särskilt populär.⁴⁸

I ett nationalromantiskt skimmer har **Smiðsmál tidigare markerat** en isländsk seger gentemot det norska kungadömet. Islänningarna skulle enligt denna historieskrivning helt enkelt ha visat var skåpet

46 *Islandske Annaler* IX 1361, s. 407f.

47 *Islandske Annaler* IX 1362, s. 408.

48 *Islandske Annaler* VIII 1348, s. 354; Bogi Benediktsson 1881–1884, s. 449ff.

skulle stå.⁴⁹ Annalerna stödjer inte direkt denna slutsats. Utförlig information om orsaker och kausala samband finns sällan i källorna. Smiðsmál kan förklaras som en lokal maktkamp men också som en konsekvens av den politik som kungamakten hade börjat föra på Island från mitten av 1300-talet. Med tanke på det ökade antal konflikter som annalerna skildrar kan det finnas fog för uppfattningen att de politiska ställningarna hade blivit mer instabila än tidigare. Att kungen valde olika ad-hoc-lösningar för förvaltningen på Island innebar också osäkerhet för landets aristokrati. Denna osäkerhet kan i sin tur ha bidragit till ett ökat behov av förstärkning av identiteten, något som verkar ha varit framträdande främst under perioden efter 1330.

Något som ytterligare kan stödja slutsatsen om en politisk osäkerhet är de isländska ämbetsmännens intresse för hirden och dess arbete. Manuskript och riddarromaner verkar öka i antal ju mer hirden i övriga Norden förlorade sin betydelse. Karl-Erik Löfqvist observerade redan år 1935 att 1300-talets islänningar märkligt nog fortsatte att använda titlar även om de hade förlorat sin funktion:

Hirdnamn och hirdtermer levde kvar och voro i bruk under hela 1300-talet, kanske särskilt starkt på det mera avlägsna Island, men redan före sekelskiftet 1300 hade dock riddarväsendet börjat frigöra sig och intaga en självständig ställning, som utformades till allt större överensstämmelse med det allmänneuropeiska mönstret.⁵⁰

Islänningar fortsatte alltså att använda sig av hirdtermer och intresset för *Hirdskråen* verkar också ha ökat under 1300-talet. Steinar Imsen skriver:

I Norge synes den praktiske interessen for Hirdskråen å ha fortapt seg omkring 1350, samtidig som islendingenes interesse for hirdloven synes å ha vært voksende. Mens de fleste norske tekstene kan knyttes til miljøet rundt riksstyret i Oslo og Bergen, synes de islandske tekstene å hatt tilknytning til landets stormenn.⁵¹

49 Exempelvis Jón Jóhannesson 1958, s. 74.

50 Löfqvist 1935, s. 141.

51 Se *Hirdskråen* 2000, s. 19.

Manuskripten till *Hirdskråen* verkar alltså ha varit som mest populära vid samma tid som det rädde en osäkerhet om vem eller vilka som fick i uppdrag att förvalta Island.⁵² *Hirdskråens* popularitet och användandet av titlar bestod alltså även när det inte längre fanns något fog för det. Tillsammans med intresset för att skriva egna riddarsagor och översätta andras ingick formerandet av en ny identitet som användes för att legitimera, identifiera och exkludera.

Den politiska kulturen på Island var en icke institutionaliserad maktstruktur. Även om hirden infördes på Island saknade den ett sammanhang i meningen kung och hov, vilket också innebar att de personliga relationerna fortsatte att utgöra de mest betydelsefulla politiska banden. Med tanke på den osäkerhet som trots allt fanns (när det gäller ämbetsstid etc.) var det ytterst viktigt att vinna och behålla vänner genom olika typer av allianser och att framhäva sin egen exklusivitet genom användande av titlar och legitimerande litteratur.

Självklart fortsatte konflikter att förekomma inom eliten, men det mesta tyder i alla fall på att aristokratin tog till sig den nya norm som följde med kungamakten där den aristokratiska gemenskapen sattes i första rummet.

Idealmannen och aristokraten

I *Sturlunga saga* möts vi gång på gång av hövdingar som slår ihjäl varandra i konkurrens om makten. Detta händer också i islänningasagorna, även om de förmedlar en idealiserad bild och hederskodexen är stramare där än i de samtida skildringarna. Under Sturlungaperiodens strider var storgoðarna varandras konkurrenter, men redan under 1200-talet hade hövdingarna i allt större utsträckning blivit kungens hirdmän och därmed bundna till *Hirdskråen* och kungens auktoritet. Sagorna som skrevs under 1300-talet återspeglade denna nya homosocialitet bland männen genom att fokusera mer på männens vänskap och jämbördighet. Aristokratin förväntades agera i

52 Kungen verkar ibland ha tillsatt okända eller närmast okända personer som hirdstyrare vilket också påverkade aristokratins maktmöjligheter som enad grupp. Detta gäller i synnerhet perioden 1354–1370 då två till fyra hirdstyrare utsågs samtidigt.

enlighet med sin särställning. *Hirdskråen* har ett antal exempel på hur hirdmännen skulle bete sig, och i närmast samtliga fall handlade det om att tygla sig på ett eller annat sätt (oavsett om det gällde spel, brännvin, kvinnor etc.), bete sig som ett kollektiv och framförallt agera oklanderligt i kungens närhet.⁵³

De isländska ämbetsmännen blev, som tidigare har framhållits, en egen grupp med egen identitet när kungamakten etablerade sig och de kunde nu bygga upp sina vänskapsförbindelser på ett annat sätt än tidigare. Den ideala vänskapen implementerades via riddarsagor och fornaldarsagor på liknande sätt som den tidigare hade gjort via islänningasagorna. Det var inte själva vänskapen som förändrades utan att männen i sagorna nu var en grupp som kämpade tillsammans och inte individ mot individ. Det är med andra ord formeringen/formaliseringen som framträder i den nya typen av litteratur, inte förändringar av själva vänskapen inom aristokratin.

Det fanns under 1300-talet en litteratur som formade och formades av ett aristokratiskt ideal. De nya sagorna kan sägas vara en kompromiss mellan kungamakten å ena sidan och de isländska hövdingarnas behov å den andra. Genom den närmast didaktiska litteraturen fick aristokratin en ny hederskodex att förhålla sig till – en kodex som band gruppen samman samtidigt som den också fick ta del av den kungliga ideologi som förstärkte dess egen legitimitet.

Det är därför olyckligt att skiftet i sagatraditionen ofta setts som en övergång från något bra till något sämre, från isländskt till norskt, eller som tecken på kulturellt förfall eller liknande. Detta perspektiv finns fortfarande:

Bóksögur af Íslendingum áttu sitt fullproskaskeið undir lok 13. aldar meðan veraldarhöfðingjar sátu á kirkjustöðum með klerka í þjónustu sinni en þegar kirkjan tók forræði staða og dómsrétt yfir klerkum í sínar hendur virðist ritun Íslendinga sagna hafa látið undan fyrir

53 Se exempelvis *Hirdskråen* 2000, s. 148–151; *Den norröne litteraturen, Kongsspegelen* 1963, s. 72–89; jfr Bagerius 2009, s. 69f.

kirkjulegum lærdómi líkt og holtasóley á berangri hopar fyrir innfluttri belgjurt.⁵⁴

Naturligtvis finns all anledning att beakta skiftet och dess påverkan på den litterära produktionen, men istället för att se det utifrån en godtycklig värdegrund borde det finnas mer konstruktiva sätt att undersöka vad de postklassiska islänningasagorna, liksom fornaldarsagorna och riddarsagorna, kan berätta om det samhälle som de skrevs ned i och varför de verkar få en bredare publik under denna period. Frågorna borde även kunna utsträckas till 1300-talet. Aristokratin hade lyckats skapa sig en ny plats i samhället i och med kungamaktens övertagande men behovet av en symbolisk bekräftelse på gruppens exklusivitet fanns och påverkade i sin tur också produktionen av litteratur. Den isländske litteraturvetaren Vésteinn Ólason ser i detta sammanhang en förändring i fornaldarsagorna under 1300-talet. Han menar att de från början återspeglade ett typiskt bondesamhälle men att de i allt högre grad kom att karaktäriseras av en feodal ideologi.⁵⁵

Kungens män på Island var en del av det höviska samhället: Ett flertal av dem hade blivit dubbade, de reste till hovet i Norge och visste vad som förväntades av dem där. Även om det i materiell bemärkelse är svårt att se införandet av en hövisk kultur inom aristokratin på Island finns dock andra källor som kan belysa betydelsen av den nya ideologin, nämligen den höviska litteraturen.⁵⁶ Förutom riddarsagor och fornaldarsagor skedde också legitimeringen genom sammanställningar av stora manuskript såsom *Hauksbók*. Framförallt i litteraturen gjordes försök att skapa en idealiserad bild av det ädla, det som konstituerade det nobla och ridderliga. I riddarromanerna fokuserades det

54 Översättning: Skrivna sagor om islänningar nådde sin höjdpunkt vid slutet av 1200-talet då världsliga hövdingar disponerade staðir och hade klerker i sin tjänst. Men när kyrkan fick dispositionsrätt över staðir och jurisdiktion över klerkerna verkar nedtecknandet av islänningasagor ha vikit för kyrklig lärdom liksom en fjällsippan på barmark viker sig för en importerad lupin. Guðrún Ása Grímsdóttir 1998, s. ix.

55 Vésteinn Ólason 1994, s. 122–125. Henric Bagerius 2009 har i sin avhandling tagit vara på denna omvandling och använder litteraturen för att beskriva en ny aristokratisk identitet på Island under senmedeltiden.

56 Det finns ytterst få artefakter från 1300-talet vilka kan ge information om konsumtion och självbild. Dock existerar en så kallad hirdstyrarbägare (horn) som sannolikt tillhörde hirdstyraren Ívar hólmur Vigfússon. Kristján Eldjárn 1961, s. 100–104.

på familjen. Om en nobel man försöker dölja sitt ursprung kommer hans ”riktiga natur” dock alltid fram mot slutet.⁵⁷

Alla de nordiska länderna påverkades av den bild av det höviska samhället som hade utvecklats i Västeuropa under 1100- och 1200-talen.⁵⁸ När islänningarna anpassade sig till att inlemmas i den norska kungamakten där riddarfiguren var modellen för aristokratiskt uppförande växte det därför fram en litteratur som var parallell till den i Europa.⁵⁹

Det var under kung Håkon Håkonsson (regeringstid 1217–1263) som de första översättningarna av riddarsagorna kom till. Denna tradition verkar islänningar ha tagit till sig i ännu högre grad än folken i grannländerna; åtminstone började de förutom att översätta riddarsagor också dikta egna varianter. Dessutom anses *Konungs skuggsjá* ha tillkommit på kung Håkons initiativ.⁶⁰ Den höviska litteraturens didaktiska betydelse för såväl kungen som aristokratin har ansetts vara stor. Genom berättelserna lärde sig aristokraterna hur de skulle bete sig och vilket språkbruk som de borde använda. Man kan säga att sagorna och furstespeglarna närmast kan ses som ett slags användarmanualer i höviskt beteende.

Herman Bengtsson menar också att den höviska litteraturen i Norden spelade avgörande roll vid själva utformandet av en riddararistokrati som liknade den kontinentala.⁶¹ Att det sedan i praktiken är svårt att se om det höviska idealet överensstämde med en isländsk verklighet på 1300-talet lämnas här därhän. Det intressanta är att den isländska aristokratin, genom sagor och annan typ av litteratur, ingick som en del av en europeisk aristokrati, där litteraturen användes för att legitimera den egna makten.

57 Bouchard 1998, s. 3–6, om till exempel Parceval och Galahad.

58 Bengtsson menar att den höviska kultur som utvecklades i Europa under medeltiden karakteriserades av såväl förfinade umgängesformer såsom konst och litteratur som framhävde och betonade ridderskapet i sig liksom hovets betydelse. Bengtsson 1999, s. 18.

59 Därav Torfi Tulinius boktitel *Matter of the North*; jfr *Matters of Rome, France and Britain*. Torfi Tulinius 2002, s. 187.

60 Det finns en tradition av kungaspeglar, didaktiska verk som användes för blivande kungar. *Konungs skuggsjá* anses ha skrivits för den blivande kung Magnus Lagaböte. Holm-Olsen 1993, s. 366f.

61 Bengtsson 1999, s. 49.

Riddarromanerna markerade, enligt Henric Bagerius, gränserna mellan "höviskt och gement, mänskligt och monstruöst och mellan manligt och kvinnligt".⁶² Avsikten var att disciplinera och stärka riddarna som en egen grupp och visa bland annat genom motbilder hur de förväntades bete sig och förhålla sig till omvärlden. Riddarromanerna vittnar om hierarkisering och ökade sociala klyftor som också återspeglade verkliga förhållanden på Island såväl som i övriga Västeuropa. Kvinnor skildras inte på samma sätt som tidigare som fiender i romanerna, utan snarare används de som verktyg för att öka sammanhållningen mellan riddarna.⁶³ Kvinnan brukas som gåva och det är ofta hon som befäster vänskapen mellan männen. Detta märks inte minst i sagan *Sigurðar saga fóts*, en berättelse där kampen om den vackra kungadottern Signý helt glöms bort efter att kämparna Sigurður och Ásmundur har träffats och prövat sina krafter mot varandra. En vänskap inleds och kung Ásmundur, som hade rövat bort kungadottern, bestämmer sig för att ge henne till Sigurður istället. Fästmon ges därefter bort av fästmannen.⁶⁴ Utbyttandet av kvinnor mellan män har setts som grundläggande för sociala relationer. Poängen med att ge bort kvinnor som gåvor var enligt den franske antropologen Claude Lévi-Strauss att skapa släktband mellan män.⁶⁵ Att vänskapen allt som oftast slutade i fosterbrödraskap eller svågernskap innebar också en kompletterande släkterelation. I många sagor har den ena hjälten en syster som fosterbrodern kan gifta sig med vilket ytterligare förstärker släktskapet. Att kvinnor används som gåvor är inte en förändring som sker efter kungamaktens införande. Tvärtom har kvinnorna givits bort i både islänningasagorna och samtidsagorna, men skillnaden är att männen inte längre kämpar om

62 Bagerius 2009, s. 188.

63 Bagerius 2009, s. 117–120. Det finns så klart en skillnad mellan olika kvinnor beroende på rang och börd. Kvinnor som var besläktade med troll och jättar var alltid fiender medan vackra kyska jungfrur alltid var åtråvärda.

64 *Sigurðar saga fóts* 1963, s. 240–244.

65 Gåvotraditionen uppmärksammades först av den franske sociologen Marcel Mauss år 1925 och vidareutvecklades några decennier senare av den franske antropologen Claude Lévi-Strauss. På senare tid har man forskare fokuserat allt mer på kvinnor som en del av gåvokulturen. Se exempelvis Catharina Andersson 2006 om kvinnor som gåvor till kloster.

dem på samma sätt som tidigare utan snarare använder dem för att befästa sin egen vänskap.

Sammanfattning

Den norska kungamakten legitimerade en ny hierarkisk samhällsordning på Island och en isländsk aristokrati formerades. Under fristatsperioden kunde vänskap ingås både mellan goðar och tingsmän (patron–klient–vänskap) och mellan jämlikar. Genom de vertikala vänskapsrelationerna skapades starkare lojalitetsband och dessa var därför att föredra. Med kungamaktens etablering förändrades vänskapen. Kungens handgångna män ingick nu i en gemenskap och de var alla underordnade det regelverk som föreskrevs i *Hirdskråen*. Denna gemenskap medförde en viss stabilisering i maktstrukturen – den enskilda kampen mellan goðarna byttes ut mot en ny gemensam identitet och vänskapen mellan jämlikar stabiliserades. Att Island befann sig utanför kungens närvaro samt att kungamakten använde sig av olika strategier för att få in inkomster från Island innebar dock att medlemmarna i aristokratin på Island inte kunde vara säkra på sin position. Detta bidrog till att föreställningen om vänskap och gemensam identitet blev än viktigare, en identitet som grundades på idealet om den aristokratiska livsstilen där gemenskapen var viktigare än konfrontationen. Vänskapen mellan jämlikar framhövdes framförallt i riddarsagorna och fornaldarsagorna. I dessa sagor är det också vanligast att en manlig vänskap befästs via fosterbrödraskap eller svågerskap. Vänskapen formaliserades i sagorna. Själva innehållet i vänskapen mellan män av samma status verkar dock inte ha förändrats nämnvärt. Föreställningen om det aristokratiska samförståndet blev den dominerade normen i samhället. Vänskapen var i fortsättningen förbehållen jämlikar; den horisontella vänskapen blev allt viktigare. Om de vertikala banden under fristatsperioden var de som utgjorde det viktigaste sociala bandet blev det istället föreställningen om de horisontala banden under den norska perioden.

I praktiken verkar makten ha stabiliserats för de enskilda ämbetsmännen med kungamakten. Med införandet och erkännandet av kungliga ämbeten behövde ämbetsmännen inte ständigt bereda sig för en maktkamp med sina likar. Konfrontationer förekom fortfarande även om gemenskapen samtidigt alltmer etablerades som norm.

KAPITEL 7

FRÅN REDISTRIBUTION TILL GODSSYSTEM

I föreliggande kapitel diskuteras och jämförs det gamla ekonomiska systemet med det nya som följde av kungamaktens och kyrkans starkare ställning på Island. Därefter behandlas ämbetsmännens gårdsinnehav samt min karakteristik av gårdar. Kyrkan förde som tidigare nämnts från mitten av 1200-talet, som tidigare har nämnts, en kamp om att ta tillbaka de kyrkoegendomar som hövdingarna hade tagit som sina egna: staðamál. Eftersom kampen kom att innebära en ekonomisk förlust för hövdingarna kommer såväl denna som deras kyrkoinnehav och dess betydelse överlag att diskuteras. Slutligen avhandlas de förändrade förutsättningar som den nya ekonomiska basen gav.

Undersökningen har hittills fokuserat på elitens omvandling till en aristokrati utifrån ett sociopolitiskt perspektiv. Samhället genomgick emellertid en omvandling på alla plan, inklusive den ekonomiska arenan. Jordegendomarna blev allt viktigare och en ny typ av godsekonomi etablerades runt om i Västeuropa.

Från att ha varit en rörlig, 'icke-statisk' typ av egendom som användes som maktmedel för att skapa sociala och politiska kontakter och hierarkier kom den [jorden] i ett allt mer formaliserat samhälle att få en mer renodlad ekonomisk betydelse. Som maktmedel var då dess huvudsakliga funktion snarare att generera ett överskott, ränta, vilket kom dess ägare till godo, än att skapa sociala relationer.¹

Denna omvandling gällde även för Island. Före kungamaktens etablering hade hövdingarnas ekonomi präglats av ett ömsesidigt och redistributivt system. Hövdingarna gav sina vänner och följesmän gåvor

1 Catharina Andersson 2006, s. 64.

för att försäkra sig om deras lojalitet. Detta system innebar också att hövdingarna hade små möjligheter att ta tillvara ett överskott. Kungamakten kan därför sägas ha möjliggjort en ökad ackumulation inom den isländska aristokratin eftersom den sistnämnda inte längre behövde satsa sitt överskott på sina undersåtar.² Det är framförallt detta som är den huvudsakliga och mest avgörande ekonomiska förändringen efter kungamakts etablering.

Kungamakten valde inte vilka män som helst till ämbeten. En god ekonomi var en förutsättning. Även om kungen inte från början hade officiella direktiv om vad som gällde för att få tjänst är det tydligt att männen valdes från eliten. I ett dekret från år 1308 krävde kung Håkon V att de som sökte sig till kungens tjänst kunde uppvisa brev på sin fasta och lösa egendom.³ *Hirdskräen* innehöll också regler om att endast de som var av goda släkter kunde komma ifråga som hirdmän.⁴

Även islänningarna valdes från eliten, troligen bland dem med bäst ekonomiska resurser. Men hur stora resurser erfordrades för att komma ifråga för ämbetsinnehav? Här behövs en diskussion om aristokratins gods och godsinnhav.

Källmaterialet om godsinnhav under medeltiden tenderar att vara magert. Liksom i övriga Norden finns det under denna period inte några jordeböcker eller register över antalet gods eller deras storlek. Det finns dock ett material som delvis kan användas, nämligen måldagar eller så kallade kyrkoinventarielistor. Här finns ofta information om vilka gårdar som hade donerats och av vilka. Dessutom existerar ett antal diplom om köp och försäljning av gårdar samt notiser i biskopssagorna.

Hur stora egendomar som enskilda ämbetsmän hade är emellertid omöjligt att besvara utan andra källor. Först från tidigmodern tid, och då i synnerhet från slutet av 1600-talet och framåt, finns pålitliga siffror rörande gods och godsinnhav. Trots att det är långt mellan 1300-talet och 1600-talet har forskningen påvisat att kontinuiteten i bosättningen var stor. Ólafur Lárusson har klargjort att endast 14 av

2 Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 165.

3 *NgL* III 1846–1895, s. 79.

4 *NgL* II 1846–1895, s. 443.

de 560 gårdar som nämns i *Sturlunga saga* har försvunnit.⁵ Även Sveinn Víkingur har, genom att jämföra nämnda gårdar, konstaterat att det på 1300-talet grovt räknat fanns lika många gårdar som i mitten av 1800-talet.⁶ Historikern Helgi Þorláksson hävdar att det går att använda värderingar från 1700-talet också rörande 1200- och 1300-talen, och menar att marker generellt var mer värdefulla under högmedeltiden än under senare tider.⁷ Även om tidsperioden är lång menar jag därför att siffrorna från 1600-talet kan användas för att ge åtminstone en indikation om värdet på gårdarna även under 1300-talet.⁸

Ekonomihistorikern Björn Lárusson har i sin bok *Old Icelandic Land Registers (OIL)* gjort följande beräkning rörande gårdar och deras värde vilka bygger på 1600-talets jordeböcker.

Figur 18. Tabell över gårdar på Island

Taxeringsvärde	Antal gårdar	Andel av det totala antalet gårdar i procent	Totalt värde av gårdar	Andel av det totala värdet i procent
1–12 h.	1 374	34,2	13 094	14,8
13–24 h.	1 597	39,7	30 816	34,8
25–36 h.	485	12,1	14 560	16,5
37–48 h.	274	6,8	11 114	12,6
49–60 h.	223	5,5	12 697	14,3
61 h.–	67	1,7	6 235	7,0
Totalt	4 020	100	88 516	100

Källa: *OIL*, s. 33.

Anmärkningar: h. = hundrade. Generellt gällde en ko = 120 alnar vadmal = ett hundrade.

5 Ólafur Lárusson 1944, s. 20.

6 Sveinn Víkingur 1970, s. 190.

7 Helgi Þorláksson 1991a, s. 478.

8 Einar Laxness 1974, s. 144f.; Helgi Þorláksson 1991a, s. 478f. Björn Lárusson har påpekat att värdet av 123 marker 1446 var detsamma 1695 i *OIL*, s. 32.

Det råder osäkerhet om hur mark värderades under medeltiden, men det antas generellt att det skedde i hundraden, där ett hundrade alltså motsvarade värdet av en ko, ett så kallat kúgildi.⁹ Medelvärdet av jorden under medeltiden var 20 h., vilket då motsvarade priset på 20 kor. Såsom framgår av tabellen utgjorde andelen gårdar upp till och med 24 h. nästan 74 procent av den totala mängden gårdar. Sannolikt behövde en potentiell ämbetsman äga en större gård än en medelgård. Om det antas att en ämbetsman skulle äga jord som översteg 36 h. för att komma ifråga märks också att rekryteringsunderlaget för kungamakten inte var särskilt stort. Problemet är naturligtvis att vi inte vet vad som räknades som rikedom, och sannolikt skapades förmögenhet dessutom i själva leiglendingssystemet. Om vi ändå fortsätter med tankeexperimentet utifrån gårdsinnehav och gårdsstorlek så var endast ca fjorton procent av alla gårdar på Island större än 36 h.

Totalbefolkningen på Island har beräknats vara 30 000–60 000 under 1300-talet.¹⁰ Kungens män under hela undersökningsperioden uppskattas till ca 80–90 män totalt.¹¹ Den norske historikern Knut Helle har beräknat att aristokratin i Norge under senmedeltiden utgjorde ca en procent av den totala befolkningen.¹² Proportionerligt verkar alltså antalet ämbetsmän på Island och i Norge ha varit ungefär detsamma, om man räknar män i kungens tjänst.¹³

När kungen väl hade utsett sin ämbetsman skulle denne också få en inkomst. Kungamakten erhöll motsvarande tjuugo alnar vadmal i skatt eller en sjättedel av ett hundrade från varje skattebonde per år,

9 Helgi Þorláksson 1991a, s. 478; jfr också Björn Teitsson 1973, s. 69–71.

10 Gunnar Karlsson 2009, s. 77–92; jfr Gelsing 1981, s. 7f.

11 Det beror på vilka som inkluderas. I denna undersökning har, såsom tidigare har framgått, sysslomän, lagmän, hirdstyre, riddare och kungens utsända inkluderats.

12 Helle 1991, s. 61. Se även Benedictow 1971, s. 12.

13 Av de omkring 40 000–50 000 invånarna på Island under högmedeltiden var ca en procent präster och hövdingar. Detta är samma andel som i Norge. Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 107; jfr Helle 1991, s. 61. Se också Jón Viðar Sigurðsson 2003, s. 154. Observera dock att forskningen inte är enig om hur stor befolkningen var och därför blir det lätt en lek med siffror. Se till exempel Björn Teitsson & Magnús Stefánsson 1972, s. 155–165; Jón Viðar Sigurðsson 1989, s. 128f.; Gunnar Karlsson 2009, s. 90.

enligt *Jónsbók*.¹⁴ Sysslomännen skulle erhålla hälften av summan i lön, men de behövde också betala de bönder som följde med dem till Alltinget (Þingfararkaup). År 1311 fanns det enligt skattetalet 3 812 skattebetalande bönder. Om samtliga betalade skatt skulle kungens andel ha blivit ca 318 h., ett värde av ca sexton medelgårdar på Island.¹⁵

Hälften av skatten tillföll alltså sysslomännen, vars antal varierade mellan en och fyra, och inkomsten som sådan varierade därmed beroende på hur många sysslomän som det fanns.

Med tanke på att det inte finns några källor i form av exempelvis räkenskaper som visar huruvida kungens skatt kom till Norge är det också osäkert om kungamakten alltid fick sina inkomster med den regelbundenhet som lagarna avsåg. Sysslomännen själva behöll även enligt lag böter på upp till sex merkur.¹⁶ Jón Viðar Sigurðsson menar att skillnaden i inkomst mellan de norska och de isländska sysslomännen skulle kunna förklara varför norrmännen visade ämbeten på Island så stort intresse runt sekelskiftet 1300.¹⁷ Det är dock lika sannolikt att det var kungamaktens strategi som avgjorde antalet norrmän på Island vid denna tidpunkt. I övrigt märks inte att norrmän särskilt skulle ha eftertraktat tjänster på Island. Eventuella ekonomiska vinster kanske inte heller övervägde avståndet till kungen.

I varken *Járnsíða* eller *Jónsbók* finns det några regler om vilken rätt lagmännen hade till intäkter. Utifrån ett diplom som har daterats till ca 1320 kan vi dra slutsatsen att lagmännen skulle få motsvarande femton hundra av skatteunderlaget.¹⁸

Varken lagmännen eller sysslomännen kan ha förväntats leva enbart av sina intäkter. Deras personliga maktbas och ekonomiska ställning var därför en förutsättning för att få en tjänst och kunna behålla den.

Förutom inkomster gav kungen också tidigt sina hirdmän i Norge vissa skattelättnader. Från år 1227 och framåt var det kungliga foljet

14 *Jónsbók* 1904, s. 31f.

15 *DI* II 1311, s. 373–375.

16 48 alnar vadmál = 1 mörk. Se *Grágás* 2001, s. 511.

17 Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 165.

18 *DI* III [um 1320 eða síðar], s. 33f., 771. Jfr Jón Jóhannesson 1958, s. 63.

helt befriat från skatter, vilket också gällde för kyrkliga tjänare. Sannolikt avsåg detta även kungens män på Island. Den första gång som kungens handgångna män och nämndemän på Island uttryckligen blev skattebefriade var 1490, men sannolikt hade de varit befriade redan tidigare.¹⁹

Goðavældets ekonomiska system

Det ekonomiska såväl som det politiska systemet på Island utgjordes under hela fristatsperioden av en ömsesidig och redistributiv ekonomi.²⁰ Själva syftet med denna typ av ekonomi var snarare sociopolitiskt än ekonomiskt för att säkra hövdingarnas fortsatta anseende och ära, och därmed maktposition. De medel som hövdingarna tillgodogjorde sig fördelades i form av gåvor och gästbud till vänner och följeslagare. Systemet krävde ständigt nya medel och tillät inte någon ackumulation. Snarare betraktades ackumulation allmänt med skepsis och förlöjligades även, åtminstone av vad vi kan se i vissa islänningasagor.²¹ Denna syn stämmer väl överens med vad socialantropologen Karl Polanyi menar var typiskt för arkaiska samhällen.²²

Rikedomen baserades i hög grad på jordegendom under fristatsperioden, men de personliga relationerna och lojaliteten var lika viktiga, om inte viktigare. Vilka inkomster goðarna hade, hur stora de var och vilken roll dessa spelade för deras maktposition har föranlett

19 Jón Jóhannesson 1958, s. 62.

20 Helgi Þorláksson har utifrån antropologen Karl Polanyis teorier diskuterat tre delvis olika ekonomiska system som funnits i olika samhällen: det reciproka, det redistributiva och det marknadsanpassade. Såväl Helgi Þorláksson som Monclair understryker att den reciproka principen rådde på Island under fristatsperioden, men denna fungerade även tillsammans med redistribution. Det är alltså möjligt att ha både en reciprok och en redistributiv ekonomi i ett och samma samhälle. Se vidare Helgi Þorláksson 1991a, s. 40–44; Monclair 2003, s. 61ff.

21 Helgi Þorláksson 1991a, s. 153–170.

22 Överlag menar Polanyi att köpmän i arkaiska samhällen antingen befann sig högst eller lägst i samhället. De köpmän som ägnade sig åt profit befann sig lägst medan de hövdingar som inte använde sin rikedom för att utöka den utan för att förbättra sin sociala status genom gåvor och fester befann sig högst. Polanyi 1977, s. 84–89; jfr Helgi Þorláksson 1991a, s. 178f.

en del debatt bland historiker.²³ Helgi Þorláksson har framför allt i polemik med Jón Viðar Sigurðsson hävdad att ära var viktigare än rikedom under fristatsperioden. Det är först under 1300-talet som vi i källorna kan se att hövdingar börjar ackumulera markegendomar, vilket alltså inte syns under fristatsperioden. Detta har anförts som argument för att rikedom som sådan inte skulle ha spelat en avgörande roll, förutom i meningen att spendera den på sina följeslagare. Jón Viðar Sigurðsson menar att det inte går att skilja rikedom från äran, men anser likväl att rikedom hade större betydelse än vad Helgi Þorláksson vill hävda.²⁴

Men finns det då inte några spår av jordackumulation under 1200-talet? Mot slutet av fristatsperioden började goðar hävda förköpsrätt för att få kontroll över flera och större gårdar. Genom lagen om "heimild" (förköpsrätt) ökade antalet gårdar som goðarna kontrollerade och tog inkomster ifrån. Goðarna tog kontroll över alltfler gårdar och ökade därmed sina intäkter, vilket i sin tur innebar ökade investeringar i deras följesmän och tingsmän. Det eventuella överskott som uppstod användes alltså fortsatt för en redistributiv ekonomi.

Att goðarna tog över alltfler gårdar förklarar Jón Viðar Sigurðsson med deras växande ekonomiska behov. De var tvungna att ge fler gåvor än förr och hålla större gästabud för att bekosta sina följesmän.²⁵ Det är också tydligt att centraliseringen av den politiska makten och etablerandet av häradsriken var starkt knutna till kontroll över de gårdar som hade de största kyrkorna. Tillsammans med goðarnas egna gårdar bildade de grundlaget för goðarnas politiska makt och inflytande.²⁶ Att goðarna var tvungna att skaffa sig större rikedomar kan

23 Enligt Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 102f., var de fyra viktigaste inkomstkällorna þingfararkaup, sakören, inkomster från gårdar och staðir samt slutligen rån. Helgi Þorláksson menar också att vissa storgoðasläkter (Oddaverjar och Ásbirningar) under 1200-talet hade börjat skattlägga sina bönder och att storgoðar överlag ansåg att det var böndernas uppgift att ekonomiskt bidra till deras uppehälle. Helgi Þorláksson 1991a, s. 178f. Helgi nämner också att goðar kontrollerade handel och prissättning samt att de hade förköpsrätt. Goðarnas ekonomiska underlag har grundligt diskuterats i Gunnar Karlsson 2001, s. 316–333.

24 Helgi Þorláksson 2001, s. 92, 131; Jón Viðar Sigurðsson 2003, s. 163.

25 Jón Viðar Sigurðsson 1993, s. 128.

26 Jón Viðar Sigurðsson 1993, s. 138.

också ses som en del i en allmäneuropeisk utveckling där en allt större del av samhällena blev centraliserade och där jordackumulation och jordränta blev allt viktigare. Men goðarna lyckades inte behålla makten över de kyrkliga institutionerna så länge till.

Staðamál

Från början var alla isländska kyrkor gårdskyrkor. Det var privatpersoner som lät uppföra en kyrka på sin mark och tillsatte präster själva. Med tiondets införande 1096/1097 gick delar av detta till kyrkan, eller i praktiken till den som förvaltade kyrkan. Dessutom betalades inte något tionde för den del som utgjorde kyrkans egendom. Så småningom märks, framförallt under 1100-talet, att kyrkorna fick allt större donationer och jordägarna kunde ibland ge hela sin gård till den kyrka som de själva hade varit med och anlagt. Kyrkan blev i dessa fall, med Magnús Stefánssons ord, kärnan i en anläggning, en staður (plural staðir), som i sin helhet var kyrklig egendom. En kyrka som fått hela gården i sin ägo blev därför en egen institution.²⁷

De som styrde en staður hade stark kontroll över kyrkans inkomster. Dessa män uppbar halvt tionde, det vill säga kyrkans och prästens del, och slapp själva betala tionde. Förutom tiondet kontrollerade de kyrkogårds- och begravningsavgifterna. Förvaltaren behöll också överskottet av gårdsdriften och dessutom landskyldsinkomster från de gårdar som kyrkan eventuellt ägde samt andra prestationer.²⁸

Det var dock inte alltid som den ursprunglige ägaren donerade all sin mark till kyrkan, utan ibland gavs endast delar och resten av gården kunde därför säljas vidare. Staður kunde emellertid endast etableras om hela marken donerades.

När en staður etablerades överlät gårdsägaren den juridiska äganderätten till kyrkan. I de stiftelsemåldagar som nedtecknades i samband med etablerandet försäkrade sig därför allt som oftast markägaren om att han och hans familj även i fortsättningen skulle förvalta

27 Magnús Stefánsson 2000, s. 12, och 2005, s. 117.

28 Jón Viðar Sigurðsson 1993, s. 125–127.

och uppbära de ekonomiska resurserna. Denna klausul var många gånger en förutsättning för att staður överhuvudtaget skulle kunna upprättas. Annars skulle markägaren och familjen helt ha förlorat sin släktgård.²⁹ I takt med maktkonsolideringen under Sturlungaperioden blev sedan staðirs betydelse allt större för hövdingarna och staðir började till och med att säljas och köpas som vanliga gårdar.³⁰ Biskoparna motsatte sig tidigt att staðir sköttes av världsliga hövdingar och när de dessutom började att säljas och köpas uppfattades det som en ytterligare skymf mot kyrkan, vilket ledde till den utdragna konflikten staðamál.

Den första gång som biskoparna började att ställa krav på kyrklig äganderätt var under Þorlákur Þórhallssonssons biskopstid (1178–1193). Kampen kallas staðamál fyrri och anses generellt ha resulterat i ett misslyckande för biskopen och kyrkan. Kraven återkom sedan med biskop Árni Þorláksson år 1269. Den påföljande konflikten varade till 1297. Att biskop Árni Þorláksson valdes till biskop och sedan blev ledarfigur i kampen om kyrklig äganderätt var säkerligen inte någon slump. Han ingick själv i en av de stora goðasläkterna och var släkt med bland andra jarlen Gissur Þorvaldsson. Ärkebiskopen i Norge hade all anledning att tro att denne biskop skulle lyckas bättre än sina föregångare med tanke på hans makt och sociala prestige. Den senare omgången av staðamál eller staðamál síðari, finns mest utförligt skildrad i *Árna saga biskups*, som trots sin tendens får anses som tämligen tillförlitlig. Här ges inte utrymme att i detalj gå in på stridens förlopp. Det räcker att konstatera att kompromissen i Ögvaldsnes år 1297 innebar att staðir lades under kyrkans kontroll medan de så kallade bondekyrkorna, de gårdar där privatpersoner ägde mer än hälften, fortsatte att kontrolleras av dessa.³¹

För att ge vidare inblick i vad kompromissen i praktiken innebar finns det anledning att se hur många staðir som fanns under perioden.

29 Magnús Stefánsson 2005, s. 118.

30 Magnús Stefánsson 2000, s. 210ff., och 2005, s. 119; jfr Jón Viðar Sigurðsson 1999, s.109f.

31 Magnús Stefánsson var den förste att göra skillnad mellan staður och bændakirkja. Magnús Stefánsson 1975, s. 72–81. Om definitionen av staður och användningen av begreppet se även Magnús Stefánsson 2000, s. 22–36; Benedikt Eyþórsson 2005, s. 37f. Överenskommelsen återfinns i *DI* II 2. Mai 1297, s. 324f.

Vid 1200-talets början fanns det ca 330 kyrkor på Island. I Skálholts biskopsdöme, som täckte södra, östra och västra fjärdingen, fanns det omkring 220 kyrkor, varav 80 var staðir och 140 bondekyrkor. I norra biskopsdömet, Hólar, fanns det runt 115 kyrkor, varav 35 var staðir och 80 bondekyrkor.³² Även om det fanns en mindre mängd staðir än bondekyrkor var deras värde såväl ekonomiskt som vad gäller socialt anseende ofta större än bondekyrkornas.

Tiondet har länge ansetts vara den största anledningen till staðirs etablerande. På senare tid har man dock ifrågasatt den påstådda ekonomiska vinsten som huvudanledning till deras etablerande och de världsliga hövdingarnas intresse av att inneha dem.³³ Även om inkomsterna säkerligen kunde vara betydande kunde det även finnas andra anledningar att kontrollera staðir.³⁴ Förutom de religiösa och ekonomiska motiven har framförallt Helgi Þorláksson undersökt staðirs geografiska lägen. Han menar att etablerandet av staðir också kan ses som försök att skapa kyrkocentra till gagn för såväl präster som lekmän. Helgi Þorláksson understryker vidare att staðir under 1100-talet ofta etablerades på strategiskt viktiga platser i närheten av huvudleder. Att äga eller kontrollera en staður var därför även av politiskt intresse, då många sökte sig dit, vilket med tanke på de kontakter som då etablerades och det informationsflöde som förvaltaren fick del av via besökarna, även stärkte såväl deras politiska som religiösa position.³⁵ Även andra forskare har framhävt innehavets politiska fördelar. Orri Vésteinsson ser exempelvis staðirs etablerande under 1100-talet som symptom på den maktkonsolidering som pågick och menar att anledningen till att staðir inte etablerades under 1200-talet måste ses som tecken på att det inte fanns utrymme att skapa fler maktcentra. Det blev under 1200-talet istället enklare att ta över befintliga staðir.³⁶

32 Magnús Stefánsson 1978, s. 224f.; Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 107; jfr *Árna saga biskups* 1998, s. 193; *DI* XII um 1200, s. 1–15.

33 Helgi Þorláksson var först att hävda att staðir inte var så ekonomiskt lönsamma som tidigare forskning hade antagit. Sedan dess har även Axel Kristinsson och Gunnar F. Guðmundsson intagit samma ståndpunkter. Se Benedikt Eyþórsson 2005, s. 42 samt not 57.

34 För en översikt av anledningar till staðirs etablerande se Benedikt Eyþórsson 2005, s. 40–49.

35 Helgi Þorláksson 1989, s. 66–69, och 2005, s. 130.

36 Orri Vésteinsson 2000, s. 128f., 238.

Axel Kristinsson menar slutligen att staðir kunde bidra till goðars bibehållande av makt över flera generationer. Arvsreglerna i *Grágás* innebar att sönerna skulle dela lika, vilket medförde att det inte fanns någon möjlighet att behålla en egendom intakt om man hade flera söner. Genom att förvalta en staður som inte kunde ärvas och därmed delas kunde dock goðarna tillförsäkra sig och sin familj ett intakt jordegods.³⁷ Axel Kristinsson menar att det var detta som var den största anledningen till att familjerna valde att ge hela marken till kyrkan, och följaktligen att det motivet var mycket viktigare än de eventuella ekonomiska vinsterna.³⁸

Redan under Sturlungaperioden verkar det alltså finnas en gradvis anpassning till ett mer dynastiskt system i syfte att säkra jordegendomar. Framförallt syns detta i försöken att kontrollera staðir. Med *Jónsbóks* lagstadgande kom den dynastiska principen till uttryck genom bestämmelsen om huvudgårdar och den äldste sonens rätt till huvudgården. Denna processartade förändring skedde på Island liksom i andra delar av Europa i ett försök att behålla egendomarna intakta. När staðamál avslutades år 1297 förlorade den världsliga eliten sina staðir som, oavsett andra funktioner, hade utgjort en stor del av deras ekonomiska bas. Däremot hade staðirs betydelse som intakta gods för eliten och deras arvingar förändrats, eftersom den nya arvslagen såg till att huvudgården inte splittrades. Staðamáls avgörande innebar den slutgiltiga ändpunkten för ett ekonomiskt system som bland annat grundade sig på makt över de kyrkliga institutionerna och deras avkastning. Att det var kungamakten som möjliggjorde en ny jordackumulation stämmer, men det finns också skäl att anta att en begynnande jordackumulation närmast var oundviklig i alla fall.

Kraven på kyrkans ägande- och förvaltningsrätt över sina egendomar kom att innebära en ekonomisk reproduktionskris för den isländska eliten. Ett ekonomiskt system som gick ut på att makt över

37 Axel Kristinsson 1998b, s. 78–80; Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 117.

38 Axel Kristinsson 1998b, s. 80. Benedikt Eypórssón har påpekat att även Sigurður Nordal framhållit att arvsprincipen var en huvudanledning till staðirs etablerande. Benedikt Eypórssón 2005, s. 48f.; jfr Sigurður Nordal 1942, s. 294. För en annan uppfattning se Magnús Stefánsson 2002, s. 148–151.

människor och förvaltning av kyrkliga egendomar byttes ut mot ett där själva jordinnehavet blev grunden. Sannolikt kom förändringen gradvis och hade börjat utvecklas redan under Sturlungaperioden. Det var alltså inte kungamakten själv som bidrog till att systemet ändrades. Konsolideringen av makt under Sturlungaperioden och etablerandet av häradsriken bidrog till detta, liksom en liknande konsolidering av makt och medel i andra länder bidrog till en ändring av den ekonomiska basen.

Kontroll över egendomar fram till ca 1300

Sturlunga saga ger god bild av storgoðarnas boende och har även information om andra hövdingar och storbönder fram till slutet av 1200-talet. Därefter finns det mer knapphändiga uppgifter, vilket ibland har försvårat undersökningen om hur kungens män bodde.

De gårdar som presenteras nedan hade i många fall underliggande gårdar, så kallade leiglendingsjordar, som också inbringade inkomster. Dessa leiglendingsjordar har inte räknats med varför antalet gårdar och värderingen av dessa är ett minimivärde. Värderingen av staðir låter sig för det mesta inte göras. Eftersom det inte togs upp några tionden har det varit näst intill omöjligt att se hur stora gårdarna har varit. De siffror som presenteras nedan är därför oftast för låga.

Figur 19. Översikt av ämbetsmän och gårdsinnehav samt gårdarnas relation till kyrkan fram till ca 1300

Kungens män fram till ca 1300	Staður	Bonde-kyrka	Utan kyrka	Gård	Värde i h.
Jarlar					
Gissur jarl		x		Reykir i Ölfus	50
		x		Hróarsholt	120
		x		Bræðratunga	80
		x		Kaldaðarnes	60
		ev.		Ás í Hegranes	60–65
		x		Flugumýri	50–100
	x			Reynistaður	120
Sysslomän					
	Staður	Bonde-kyrka	Utan kyrka	Gård	Värde i h.
Ormur Ormsson			x	Skál	46–90
			x?	Svínafell	20
Hrafn Oddsson		x		Eyri í Arnarfjörður	40
		x		Sauðafell	60
	x			Stafholt	50
		x		Glaumbær	52
Þorvarður Þórarinsson	x			Hof (Vopnafjörður)	12
		x		Grund	160
		x		Keldur	40
		x		Arnarbæli	35
	x			Oddi	80
Ásgrímur Þorsteinsson			x	Baugstaðir	30
			x	Traðarholt	30
	x			Grenjaðarstaðir	60
		x		Hvammur (Vatnsdalur)	60–73
Eyjólfur Ásgrímsson			x	Traðarholt	30
Erlendur Ólafsson			x	Ferjubakki	40
Guðmundur Þórðarson		x		Árnes í Trékyllisvík	12?

Lagmän	Staður	Bonde- kyrka	Utan kyrka	Gård	Värde i h.
Sturla Þórðarson		x		Staðarhóll (Saurbær)	120
	x			Hítardalur	30
			x	Svignaskarð	60
			x	Fagridalur	40–50
		x		Hallbjarnareyri	40–60
			x	Fagurey	24–30
Erlendur Ólafsson			x	Ferjubakki	40
Þórður Narfason		x		Skarð	120
Sigurður Guðmundsson		x		Lögmannshlíð	200
Þorlákur Narfason		x		Skarð	120
Haukur Erlendsson		x		Strönd	140
		x		Nes	60
Þorsteinn Hafurbjörnsson		x		ev. Nes	60
Kungens utsända och övriga riddare	Staður	Bonde- kyrka	Utan kyrka	Gård	Värde i h.
Nikulás Oddsson		x		Kalmanstunga	30
Sighvatur Hálfðanason		x		Keldur	40
			x	Skipholt	?
	x			Oddi	80
Þórður Hallsson		x		Möðruvellir i Eyjafjörður	200
Snorri Ingimundarson	ev.			ev. Hítardalur	200– 300
Loftur Hálfðanason		x		Grund	200
Björn Loftsson		ev.		ev. Grund	200

Källa: Databas. Gårdarnas värdering är hämtad från *OIL* och uppgifter om karaktären på kyrkorna från Magnús Stefánsson 2000. För att bättre kunna kontrollera storlek och äganderätt på andra gårdar har jag använt mig av *Jarðabók*. Anmärkningar: Normmännen har inte inkluderats och uppgifter saknas eller är osäkra när det gäller Sturla Jónsson, Kristóforus Vilhjálmsón, Jón Einarsson, Oddur Þorvarðarson, Pétur Guðleiksson och Sturla Hrafnsson.

Såsom framgår av figur 19 varierar gårdsinnehav och värde överlag. Gissur jarl, Hrafn Oddsson, Þorvarður Þórarinnsson, Ásgrímur Þorsteinsson samt lagmannen Sturla Þórðarson kontrollerade staðir.³⁹ Skillnaden mellan Ásgrímur Þorsteinsson och de övriga är dock att han fick kontroll över sin staður genom ärkebiskopen, vilket de andra inte hade utan tvärtom kontrollerade dem av sedvanerätt. När staðamál började år 1269 hade Gissur Þorvaldsson, som 1259 köpt Reynisnes och bosatt sig där, dött.⁴⁰ Inga stridigheter förekom om denna staður eftersom den omvandlades till ett nunnekloster 1295.⁴¹

Biskop Árni Þorláksson koncentrerade sig från början på att överta kontrollen över två specifika staðir: Oddi och Hítardalur.⁴² Av Oddaverjarna, som fått sitt släktnamn efter gården Oddi, residerade Sighvatur Hálfðanarson och hans bröder åtminstone tidvis på gården och hamnade i stora konflikter med biskopen om detta.⁴³ År 1271 gjordes en överenskommelse mellan bröderna Hálfðanarson och biskopen att de förra fick bo kvar på gården Oddi i väntan på beslut från kung och ärkebiskop.⁴⁴ Två år senare förlorade bröderna besittningsrätten då ärkebiskopen i Nidaros beslutade att Oddi skulle

39 Gissur Þorvaldsson innehade Reynistaður, Hrafn Oddsson Stafholt, Þorvarður Þorvarðarson Hof í Vopnafirði, Ásgrímur Þorsteinsson Grenjaðarstaður och Sturla Þórðarson Hítardalur.

40 Gissur köpte Reynistaður men det är möjligt att han endast köpte själva förvaltningsrätten. Framförallt i slutet av fristatperioden började man handla alltmer med staðir. Se Magnús Stefánsson 1978, s. 113f.; Axel Kristinnsson 1998a, s. 77f.; Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 109f.

41 *Íslandske Annaler* 1295 III, s. 72; IV, s. 144; V, s. 198; VIII, s. 339. Biskop Jörundur och abbedissan Hallbera lade till pengar för att etablera klostret. Hallbera var syster till Kolbeinn Bjarnasons andra hustru Guðrún Þorsteinsdóttir.

42 *Árna saga biskups* 1998, s. 17f. De sex rikaste staðir på södra Island var Oddi på Rangárvellir, Breiðabólstaður i Fljótshlíð, Hruni i Hrunamannahreppur, Garðar på Álftanes, Saurbær i Hvalfjarðarströnd och Reykholt. Samtliga var nära förbundna med hövdingasläkterna under Sturlungaperioden. Se Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 109.

43 *Hálfðan Sæmundarson var goði og gift med Steinvör Sighvatsdóttir av Sturlungaslákt*. Till sammans fick de tre söner och en dotter. Två av dessa tre söner blev riddare: Loftur och Sighvatur. Dottern Solveig blev gift med goðin och sedermera sysslomannen och riddaren Þorvarður Þórarinnsson. Samtliga bröders, det vill säga Lofturs, Sighvatus och Sturlas, äktenskap är okända.

44 *Árna saga biskups* 1998, s. 26.

vara under biskopens kontroll.⁴⁵ Sighvatur kom att förlikas med biskop Árni och efter att han år 1274 lämnade Oddi bosatte han sig på gården Keldur (bondekyrka) för att sedermera flytta till gården Skipholt där hans måg hade bott dessförinnan. Efter denna förlikning med biskopen märks en större välvilja mot Sighvatur i sagan. När kung Magnus dog år 1280 återtogs dock staðir av lekmännen och 1282 gjorde man en ny överenskommelse i väntan på beslut från kung och ärkebiskop.⁴⁶

Den andra staður som biskopen från början koncentrerade sig på var Hítardalur. Under denna tid besatt Ketill Loptsson Hítðæli, det vill säga av släkten Hítðælir, gården och vägrade lämna den.⁴⁷ Kampen om denna staður kom att fortsätta och det var inte förrän 1297 som kyrkan slutligen lyckades överta Hítardalur.

Hrafn Oddsson och Þorvarður Þórarinsson deltog båda i kampen, och Hrafn Oddsson lämnade inte ifrån sig Stafholt (staður).⁴⁸ Det är däremot osäkert huruvida Þorvarður lämnade sin staður, Hof. Gården nämns överhuvudtaget inte i *Árna saga biskups*, som annars är den mest informativa källan om staðamál. Hrafn Oddsson har för övrigt en speciell ställning i *Árna saga biskups*. Även om han var en av de mer framträdande försvararna av lekmännens rättigheter och själv kontrollerade en staður undviks omnämnandet av detta i sagan och det finns i texten en respekt gentemot honom som inte återfinns i skildringen av de andra antagonisterna bland lekmännen.⁴⁹ Som ti-

45 Brevet är från Bergen och Árni och Sighvatur skulle ha varit där när beslutet meddelades. *DI* II 24. Juli 1273, s. 94–100. Sighvatur nämns när biskop Árni skickade brev till hövdingarna på södra Island år 1275, *DI* II [1275. [sic], s. 125.

46 Eventuellt bodde Sighvatur på Grund. I vilket fall som helst verkar hans bror Loftur ha bott där; jfr *DI* II 1318, s. 452. Det är dock enligt utgivaren osäkert om Sighvatur också bodde där, *DI* II Lagfæringar og viðaukar, s. 863. Se dock *DI* II [1296], s. 305, 314. År 1276 skickade Þorvarður Þórarinsson brev till kung Magnus och berättade att alla från södra fjärdingen uppförde sig väl mot honom och i synnerhet mot Sighvatur. Detta kan också vara en förklaring till att Sighvatur senare valdes till kungens utsände. *Árna saga biskups* 1998, s. 47, 63, 119, 177.

47 Sturla Þórðarson bodde alltså inte kvar i Hítardalur då.

48 *Árna saga biskups* 1998, s. 150. Han bodde i Stafholt 1285.

49 Betecknande är att Erlendur kallas den starke av sina samtidsmän men den digri (ungefär den tjocke) i biskopssagan. *Árni saga biskups* 1998, s. 155. Detta är den enda gång som han nämns på detta sätt.

digare har nämnts tog lekmännen år 1284 tillbaka de staðir som biskoparna hade tagit över, sedan de hade mottagit brev från kung Eriks förmyndarregering. Den anbeföll en återgång till det tidigare systemet med lekmannainflytande.⁵⁰ Förmyndarregeringen ställde sig alltså på de isländska lekmännens sida, vilket innebar att kampen blossade upp på nytt. Att *Árna sagas* författare hyste välvilja mot Hrafn Oddsson illustreras även av det faktum att när han nämner namnen på alla lekmän, som vid detta tillfälle återtog staðir, utelämnas Hrafns namn. När sagan berättar om den staður som han kontrollerade sägs endast: ”Stafaholt var ok tekit” (ungefär Staffholt togs också).⁵¹ Hrafn Oddsson bodde kvar på Staffholt till sin död 1289.

Staðir och bondekyrkor

Flera av kungens män ägde också gårdar med bondekyrkor. Gissur jarl hade fem sådana och Hrafn Oddsson tre.⁵² Þorvarður Þórarinsson bodde bland annat på tre gårdar med bondekyrkor.⁵³ Þorvarður hade sin makt på östra Island. Under hans sysslomannatid i landets södra delar bosatte han sig också på Oddi och gården Keldur (bondekyrka) som ägdes av Oddaverjarna. Þorvarður var själv gift med en Oddaverji (Solveig) och detta är sannolikt anledningen till att han kunde bosätta sig på dessa gårdar. Det förefaller dock inte ha varit hans egendomar för de ärvdes inte av hans barn.⁵⁴ Sturla Þórðarson hade också en bondekyrka, Staðarhóll, som var en av de största på västra Island.⁵⁵

50 *DI II* [vorið 1283], s. 240f.; och *Árna saga biskups* 1998, s. 111.

51 *Árna saga biskups* 1998, s. 119.

52 Gissur ägde på södra Island Reykir í Ölfusi, Hróarsholt, Bræðratunga och Kaldaðarnes samt på norra Flugumýri. Dessutom ägde Gissur en gård som inte hade någon kyrka, Ás i Hegranes. Den ligger dock nära Ríp, som hade bondekyrka. Hrafn ägde på västra Island Eyri och Saudafell samt på norra Island Glaumbær. För storlek och källhänvisningar se figur 19.

53 Þorvarður ägde på södra Island Keldur och Arnarbæli samt på norra Grund. För storlek och källhänvisningar se figur 19.

54 När Þorvarður och Hrafn kom till Island år 1276 bodde Þorvarður först i Oddi och senare på Keldur; jfr *Árna saga biskups* 1998, s. 58. Se även *DI II* 1277, s. 138f.

55 Den omfattade ca 120 h., *OIL*, s. 185; Magnús Stefánsson 2000, s. 264; *Jarðabók VI*, s. 160.

Kungens män ägde och kontrollerade alltså vanligtvis antingen staðir eller gårdar med bondekyrkor. Överlag besatt de av kungens män som jag räknar in som storbönder bondekyrkor. Även här var dock Ásgrímur Þorsteinsson ett undantag. Hans far ägde gården Hvammur i Vatnsdalur (bondekyrka) och hade tre söner. Ásgrímurs yngste bror Sigurður bodde på Hvammur och hans son i sin tur bodde på samma gård, vilket indikerar att Ásgrímur inte fick den som arv eller blev utköpt.⁵⁶ Att han var äldste son spelade inte någon roll i hans fall då den nya lagboken inte hade blivit lagstadgad innan hans far dog.⁵⁷ Under fristatsperioden existerade det inte några regler om primogenitur. Arvslagen prioriterade visserligen legitima barn, men om det inte fanns några legitima arvingar kunde också illegitima barn ärva. I praktiken verkar personlig karisma och lämpliga hövdingegenskaper ha gynnats vilket innebar att det förekom av att fäder valde yngre söner och/eller illegitima som huvudarvingar.⁵⁸ År 1261 reste Ásgrímur till Rom och Nidaros, och kom tillbaka med brev från ärkebiskop Einar som hade givit honom kontroll över en staður på norra Island. Ásgrímur bosatte sig där året därpå.⁵⁹ Enligt *Árna saga biskups* fick han senare jordegendomen Baugsstaðir av sin vän biskopen, men i och med att vänskapen upphörde återtog biskopen gården. Efter detta bosatte sig Ásgrímur på gården Traðarholt som var hans egen gård. Senare bodde hans son där.⁶⁰ Ásgrímur ansågs uppenbarligen vara storbonde vid den tid då han svor eden till kungen år 1262. Om denna status vilade på gamla meriter eller om det till och med kunde bero på hans anseende vid denna tidpunkt låter sig inte avgöras. I *Árna saga*

56 Det verkar som att Ásgrímur bodde på Hvammur under år 1255. Se *DI II* [1263], s. 2 (kommentarer). Hvammur värderades till 60–73 h., *OIL*, s. 234; *Jarðabók VIII*, s. 299; Magnús Stefánsson 2000, s. 269.

57 Þorsteinn Jónsson, Ásgrímurs far, dog före år 1262.

58 Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 95 och not 45.

59 *Sturlunga saga I* 1946, s. 528. Enligt sagan reste han till påven men huruvida han på väg till Island reste via Norge är oklart, likaså om brevet redan fanns i Rom. Grenjadarstaður värderades till ca 60 h., *OIL* s. 297; *Jarðabók XI*, s. 198; Magnús Stefánsson 2000, s. 268. I *DI II* [1263], s. 4, har Ásgrímur velat klargöra gränserna mellan denna staður och andra näraliggande gårdar.

60 *Árna saga biskups* 1998, s. 82f, 97, 106f. Traðarholt 30 h., *OIL*, s. 103; *Jarðabók II* s. 52. Baugsstaðir 30 h., *OIL*, s. 103; *Jarðabók II*, s. 42, bägge på södra Island.

biskups sägs explicit att han saknar "staðfesta", det vill säga att han inte driver egen gård.⁶¹ Ásgrímur Þorsteinsson är det enda exemplet i källorna på en "fattig" ämbetsman. Frågan är också, som jag tidigare har nämnt, om han fick sysslomakt från kungen eller om utnämningen sköttes lokalt av biskop Árni Þorláksson.

De övriga storbönderna, Kolbeinn Bjarnason och Þórður Hallsson, bodde på gårdar med stora bondekyrkor på norra Island.⁶² Det fanns dock under denna period också ämbetsmän som varken kontrollerade staðir eller innehade bondekyrkor. Erlendur Ólafsson var exempelvis en av lekmännens främsta försvarare när det gällde kampen om staðir, men det råder delade meningar om hans egendomar.⁶³ Einar Bjarnason menar att han bodde på Ferjubakki på västra Island.⁶⁴ Denna gård saknade kyrka och skilde sig på detta sätt ifrån de övriga.

Kontroll över egendomar efter år 1300

Efter staðamál var staðir inte längre tillgängliga för den världsliga eliten och därmed försvann också inkomsterna från tionden och gårdsdriften överlag. Med tanke på de nya förutsättningar som eliten fick efter staðamál och med en ny typ av ekonomi är det viktigt att analysera hur gårdsinnehavet såg ut efter år 1300.

61 *Árna saga biskups* 1998, s. 82.

62 Kolbeinn Bjarnason på Auðkúla värderades till ca 50 h., *OIL* s. 236; *Jarðabók* XIII, s. 331–333; Magnús Stefánsson 2000, s. 268. Þórður bodde på Möðruvellir värderades till ca 160 h., *OIL* s. 281f.; *Jarðabók* X, s. 274–278; Magnús Stefánsson 2000, s. 269.

63 Se Einar Bjarnason Bd 2 1969–1972, s. 211f.; jfr *DI* II, s. 377, där det hävdas att Erlendur bodde på Nes i Selvogar vilket alltså inte stämmer enligt Einar. Däremot kan Erlendurs andra hustru Járngerður ha bott där. Hon gav gåvor till kyrkan i Nes.

64 Ferjubakki 40 h., utan kyrka. *OIL* s. 153; *Jarðabók* IV, s. 360.

Figur 20. Översikt av ämbetsmän och gårdsinnehav samt gårdarnas relation till kyrkan ca 1300–1387

Kungens män	Staður	Bonde- kyrka	Utan kyrka	Gård	Värde i h.
Lagmän					
Einar Gilsson		x		ev. Bólstaðarhlíð	60
Erlendur (Hauksson)		x		Upsir	?
Grímur Þorsteinsson	x			Stafholt	50
Guðmundur Sigurðsson		x		Lögmannshlíð	100
Haukur Erlendsson		x		Strönd i Selvogur	100
Hrafn Bótólfsson			x	Lönguhlíð/Skriða	70–80
Björn Þorbjarnarson		x		ev. Klofi	60–70
Narfi Sveinsson		x		Saurbær Kjalarnes	60
Ormur Snorrason		x		Skarð	60
		x		Kolbeinsstaðir	40
Pétur Halldórsson		x		Víðimýri í Skagaförður	80
		x		Núpufell	60
Sigurður Guðmundsson		x		Svalbarði	100
Snorri Markússon	x			Melar i Borgarfjörður	20
Snorri Narfason		x		Skarð	60
		x		Úthlíð	40
			x	Hjálmholt	30
			x	Þjótandi	10
		x		Flugumýri (hyrde)	50–100
Þorsteinn Eyjólfsson		x		Urðir	80
				Víðimýri í Skagaförður	80
			?	Hreppsá	?
				Grund	160

FRÅN REDISTRIBUTION TILL GODSSYSTEM

Övriga	Staður	Bonde- kyrka	Utan kyrka	Gård	Värde i h.
Andrés Gíslason		x		Mörk (Eyjafjöll)	60–70
Andrés Sveinsson		x		Brautarholt i Kjalarnes	120
Benedikt Kolbeinsson		x		Auðkúla	50
Eiríkur Guðmundsson		x		ev. Skarð	60
Eiríkur Sveinbjarnason		x		Vatnsfjörður	30
Erlendur Ólafsson			x	Ferjubakki	40
Gissur galli Björnsson		x		Víðidalstunga	60
Grímur Þorsteinsson	x			Stafholt	?
Holti Þorgrímsson		x		Bessastaðir	?
Ívar hólmur Vigfússon		x		Bessastaðir	?
		x		Strönd	ca 100
Jón Guttormsson		x		Lón i Snæfellsnes	80
Ketill Þorláksson		x		Kolbeinsstaðir	40
Kolbeinn Bjarnason		x		Auðkúla	50
Ólafur Bjarnason		x		Keldur	40
Ólafur Pétursson		x		Núpufell	60
Ormur Snorrason		x		Skarð	60
		x		Kolbeinsstaðir	40
Skúli Þórðarson			x	Langidalur	16–20
			x	Klungurbrekka	20
			x	Ós	13–23
			x	Vörðuell	16
			x	Bílduhvol	12
			x	Eyjur	
Þorsteinn Eyjólfsson		x		Urðir	80
		x		Víðimýri i Skagafjörður	80
			?	Hreppsá	?
		x		Grund	160
Uppsala Hrólfur			?	Uppsalar	?

Källa: Databas. Gårdarnas värdering är hämtad från OIL och uppgifter om karaktären på kyrkorna från Magnús Stefánsson 2000. För att bättre kontrollera storlek och äganderätt på andra gårdar har jag använt mig av *Jarðabók*.

Anmärkningar: Vatnsfjörður var staður men behölls likväl av släkten Vatnsfirðingar. Detsamma gäller gården Upsir. Norrmännen Álfur í Krók, Bárður Högnason, Bótólfur Andrésson, Gunnar Rásveinn, Smiður Andrésson och Þorgautur Egilsson är ej inkluderade. Uppgifter saknas för Árni Þórðarson, Arnór Þórðarson, Guðmundur Ormsson, Guttormur Bjarnason, Ívar hólmur Jónsson, Jón Hallsson, Jón Þorsteinsson, Magnús Jónsson, Nikulás Broddason, Sveinn langur Þórisson, Teitur Pálsson, Þórður Egilsson, Þorgeir Egilsson, Þórður Flosason och Vigfús Jónsson.

Eftersom källorna överlag har mindre information om ämbetsmännens egendomar och vistelseorter under 1300-talet får översikten tolkas på ett generellt plan. Sannolikt hade kungens män än fler gårdar och gårdarna i sig hade i sin tur ofta leiglandingsjordar som inte har inkluderats. Såsom framgår av tabellen skulle två lagmän ha besuttit staðir: Grímur Þorsteinsson på Stafholt, som Hrafn Oddsson tidigare hade kontrollerat, och Snorri Markússon på Melstaður. Anledningen till att dessa fortsatte att residera är oklar. Det står inte heller klart om lagmannen och sedermera sysslomannen Grímur Þorsteinsson verkligen bodde i Stafholt. **Grímur Þorsteinsson omtalas sällan i diplomaterialet**, men vid ett tillfälle år 1337 står det att "[...]þeir kiæmu til mijn j hollt j saurbæ"⁶⁵, vilket antyder att han i så fall också bodde i Holt på västra Island, en gård utan kyrka belägen tämligen nära Stafholt.⁶⁶ Vid ett annat tillfälle gav han till klostret i Viðey (södra fjärdingen) drivved och val som hörde till halva Hraunsländ som han ägde. Brevet tros vara från år 1346.⁶⁷ Diplomatariet nämner emellertid inte något om att Grímur skulle ha bott i Stafholt och det gör inte heller biskopssagorna. Annalerna berättar däremot att Grímur år 1330 blev lagman i Stafholt.⁶⁸ Det finns alltså för lite information för att fastställa om han egentligen bodde där.

Det andra exemplet är Snorri Markússon. **Biskopssagorna nämner honom inte överhuvudtaget och uppgifterna i diplomaterialet är knappa.**⁶⁹ Det är först vid Snorris död som en annalskrivare berättar att Mela-Snorri har dött, vilket alltså indikerar att han hade bott på egendomen Melur, men detta är å andra sidan den enda informationen om hans boende.⁷⁰

65 *DI II* 10. Juli 1337, s. 717.

66 Stóra Holt värderad till 40 h. och Litla Holt till 20 h.; *OIL*, s. 186.

67 *DI II* [1346], s. 832; jfr också *DI IV* 6. Marts 1417, s. 250. Det berättas även att en herra Grímur hade givit gåvor till ett bönehus. *DI IV* Nota, s. 101; jfr *DI II* [1346], s. 831f.; jfr även *DI III* 25. Juli 1405, s. 703f. och *DI IV* 6. Marts 1417, s. 250f.

68 *Isländske Annaler IX* 1330, s. 397; *IV* 1330, s. 154; *VIII* 1330, s. 347 (endast att han blir lagman); *V* 1330, s. 206 (endast att han blir lagman).

69 *DI I* [i Septbr. 1257], s. 591. Här spekulerar utgivaren Jón Sigurðsson om den Snorri som omnämns i kyrkoinventariet är densamme som Mela-Snorri.

70 *Isländske Annaler VIII* 1313, s. 343.

Förutom dessa två tvivelaktiga fall var det alltså inte några av de övriga som bodde på staðir vilket också borde ha blivit betydligt svårare efter staðamál. I de allra flesta fall levde ämbetsmännen på gårdar som hade bondekyrkor. Det karaktäristiska för en ämbetsman efter år 1297 var alltså att han bodde på en gård med bondekyrka. Följaktligen måste frågan ställas hur det kom sig att bondekyrkor var viktiga för kungens män.

Bondekyrkornas ideologiska och administrativa betydelse

Bondekyrkornas värden varierade, liksom staðirs, även om de sällan understeg 30 h. De bondekyrkor som kungens män förvaltade översteg dessutom oftast 30 h. Det var också bland gårdar med bondekyrkor som huvudgårdarna fanns; dessa kommer att diskuteras ytterligare längre fram. Enligt Björn Lárussons undersökning fanns det 67 gårdar som översteg 60 h.⁷¹ Det var bara en bråkdel av dessa som ämbetsmännen ägde såvitt vi kan se av källorna. Under perioden fanns det alltså andra som ägde lika stora eller större egendomar än kungens män, något som indikerar att det sannolikt fanns andra aspiranter på den isländska aristokratin än kungens män. Här finns dock inte utrymme att diskutera den elit som befann sig utanför kungamaktens administration.

Utöver ekonomisk betydelse kan bondekyrkorna också ha haft andra funktioner. I bondekyrkorna fanns skriftlärdade personer, som också borde ha haft stort intresse för ämbetsmännen. Med kungamakten infördes en ny administrativ skrivkultur.⁷² I *Jónsbók* finns lagar gällande köp över 6 h., där vardera parten skulle upprätta brev om köpet, ange vittnen, tid och plats samt konfirmation genom lagmannens sigill (eller, i hans frånvaro, sysslomannens eller andra pålitliga mäns,

71 *OIL*, s. 64. Jfr Magnús Már Lárusson 1961a, sp. 707–710. Bondekyrkor fanns fortfarande under 1700-talet runt hela Island utom i Austur-Skaftafellssýsla och Vestmannaeyjar.

72 Begreppet literacy har i detta sammanhang blivit alltmer populärt bland forskare på senare tid och forskningen om skrivkulturens betydelse har ökat avsevärt. För diskussion av begreppet se Clanchy 1993 och Geary 1994.

vilka kände till deras köp).⁷³ Enligt en senare bestämmelse skulle både lagmän och sysslomän ha en klerk tillgänglig under sina resor för att registrera de domar som lagmännen avkunnade. Dessa skulle även upprätta brev för varje domslut.⁷⁴ Övergången från muntlig till skriftlig kultur märks i övrigt framförallt i ökningen av antalet diplom under 1300-talet.⁷⁵

Med en ny identitet är det också sannolikt att behovet av en ideologi som bekräftade aristokratins position växte fram. Klerkerna i bondekyrkorna kunde användas både inom administration och identitetsskapande verksamhet, såsom nedtecknande av genealogier och sagor. Bokproduktion förekom emellertid även på andra gårdar, dock vanligast på gårdar med bondekyrkor.⁷⁶

När häradsriken skapades på Island under fristatsperioden blev också goðarna mer bundna till sina häradsriken, även om de fortfarande ägde eller kontrollerade flera gårdar utanför sitt rike. Efter kungamaktens etablering kom de första goðarna att fortsätta kontrollera sina egna riken. Efter år 1271 fanns dock inte några av häradsrikenas storgoðar kvar och i fortsättningen delades makten geografiskt

73 *Jónsbók* 1904, s. 222.

74 *NgL* III 1846–1895, s. 76f.

75 Clanchy 1993, s. 223, 247, menar också att det ökande antalet läskunniga under perioden 1066–1307 var en konsekvens av kraven på den pragmatiska snarare än den kultiverade läsaren. Jfr tidigare diskussion i kapitel 1, s. 38.

76 Enligt Duby 1998, s. 192, tillföll uppgiften ofta en kyrkans man som fanns i släkten alternativt en huspräst eller kanik. Undersöks endast originaldiplomen förekommer bara gårdarna Urðir och Skarð bland dem där det finns ämbetsmän. Det finns också ett antal gårdar som från vilka det utfärdades brev utan inblandning av ämbetsmän överhuvudtaget. De gårdar som förekommer i originaldiplomen, och som inte är staðir eller biskopsdömen, är Saurbær i Eyjafjörður (helkyrka men inte staður), *DI* II 5. Juli 1330, s. 649; Víðivellir i Skagafjörður (bondekyrka) *DI* II 27. April 1340, s. 729; *DI* III 1. og 2. Oktober 1371, s. 271; Hjaltabakki i Húnavatnssýsla (helkyrka men inte staður) *DI* II 4. Januar 1343, s. 766; Miklabær i Óslandahlíð, Skagafjörður (bondekyrka) *DI* III 10. Juni 1351, s. 54; Einarstaðir i Reykjadalur (bondekyrka) *DI* III 7. November 1357, s. 116; Ásgerisá i Viðidalshreppur (bondekyrka) *DI* III 15. Mai 1359, s. 131, 23. April 1385, s. 384; Vatnsfjörður *DI* III 21. August 1363, s. 199; 13 Juni 1377, s. 319, 29. Juni 1377, s. 320; Skarð (bondekyrka) *DI* III 28. December 1369, s. 254; Hvammur i Vatnsnes (helkyrka men inte staður) *DI* III 28 og 29. Januar 1372, s. 273; 25. April 1388, s. 426; Urðir (bondekyrka) *DI* III 1. Januar 1387, s. 395. *DI* IV 28. December 1388, s. 14; Reykhólar i Barðastrandasýsla (bondekyrka) *DI* III 10. Mai 1388, s. 427; Hraun i Dýrafjarðahreppur (bondekyrka) *DI* III 18. Februar 1390, s. 447; Reykir på norra Island (bondekyrka) *DI* II 23. Juni 1311, s. 372, 24. Juni 1339, s. 726; jfr *Íslandske originaldiplomer* 1963.

i enlighet med de redan befintliga fjärdingarna och så småningom utifrån de mindre enheterna, sysslor. Med centraliseringen följde att kungens män i fortsättningen inte var tvungna att resa runt och bo på olika ställen för att säkra sin maktställning.

Med kungamakten införande etablerades dock inte något administrativt centrum för den kungliga förvaltningen på Island. Kungamakten var överhuvudtaget inte särskilt intresserad av egendomar på Island och ägde endast en liten del av landets marker. De första egendomarna som kronan fick var de som konfiskerades efter Snorri Sturlusons död. Det är emellertid oklart hur stora dessa egendomar var, men de innefattade i vilket fall Bessastaðir utanför Reykjavík, som så småningom kom att bli hirdstyrarens residens. Den förste hirdstyraren som bodde på Bessastaðir var norrmannen Ívar Vigfússon och det var efter hans tid som Bessastaðir började användas som centrum för de norska hirdstyrarna på Island.⁷⁷

Med tanke på förvaltningens brist på struktur på Island är det måhända föga förvånande att det finns så få källor om ämbetsmännen och kungamakten kommunikation under 1300-talet. Härtill hör också att kommunikationen mellan kungens män och kungamakten ofta skedde direkt, i samband med männens besök till Norge. Ämbetsmännen är överlag påfallande frånvarande i det diplomatiska materialet under merparten av 1300-talet. Det är egentligen först från 1340-talet som de börjar förekomma i högre grad och då både i kraft av sina ämbeten och som privata köpare och aktörer överlag. Den första gång som en lagman förekommer som vittne i originaldiplomen

77 Egendomar som hade konfiskerats av kronan före 1540–1550 gick ibland till privatpersoner på Island. År 1374 gav exempelvis kung Magnus Eriksson mark till Skúli Þórðarson som, tillsammans med sina arvingar, fick gåvan med villkoret att han skulle fortsätta att vara lojal gentemot kungen. Marken som gavs var Langadalur, Klungrbrekka, Ós, Vörðufell og Bílduhvol samt några öar som kungen ägde. *DI III* 21. August 1374, s. 286f. Gåvan bekräftades av kung Hákon i ett brev från år 1375. *DI III* 13. Mars 1375, s. 294. Kungen förbjöd också uttryckligen sina ämbetsmän på Island och samtliga andra att beröva honom eller hans arvingar gåvan. Gåvan förefaller ha gått till Skúlis far när Skúli dog några år senare. Runt 1393/1394 sålde Þórður Flosason Skjaldbjarnavik till Björn Jórðalfari (Vatnsfirðingur). Resten av gåvan gick vidare till Oddur leppur Þórðarson, Skúlis bror, som år 1415 gav den till biskop Árni i Skálholt. *DI III*, 5. November 1415, s. 766. Detta är dock den enda gång som kungen uttryckligen gav en dylik gåva till en av sina män på Island. I övrigt verkar kungamakten inte ha varit särskilt intresserad av sina egendomar på Island.

år 1339 då lagmannen Guðmundur bekräftar en gåva som lagmannen Einar Gilssons hustru har givit till honom och dennes dotter.⁷⁸ Under hela perioden var prästerna de vanligast förekommande vittnena även om lagmännens andel ökade.⁷⁹ Alla ämbetsmän förekommer likväl inte i diplomaterialet, inte ens alla hirdstyrarna. En hirdstyrare som dock framträder i materialet är Andrés Sveinsson, som år 1367 framträder i ett fall rörande kyrkans egendomar.⁸⁰ Detta är den enda gång som han förekommer trots att han blev utnämnd till hirdstyrare av åtminstone två regenter: kungarna Magnus och Olaf.⁸¹

Det är sannolikt att en stor mängd brev och försändelser mellan hirdstyrare och kungamakt har gått förlorad och att vi däri kan söka förklaringen till varför flera hirdstyrare inte förekommer alls i diplomaterialet.⁸²

De som hade tillgång till bondekyrkorna kunde till stor del bestämma vad som skulle skrivas och den symboliska betydelsen av detta var sannolikt stor, liksom tillgången till skrivkunniga personer, det vill säga prästerna, vilka var bosatta på både staðir och gårdar med bondekyrkor. Den ekonomiska betydelsen var, såsom har framkommit, given. Kyrkorna hade ofta ägor på flera ställen och kunde ge goda inkomster till dem som kontrollerade dem. Det har dessutom hävdats att kyrkorna var viktiga som administrativa enheter.⁸³

Som tidigare har nämnts var majoriteten av huvudgårdarna (höfuðból) av gårdar med bondekyrkor. Det finns därför anledning att närmare granska huvudgårdarna.

78 *DI II* 1318, s. 466.

79 Einar Gilsson var vid flera tillfällen vittne. *DI III* 27. April 1353, s. 74; 15. Mai 1359, s. 131; 16. April 1368, s. 247. Hrafn Bótólfsson var vittne en gång. *DI III*, 14. Februar 1387, s. 396. Narfi Sveinsson vittnade flera gånger. *DI III*, 3. Marts 1383, s. 365; 30. Juni 1404 (även 14. Mai 1405), s. 688f.

80 *DI III* 13. Mai 1367, s. 212.

81 Eventuellt fick han också makt av kung Hákon. *Islandske Annaler* 1372 VI, s. 229; 1374 VII, s. 280; 1381 VII, s. 282.

82 Detta gäller för Árni Þórðarson, Bótólfur Andrésson, Eiríkur Guðmundsson, Smiður Andrésson och Þorgautur Jónsson.

83 Även Jón Viðar Sigurðsson 2007 har uppmärksammat bondekyrkornas roll som maktcentra.

Från aðalból till höfuðból

Av *Grágás* att döma fanns det en vilja att behålla släktgården inom familjen under fristatsperioden.⁸⁴ I lagboken refereras det således till aðalból som släktgårdar. Då söner ärvde lika måste det dock i praktiken ha varit svårt att behålla detta aðalból under flera generationer, vilket därmed försvårade all form av egendomskonsolidering. Gunnar Karlsson hävdar att storhövdingarna generellt under Sturlungaperioden dessutom inte var särskilt angelägna om att bosätta sig på de egna släktgårdarna. Trots att det förmodligen fanns möjligheter för Gissur Þorvaldsson att bosätta sig på släktgården Haukadalur gjorde han aldrig det fastän han valde att uppkalla sin släkt efter just den gården.⁸⁵

Tidigare har det argumenterats för att eftersom staðir inte kunde delas så kom de i praktiken att bli hövdingarnas släktgårdar. Familjegården förblev på så vis odelad. I både *Sturlunga saga* och islänningasagorna refereras ofta till ekonomiskt och symboliskt viktiga gårdar och föga förvånande var dessa ofta staðir.⁸⁶ Oddi, Hítardalur, Vatnsfjörður, Breiðabólsstaður, Grenjaðastaður, Staður í Snæfellsnesi och Stafholt var de största och mest inkomstbringande gårdarna och det var också dessa som biskop Árni Þorláksson kämpade hårdast om.

Med *Jónsbók* introducerades som tidigare nämnts termen höfuðból (huvudgård) som har paralleller med Norges odal.⁸⁷ Termen förekommer inte i lagboken *Grágás* och den refereras endast till en gång i *Sturlunga saga*.⁸⁸

84 Jfr *Grágás* 2001, s. 288, Landabrigðabáttur. Här framkommer det att ifall skuldsättning tvingar till jordförsäljning ska släktgården säljas först då annan jordegendom har avvecklats.

85 Gunnar Karlsson 1994, s. 314.

86 Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 105.

87 Begreppet huvudgård innebär inte att jorden ska värderas till minst 60 h. Själva helhetsvärdet är viktigare. Därför kunde det hända att en försäljning av en huvudgård inte innebar brott mot arvsregler. På samma sätt kunde en huvudgård gå till en kvinna om egendomen var stor och man upprättade ett äktenskapskontrakt. I en rättsbot från år 1280 (*DI* II [1280], s. 202) sägs att den äldste sonen ärver huvudgården, även om hans mor var frilla och det finns legitima barn så länge fadern har fäst kvinnan med mundur efter äkta hustruns död. Från 1430 betecknas 17 gårdar som huvudgårdar. *DI* IV 20. April 1430, s. 405f. Se vidare Magnús Már Lárusson 1961a, sp. 707–710; Björn Þorsteinsson & Sigurður Línal 1978, s. 78f.

88 *Sturlunga saga* II 1946, s. 106.

Huvudgården var enligt lagboken kärnan i jordegendomen, 60 h. eller större, vilken skulle gå i arv till manliga arvingar. Kvinnorna ärvde de mindre gårdarna (útjarðir) och lösöre. Här avvärjdes alltså problemet med konsolidering och jordackumulation. Begreppet huvudgård används i den isländska forskningen dels i den juridiska betydelsen, dels om en stor gård (större än 60 h.). Historikern Magnús Már Lárusson menar att 24 av de 30 medeltida huvudgårdar han har hittat bestod av gårdar med bondekyrkor. Drygt hälften av dessa låg dessutom på västra Island.⁸⁹ Ett samband mellan huvudgårdarna och aristokratin har framhållits och stämmer också delvis.⁹⁰ Det finns dock under 1300-talet ett flertal ämbetsmän som inte verkar ha bott på huvudgårdar. Snarare är det bondekyrkorna som sådana som för- enar kungens mäns boende.

Utvecklingen av gods centrerade kring huvudgårdar var en viktig del i konsolideringen av aristokratin i Västeuropa under medeltiden.⁹¹ Vid en jämförelse av vilka gårdar som kungens män hade och deras omnämmande i *Sturlunga saga* märks en tydlig kontinuitet, i alla fall i början av perioden. Således bodde jarlen Gissur på gårdar som ofta omnämns i *Sturlunga saga*, liksom även Sturla Þórðarson, Hrafn Oddsson och Þorvarður Þórarinsson. Däremot var de gårdar som storbönderna ägde, åtminstone fram till 1300, generellt inte lika kända och därmed inte lika statusmässigt symboliskt värdefulla.⁹² Jón Viðar Sigurðsson har undersökt gårdar i Borgarfjörður i södra fjärdingen och nämner åtta gårdar som de mest betydande enligt både *Sturlunga saga* och islänningasagorna. Två av dessa kom att förbli viktiga sätes-

89 Se Magnús Már Lárusson 1971, s. 45.

90 Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 163.

91 Se i detta sammanhang Småberg 2004, s. 103f. Hansson 2001 har för Sveriges del undersökt det medeltida frälsets framväxt i Småland och hur frälset manifesterade sin närvaro och position i landskapet.

92 De gårdar som inte nämns i *Sturlunga saga* är Skipholt (Sighvatur Hálfðanarson). Traðarholt (Ásgrímur Þorsteinsson och Eyjólfur Ásgrímsson), Mörk (Andrés Gíslason) Útlið, Hjálmholt och Þjótandi (Snorri Narfason). Klungurbrekka och Ós (Skúli Þórðarson), (Einars) Lón (Jón Guttormsson) samt Hallbjarnareyri (Sturla Þórðarson). De flesta av dessa egendomar är små och saknade betydelse under såväl fristatsperioden som den norska perioden.

gårdar för kungens män, Skarð á Skarðsströnd och Kolbeinsstaðir.⁹³ De andra gårdarna förekom inte som ämbetsmannabostäder under undersökningsperioden.⁹⁴

Under 1300-talet uppstod nya maktcentra. De nya ämbetsmannagårdarna var inte desamma som dem som hövdingarna under Sturlungaperioden hade använt som sin maktbas. För västra Island var gårdarna Skarð, Kolbeinsstaðir och Vatnsfjörður de viktigaste. Av dessa tre var både Skarð och Kolbeinsstaðir nya i sammanhanget. Vatnsfjörður var dock lika viktig under bägge perioderna. För norra delen är de återkommande ämbetsmannagårdarna Auðkúla, Möðruvellir, Víðimýri, Urðir, Lögmannshlíð, Bólstaðarhlíð och Grund. Av dessa var samtliga kända också under Sturlungaperioden, men det var framförallt Urðir som kom att ha en märkbart större betydelse än tidigare. När det gäller den södra fjärdingen kan gårdar som Saurbær, Mörk och Keldur nämnas som tillhörande kungens män. Dessa förekommer nästan inte alls i *Sturlunga saga*.⁹⁵

Från mitten av 1300-talet användes kungens gård Bessastaður av de norska hirdstyrarna och så småningom blev Bessastaður, såsom tidigare har nämnts, kungamaktens administrativa centrum på Island. Denna gård hade inte heller en framträdande position under Sturlungaperioden. Östra delen är dåligt representerad i såväl *Sturlunga saga* som i 1300-talskällorna. Traditionellt har denna haft sämst förutsättningar både vad gäller boskapsskötsel och kommunikationer och följaktligen spelat mindre maktpolitisk roll än de andra fjärdingarna.

Att nya maktcentra uppstod och gamla försvann kan delvis förklaras genom staðamál då i synnerhet Islands största staðir ofta fungerade som maktcentra för storgoðarna under Sturlungaperioden. Det finns dock även andra anledningar till de geografiska förskjutningar som ägde rum.

93 Här används begreppet sätesgård om boställe för ämbetsmännen. Det används inte i en juridisk eller skatteteknisk betydelse. Om begreppet se Myrdal 2000, s. 127, samt Hansson 2001, s. 38f.

94 Dessa gårdar är Hítardalur i Hraunhreppur, Staður i Iðuhryggur, Sauðafell i Dalir, Fell i Fellsströnd, Reykholt i Borgarfjörður samt Garðar i Akranes. Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 105.

95 Varför just dessa gårdar utmärker sig kommer att diskuteras i nästa avsnitt.

Þjóðleiðir och fiskelägen

Att goðarna på Island var helt beroende av allianser har redan konstaterats. För att kunna behålla sina allianser och utöva kontroll var det också viktigt att ha en mobil maktbas. Goðarna förflyttade sig därför ofta mellan sina olika gårdar för att upprätthålla sin auktoritet och försäkra sig om stöd.⁹⁶ Detta tillvägagångssätt var också vanligt i övriga Norden innan kungamakten hade blivit centraliserad. I det tidiga kungadömet utövades makten genom direkt närvaro och därmed också genom ständigt ambulerande mellan maktpolitiskt viktiga knypunkter.⁹⁷ Så länge kungamakten eller goðamakten inte var absolut eller centraliserad var denna metod den mest använda och sannolikt den mest effektiva.

De viktigaste gårdarna var under fristatsperioden ofta belägna längs strategiska knutpunkter. De flesta goðar bodde enligt Helgi Þorláksson längs så kallad þjóðleið, det vill säga i närheten av de vägar som människor reste mest på. På detta sätt kunde goðarna hålla sig ajour vilket var nog så viktigt, i synnerhet under Sturlungaperioden. Dessa gårdar fungerade ofta som hövdingarnas maktcentra.⁹⁸ En central belägenhet var med andra ord viktig under fristatsperioden; detta gällde för både världsliga hövdingar och kyrkliga institutioner såsom kloster.⁹⁹

Helgi Þorláksson menar också att vissa gårdar med bondekyrka inte etablerades som staðir på grund av att de inte låg längs de mest centrala vägarna. Bland dessa återfinns de stora bondekyrkorna: Skarð, Vatnsfjörður, Hrafnagil, Möðruvellir och Garðar. ”What these had in common is that they were not situated on main roads, some of

96 Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 105.

97 Lindkvist 1993, s. 26.

98 Helgi Þorláksson 1991b, s. 95–109, diskuterar hövdingarnas ökade behov av kommunikation under 1200-talet för att kunna försvara de uppkomna häradsrikena. Att ha ett maktcentrum i så kallad þjóðleið (huvudled) under Sturlungaperioden var därför viktigt. Se även 1989, s. 66–69.

99 Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 105. Se också Helgi Þorláksson 1989, s. 66–69 och 1991a samt Haraldur Mattiásson 1988, s. 78.

them not even centrally located.”¹⁰⁰ Här finns också gårdarna Borg, Hvammur, Reykhólar, Saurbær och Haukadalur. De goðar som ägde dessa gårdar under 1200-talet valde till och med att inte bosätta sig där på grund av läget.¹⁰¹

Frågan är då förstas vad det var, förutom staðamál, som hade förändrats under 1300-talet och som gjorde att dessa gårdar blev viktigare än tidigare. Att kungens män i fortsättningen valde att inte bosätta sig nära huvudlederna antyder nämligen att det inte endast var på grund av staðamál som nya maktcentra växte fram. För att förstå varför måste en fördjupad diskussion om handel och fiske på Island till.

Den vara som det handlades mest med och som exporterades under 1200-talet var vadmal. Under 1300-talet började det falla i pris medan priset på fisk och smör steg.¹⁰² Fiskeexporten blev viktigare under 1300-talet. Om detta är de flesta forskare eniga. Däremot har det rätt delade meningar om orsakerna till prisökningen varpå frågan om hur viktigt fisket var före 1300 även har ställts.¹⁰³

Låt oss börja med själva fisket. De flesta isländska forskare har varit överens om att fisket ökade under 1300-talet. Självfallet hade fisket redan tidigare spelat en viktig roll för islänningarna. Svårigheten har snarare bestått i att avgöra hur viktigt fisket var före 1300-talet.¹⁰⁴ Historikerna har antingen velat se ökningen av fiske som ett resultat av större efterfrågan bland islänningarna, då i samband med att fisk inte längre enbart konsumerades under fastan, eller som ett resultat av ökad efterfrågan utomlands.¹⁰⁵

100 Helgi Þorláksson 2005, s. 139.

101 Helgi Þorláksson 2005, s. 140.

102 Helgi Þorláksson 1991a, särskilt s. 437–440.

103 Jón Jóhannessons tes att fisket hade minskat under 1200-talet, och då med anledning av Sturlungaperiodens ofred, har avfärdats av Helgi Þorláksson som ser en tydlig ökning av fisket från 1240 och framåt. Helgi Þorláksson 1991a, s. 440–452.

104 Helgi Þorláksson menar exempelvis att fisk endast användes som fastemat på Island före 1200. Helgi Þorláksson 1991a, s. 441f.; jfr Gunnar Karlsson 2009, s. 168ff.

105 Helgi Þorláksson 1991a, s. 450–452, anser att efterfrågan ökade bland islänningar medan historiker som Þorkell Jóhannesson och Jón Jóhannesson hävdar att ökningen berodde på krav utifrån.

Att fisket blev en viktigare näring verkar i alla fall ha resulterat i en befolkningsökning på västra Island mellan år 1100 och 1300-talets början. Under 1300-talet var det också där som flest antal huvudgårdar fanns.¹⁰⁶ En geografisk förskjutning från den norra fjärdingen, som tidigare hade varit den folkrikaste och även rikaste, till den västra fjärdingen skulle alltså kunna förklaras genom det ökade fisket. Det verkar också ha blivit en befolkningsökning på södra Island, på Seltjarnarnes, under 1400-talet, vilket bland annat kan observeras genom att en ny kyrka invigdes där. Även i detta fall anser Helgi Þorláksson att ökat fiske och växande avkastning var den huvudsakliga anledningen till befolkningsökningen.¹⁰⁷

Ytterligare ett indicium på fiskets allt större roll var regler om så kallade búðsetumenn, det vill säga en man utan jord eller husdjur, som företrädesvis livnärde sig på fiske och var bosatt i búð (bod) nära havet. Det var under fristatsperioden olagligt att personer som inte ägde boskap eller jordegendom bosatte sig i så kallade búðir utan lov från bygemenskapen (isländska hreppur).¹⁰⁸ Detta ändrades dock och från år 1294 fick búðsetumenn lov att bosätta sig i búðir fastän de varken hade egendom eller boskap.¹⁰⁹ Bestämmelsen har tolkats som att det hade blivit alltmer lukrativt med fiske som huvudsaklig försörjning. Detta stöds av att kung Hákon från år 1305 ålade búðsetumenn plikten att vid behov försörja ett fattighjon. Från år 1314 blev de dessutom skattepliktiga. Sannolikt, menar Helgi Þorláksson, kunde búðsetumenn under denna period till och med äga båtar själva.¹¹⁰

106 Gunnar Karlsson 1975, s. 7. Slutsatserna bygger visserligen på osäkert underlag, men siffrorna tyder ändå på en befolkningsökning: I västra fjärdingen från 1 080 till 1 270 skattebönder medan det sänks för samtliga andra fjärdingar: I södra från 1 200 till 828, i norra från 1 440 till 1 150 och i östra från 840 till 564.

107 Helgi Þorláksson 1991a, s. 446; Gunnar Karlsson 1975, s. 7; Björn Þorsteinsson 1991, s. 133; Jón Viðar Sigurðsson 1999, s. 80. Viktiga tecken på en befolkningsökning är invigningen av nya kyrkor, och med tanke på att ett flertal kyrkor invigdes i södra fjärdingen och även i västra är de i sig också tecken på ökningen och på fiskets betydelse. Helgi Þorláksson 1991a, s. 446–449.

108 *Grágás* 2001, s. 104.

109 *Jónsbók* 1904, s. 234, 283.

110 Helgi Þorláksson 1991a, s. 456; jfr *Jónsbók* 1904, s. 292, 294.

Det finns anledning att tro att själva exporten av fisk från Island inte var särskilt betydande fram till ca 1340. I en passage i *Lárentíus-saga* berättas att islänningarna inte exporterade torkad fisk (isländska skreið) år 1323. På ett annat ställe står också att de inte hade börjat exportera fisken i stor mängd förrän år 1340.¹¹¹ Att exporten hade börjat redan runt 1300-talet bekräftas av ett förbud från år 1292 enligt vilket exporten av skreið begränsades.¹¹² Detta kan förklaras av den fattigdom som rådde på Island under perioden 1290–1320; man vare sig ville eller kunde exportera i någon större utsträckning. En förändring skedde dock kring 1320. Helgi Þorláksson menar att norrmännen hade börjat visa intresse för isländsk fisk runt år 1300, men att fattigdomen innebar att intresset inte kunde realiseras i export förrän runt år 1340. Alltså skulle det inte i första hand ha varit norrmännen som orsakade ökat fiske på Island utan en allmänt ökad efterfrågan på Island. Detta skulle märkas från år 1250 och framåt när fisk hade blivit regelbunden fastmat. Fisk blev sedan föda året runt för islänningar från år 1300 och framåt.¹¹³

Nya maktcentra vid havet

I takt med fiskets ökade betydelse påverkades också maktcentra. Att bo vid havet, eller ha lätt tillgång till havet, måste ha blivit allt viktigare, vilket också Helgi Þorláksson noterat.

Redan under 1200-talet hade bönder blivit allt rikare genom fiske. Det finns bland annat uppgifter från *Árna saga biskups* att Þorsteins far Hafur-Björn bodde på Nes på södra Island. Sagan berättar att han var en av de rikaste bönderna på Island.¹¹⁴ När kungens utsände, Loðinn leppur, kom till Island var det hos denne Hafur-Björn han vistades.¹¹⁵ Hafur-Björns rikedomar har förklarats av det geografiska läget och

111 Helgi Þorláksson 1991a, s. 450; jfr Jón Jóhannsson 1958, s. 140f.

112 *Jónsbók* 1904, s. 287.

113 Helgi Þorláksson 1991a, s. 452, 455.

114 *Árna saga biskups* 1998, s. 83.

115 *Árna saga biskups* 1998, s. 86.

tillgången till fisk. Ett flertal av de andra ämbetsmännen bodde också på gårdar med fiskerättigheter. Exempelvis bodde sysslomannen Eiríkur Sveinbjarnason på **Vatnsfjörður, en gård som under både fristatsperioden och den norska perioden var lika ekonomiskt viktig.**¹¹⁶

Det är även intressant att observera att Skarð och Kolbeinsstaðir var belägna nära havet och hade tillgång till bra fiskelägen.¹¹⁷ Kolbeinsstaðir som sådan är inte en överdrivet stor gård, den värderas till ca 40 h., men med tanke på att den ägde flera omkringliggande gårdar låg det totala värdet närmare 100 h.¹¹⁸

Samma släkt ägde både Kolbeinsstaðir och Skarð. Þorlákurs yngre bröder Þórður och Snorri var bosatta på Skarð som också ligger på västra Island och som värderas till 60 h.¹¹⁹ Precis som Kolbeinsstaðir ägde Skarð också flera omkringliggande gårdar och värdet var sannolikt liknande, det vill säga ca 120 h. Þórður Narfason verkar ha dött utan arvingar vilket ledde till att brodern Snorri (den yngste av bröderna) kom att bo på Skarð.¹²⁰

Det finns flera måldagar (kyrkoinventarier) från Skarðs kyrka. Den första är daterad till år 1259. Kyrkan äger enligt dokumentet halva gården.¹²¹ Ett ytterligare inventarium, som biskop Árni lät göra, ca 1274 berättar att kyrkan ska ha två präster och en djákne. Kyrkan verkar dessutom ha blivit rikare.¹²² Detta bekräftas av ett tredje inventarium från ca 1327 där vi också får veta att lagmannen Snorri Narfason med hustru har givit 10 h. till kyrkan.¹²³ De två ovannämnda gårdarna, det

116 Värdet på gården var ca 30 h., men den hade flera omkringliggande gårdar som tillhörde den: Eyri, Skálavík, Borgarey, Miðhús, Hálshús, Þúfur, Svansvík, Vogar, Unaðsdalur. *OIL*, s. 209, 211 och Magnús Stefánsson 2000, s. 73.

117 Ketill Þorláksson och hans hustru var generösa mot kyrkan på Kolbeinsstaðir och donerade både mark och andra gåvor. *DI IV*, s. 180–183.

118 *OIL*, s. 159f., nämner Kaldárbakki om 16–20 h., Mýrdalur om 16–23 h., Heggstaðir om 16–20 h., Hafursstaðir om 6–8 h. och Hallkelsstaðahlíð om 6–10 h.

119 Snorris son och sonson bodde senare också på Skarð. Gården ägde också Á om 16 h., Raudseyjar om 40 h. och Rúfeyjar om 25 h.; *OIL*, s. 184.

120 Þórður Narfason har också givit gåvor till staður på Helgafell. *DI III* 1355, s. 105; jfr [1377–1378], s. 327; 1398, s. 633; *DI IV* CXCIX, Helgafell, s. 168.

121 *DI I* [1259], s. 596f.

122 *DI II* [um 1274], s. 117.

123 *DI II* [1327], s. 635. Mariakyrkan låg på Skarð i Skarðsströnd.

vill säga Skarð och Kolbeinsstaðir, fortsatte att gå i arv inom släkten. Detta kan också ses som en bidragande, om inte avgörande, faktor för att betrakta släkten Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn, som en av de dynastiska släkterna under undersökningsperioden. Förutom de skäl som har anförts i tidigare kapitel, det vill säga att de åtnjöt anseende och knöt allianser, låg deras gårdar, utifrån ändrade samhällsförhållanden, också strategiskt till, vilket de alltså inte i samma grad hade gjort under Sturlungaperioden.

Skarð och Kolbeinsstaðir ligger båda vid havet och de som bodde där hade goda ekonomiska förutsättningar. Som redan har nämnts blev fisket allt viktigare och i förlängningen en betydelsefull del i landets export, och utgjorde således en rikedom i sig. Att fler maktcentra upprättades vid havet kan ses som ett resultat av fiskets ökade betydelse.¹²⁴ Andra gårdar som också fick högre status i och med dessa samhällseliga förändringar var Nes í Seltjarnarnes där lagmännen Þorsteinn Hafurbjörnsson och Grímur Þorsteinsson, tillika syssloman, bodde, Kaldaðarnes i Flói där Gissur jarl bodde, Trékyllisvík där Guðmundur skáldstikla Þórðarson syssloman bodde, området i Selvogur där gården Strönd låg och där ämbetsmän som lagmannen Haukur Erlendsson och hirdstyraren Vigfús Ívarsson bodde.¹²⁵

De viktigaste handelsplatserna och de bästa hamnarna låg ofta i anslutning till ämbetsmannagårdarna: på södra Island i Borgarfjörður, på västra Island i Snæfellsnes, Dalir och Strandir och på norra Island i Húnaþing.¹²⁶ Det är i dessa områden som gårdar som Skarð, Kolbeinsstaðir och Auðkúla finns.

124 Helgi Þorláksson har pekat på att nya möjligheter för socialt avancemang öppnades för jordägare och då i synnerhet för dem som bodde vid havet. Han tar som exempel följande bland kungens män: Þórður Hallsson, Jón Einarsson, Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn, Erlendur Ólafsson, Þorsteinn Hafurbjörnsson, Guttormur Bjarnason, Kolbeinn Bjarnason samt Eiríkur Sveinbjarnarson. Helgi Þorláksson 1991a, s. 183f., 189.

125 Helgi Þorláksson 1991a, s. 445–450.

126 Helgi Þorláksson 1991a, s. 473. Hamnar som Gásir på norra Island förlorade en del av sin tidigare betydelse medan hamnar vid de västra fjordarna, Hvalfjörður och Grunnasundsnes vid Breiðafjörður fick allt större betydelse, Helgi Þorláksson 1991a, s. 453.

Rikedom, godsbildning och leiglendingsväsen

Förutom fiske kom också leiglendingsväsendet att spela allt större roll, något som går hand i hand med en ekonomi grundad på gods. Elitens jordägande ökade i omfattning eftersom alltmer av böndernas produktion gick till den och kyrkan. Så kan man sammanfatta utvecklingen i Västeuropa under medeltiden.

På Island var det framförallt kyrkan som lyckades skaffa sig allt fler jordegendomar, i synnerhet under 1400- och 1500-talen. Från staðamál och framåt stärkte kyrkan sin ekonomiska position. Det skedde en jordackumulation som fortgick ända till reformationen, men vi har inte alltid källor enligt vilka dateringar av ackumulatio- nen kan fastställas. Det äldsta egendomsregistret från biskopsdömet i Hólar är från 1388. I det omnämns 125 gårdar, men det nämner inte en enda gård i Eyjafjarðarsýsla, och är därför inte helt tillförlitligt. Hólar lyckades sedan fördubbla sitt godsinnnehav 1450–1550 så att det vid slutet av perioden omfattade 350 gårdar.¹²⁷ Den största ökningen ägde alltså rum under ett senare skede än under min undersökningsperiod. Under denna fanns också fyra kloster under Skálholts biskopsdöme och fyra under Hólar.¹²⁸ Klostren på Viðey och i Helgafell hade runt sekelskiftet 1400 ungefär hälften av de egendomar som de besatt år 1540.¹²⁹

I *Árna saga biskups* berättas att biskopen i Skálholts biskopsdöme år 1289 fick totalt 120 h. i landskyld. Om denna summa utgjorde tio procent av egendomsvärdet innebär det att biskopsstolen hade ca 60 medelgårdar (drygt 1 100 h.). Ändå utgjorde jordräntan endast en femtedel av det som stolen hade runt år 1550.¹³⁰

127 *OIL*, s. 69.

128 I Skálholts biskopsdöme etablerades Þykkvabær år 1168, Flatey år 1172 vilket flyttade till Helgafell år 1184, Kirkjubær (nunnekloster) år 1186 och Viðey år 1226. I Hólars biskopsdöme etablerades Þingeyrar år 1112, Munkaþverá år 1155, Reynines år 1295 och Möðruvellir år 1296. *OIL*, s. 65.

129 *OIL*, s. 65ff. Helgafell hade då 120 gårdar och Viðey 95.

130 Under reformationen hade Skálholtbiskopsdöme 320 gårdar. *OIL*, s. 68; Björn Þorsteinsson 1991, s. 125.

Det var helt klart kyrkan som ackumulerade flest antal egendomar under perioden. När det gäller kungamaktens ägor har historikern Björn Lárusson beräknat att kronans egendom kort före reformationen var ca 1 545 h. eller 1,7 procent av det totala värdet av jordegendom på Island. Som han påpekar är det möjligt att siffran är för hög och att en del av egendomarna tillhörde klostren. Kronan ägde med andra ord endast en liten andel av den sammanlagda jordegendomen på Island och dess egendomar var spridda. Undantaget var ön Vestmannaeyjar som kronan ägde i sin helhet.¹³¹

Att få en helhetsbild över jordackumuleringen bland kungens män, eller för den delen deras ekonomiska situation, under undersökningsperioden har varit besvärligt. Från år 1275, det vill säga från den tid när biskop *Árnis kristenrätt* tillkom, finns föreskrifter om testamenten.¹³² Dock finns det inte några testamenten bevarade från de första ämbetsmännen. Det första bevarade testamentet i original är från år 1382.¹³³ Framst från slutet av 1300-talet börjar ämbetsmännen alltmer att märkas i diplommaterialen, och då framförallt som vittnen, köpare och säljare. I övrigt saknas jordeböcker och andra räkenskaper från kungens män under perioden. Utifrån de gårdar som ämbetsmännen ägde kan man därför endast närma sig ett minimivärde av deras totala egendom.

Det är dock tydligt att det sker en ackumulering av jordegendom för eliten i samhället från 1100-talet. Enligt Jón Viðar Sigurðsson's beräkningar är det sannolikt att de rikaste hövdingarna på Island kontrollerade egendom värd ca 300 h. eller ca femton medelgårdar under 1100-talet.¹³⁴ Situationen ändrades sedan drastiskt under 1200-talet och hövdingen Þórður Sturluson ägde som tidigare har nämnts åtminstone 1 240 h. Þórðurs bror, Snorri Sturluson, var en av de rikaste hövdingarna under 1200-talet. Han ägde och kontrollerade ägor värda

131 *OIL*, s. 70.

132 *NgL V* 1846–1895, s. 27f.

133 Eiríkur Eiríksson's testamente i *DI III* 5. april 1383, s. 365f. Om Vatnsfjörður se Arnór Sigurjónsson 1975, s. 58f.

134 Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 164; jfr även Gunnar Karlsson 2004, s. 325ff.

mellan 2 100 och 2600 h.¹³⁵ Däremot verkar jarlen Gissurs rikedom ha varit avsevärt mindre: då han ägde och förvaltade egendomar för ett minimum av ca 600 h.¹³⁶

För 1300-talet finns få exempel om hur mycket enskilda ämbetsmän eller kungens män ägde. Vid ett tillfälle i *Árna saga biskups* diskuteras dock privat egendomsinnehav. Riddaren Þórður Hallsson och lagmannen Jón Einarsson gick vid en tidpunkt i borgen för Hrafn Oddsson, när lekmännen hade tagit över kyrkoegendomarna igen men fortfarande väntade på ett fast beslut från ärkebiskopen och kungen. I *Árna saga biskups* sägs att dessa män, det vill säga Þórður Hallsson och Jón Einarsson, var för sig betalade 5 h. i tionde, vilket innebar att deras egendomar skulle ha utgjort ett minimum av 600 h.¹³⁷ Detta är så nära det går att bedöma egendomsinnehav bland ämbetsmännen under denna period. Om 600 h. skulle tas som ett genomsnitt innebär det en avsevärd sänkning från Sturlungaperioden då goði Þórður Sturluson hade egendomar värda minst 1240 h. Det är dock svårt veta om exempelvis Þórður Sturluson ska räknas som en genomsnittshövding.¹³⁸ Gunnar Karlsson menar tvärtom att siffran för en genomsnittshövding under Sturlungaperioden skulle ha legat på ca 600 h., vilket i så fall skulle antyda en oföränderlighet när det gäller definitionen av rikedom.

Jónsbók ger ett annat alternativ till tolkning utifrån bestämmelser om kläder och social status. Bestämmelsen avser vilka typer av kläder, tyger och liknande, som de olika sociala kategorierna fick bära. Denna bestämmelse gällde upp till 100 h., vilket skulle kunna tas som

135 Gunnar Karlsson 2004, s. 327, har senast diskuterat just Snorris egendomar och kommer fram till siffran 2 100 h.; jfr Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 164.

136 Detta gäller även för de andra ämbetsmännen. Sturla Þórðarson ägde och kontrollerade egendomar som låg i närheten av Gissurs samlade rikedom: Staðarhóll i Saurbær, Hitardalur, Svignaskarð, Fagridalur, Hallbjarnareyri och Fagurey. För storlek och källhänvisningar se figur 19.

137 *Árna saga biskups* 1998, s. 180. Jón förekommer inte ofta som köpare i *DI*; i de fåtal fall han nämns är det i samband med drivved som han köper. *DI* III [um 1285], s. 4; *DI* IV [um 1285], s. 6.

138 I *Sturlunga saga* berättas när Þórður gifte sig för andra gången: ”Tók hann við henni mikit fé. Gerðist Þórður þá höfðingi.” (”Han fick då genom henne stor rikedom. Därefter blev Þórður hövding.”). *Sturlunga saga* I 1946, s. 232.

en indikation på att summan var ett minimum för kungens män.¹³⁹

Under 1300-talet och framförallt under 1400-talet tilltog ackumuleringen av jord. I Loftur Guttormssons (hirdstyrare, syssloman och riddare) gåvobrev från 1430 gav han sina tre illegitima söner 360 h. var (totalt 1 080). Detta kunde han göra tack vare en lag som stadgade att illegitima barn kunde få en fjärdingsgåva (en fjärdedel av Lofturs totala rikedom). Hans sammanlagda ägande utgjorde därför åtminstone 4 300 h. eller motsvarande 215 medelgårdar. Loftur Guttormssons rikedom var alltså dubbelt så stor som Snorri Sturlusons.¹⁴⁰ Ett annat exempel utgör sysslomannen Guðmundur Arason (död 1448). Han hade under sin livstid sex huvudgårdar och ca 200 gårdar i sin ägo. Endast gårdarna var värda 3 512 h.¹⁴¹ Det finns inga uppgifter om hur mycket han tjänade på sina leiglingar, men Arnór Sigurjónsson menar att inkomsterna oftast var mellan fem och åtta procent av jordegendomens värde.¹⁴²

Avgörande betydelse för möjligheter till ackumulation och rikedom var framväxten av leiglingssystemet. Leiglingssystemet i Norge verkar ha funnits åtminstone sedan 1100-talet. Under första delen av 1300-talet var de flesta norska bönder leiglingar och drygt 70 procent av jordegendomen ägdes av andra än den som brukade den.¹⁴³ Historikern Árni Daníel Júlíusson menar också att leiglingssystemet som sådant hade funnits på Island redan från 1100-talet, även om det inte hade någon större omfattning.¹⁴⁴

I *Hænsa Þóris saga*, som skrevs under perioden 1281–1294, nämns termen leiglingjord för första gången. Enligt sagan hade storgodsägaren Blund-Ketill trettio sådana och han beskrivs i positiva ordalag, vilket kontrasterar mot tidigare sagor där profittänkande

139 *Jónsbók* 1904, s. 115f.

140 Jón Viðar Sigurðsson 1995b, s. 164.

141 *DI IV* s. 683–694; jfr Arnór Sigurjónsson 1975, s. 68.

142 Arnór Sigurjónsson 1975, s. 68.

143 Om Norge se Øye 2002, s. 228, 264.

144 Árni Daníel Júlíusson 1998, s. 64, 68, menar att systemet uppkom som ett resultat av godättingsmansrelationerna (verndarkerfi) som hade etablerats under fristatsperioden.

överlag betraktas med skepsis.¹⁴⁵ Att berättelsen härstammar från tiden efter 1280 kan indikera att det var först från denna period som systemet började användas i större omfattning och att den främsta inkomsten framledes kom från jordegendom via leiglendingsväsendet och landsskyld.¹⁴⁶ Även om personen i sagan är fiktiv anser Helgi Þorláksson det sannolikt att det i fortsättningen var män på Blund-Ketills nivå som kunde förväntas få sysslomansämbete.¹⁴⁷ Helgi Þorláksson håller det också för troligt att män som Jón Einarsson och Þórður Hallsson baserade sin rikedom på jordegendom och leiglendingsjorðar.¹⁴⁸

Sannolikt innebar staðamál en **exkludering av de män som var inblandade i konflikten och beredde vägen för storbönder som inte var beroende av staðir**. Att Þórður Hallsson och Jón Einarsson utsågs som borgensmän är också tecken på att man företrädesvis valde män som inte kontrollerade staðir men som trots det ansågs ha god ekonomi. Helgi Þorláksson finner det således rimligt att kungen hade insett att storgoðasläkterna skulle förlora kampen om staðir och att han därför medvetet valde att inte satsa på dem.¹⁴⁹

Nú verður sú breyting að auðurinn fer að verða markmið í sjálfum sér; höfðingjar hætta sennilega að gefa stórgjafir og halda stórveislur með sama bætti og áður, þetta þjónar ekki félagslegum tilgangi lengur. Kýr og kálfar, búðir, bátar og landeignir eiga nú að tryggja félagslega

145 Helgi Þorláksson 1991a, s. 474f. Leiglendingssystemet som sådant verkar dock vara äldre; jfr *Sturlunga saga* I 1946, s. 105, där systemet omnämns år 1171.

146 Enligt Helgi Þorláksson finns det endast två exempel från fristatsperioden vilka handlar om män vars jordegendomar lejdes ut. Helgi Þorláksson 1991a, s. 188; jfr Jón Jóhannesson 1956, s. 411–413, som menar att leiglendingarna blivit talrika under 1100-talet. Att leja jordegendomen med fast boskap var okänt under fristatsperioden men blev vanligt under 1300-talet.

147 Helgi Þorláksson 1991a, s. 187, 189f. Under 1300-talet ökade antalet leiglendingsjorðar och boskap började bli en fast del av leiglendingsjorðen. Helgi nämner också ett exempel från *Bandamanna saga* där Oddur Ófeigsson har samma roll som Blund-Ketill hade i *Hænsna Þóris saga*. Helgi Þorláksson 1991a, s. 475f.

148 Helgi Þorláksson 1991a, s. 188.

149 Helgi Þorláksson 1991a, s. 185. Byock 2001, s. 341–354, verkar också se en motsättning mellan storgoðar och storbönder under 1200-talet; jfr även Arnold 2003, s. 131f.

stöðu og þar með breytist afstaða manna gagnvart gróðahyggu og auðsöfnun.¹⁵⁰

Det fanns med andra ord nya idéer och källor om hur rikedom kunde anskaffas från slutet av 1200-talet och där leiglingssystemet blev allt vanligare.¹⁵¹ Under fristatsperioden skulle goðarna ha en rikedom som motsvarade deras sociala status. Män av lägre status skulle så att säga inte bli rika. Kåre Lunden menar således att köpmän på Island under fristatsperioden befann sig i botten av samhället. De var ofta impopulära och utan ära. Mot slutet av 1200-talet började dock en attitydförändring gentemot köpmännen att märkas och ett första steg i utvecklingen av en kommersiell mellanklass började.¹⁵² Fisket uppkom som näringsgren och leiglingssystemet innebar nya intäkter och ett nytt sätt att försörja en aristokrati.

Med elitens ackumulation av resurserna följde också en polarisering i samhället. Aristokratin blev allt rikare medan den övriga befolkningen fick allt mindre att klara sig på. Även i själva ekonomin märks alltså en ökad hierarkisering och polarisering.

Sammanfattning

Den isländska ekonomin under fristatsperioden präglades av ett ömsesidigt och redistributivt system. För hövdingarna var stödet från bönderna, alltså makten över människorna, viktigare än makten över jordegendomen. Med häradsrikenas utveckling började små riken formas på Island och med det även ett större behov av ökade resurser för att spendera på följeslagare och vänner.

Storgoðar kom under 1200-talet att ta kontroll över de flesta stora lokalkyrkliga institutioner på Island – staðir. Förutom att vara bland

150 Översättning: Nu börjar rikedom i sig att bli målet; hövdingar slutade sannolikt att ge stora gåvor och hålla stora fester på samma sätt som tidigare, eftersom det inte längre tjänade deras intressen. Kor, kalvar, bodar, båtar och jordegendom skulle i fortsättningen trygga den sociala ställningen och därmed ändrades människors relation till profittänkande och ackumulation. Helgi Þorláksson 1991a, s. 188.

151 Helgi Þorláksson 1991a, s. 463.

152 Lunden 1972, s. 63. Exempel tas från *Hænsna Þóris saga* och *Ölkofra þáttur*.

de största gårdarna på Island låg de ofta strategiskt till längs huvudleder och kunde därför fungera som såväl politiska som religiösa maktcentra. Förutom att slippa betala tionde för den del som kyrkan ägde fick förvaltaren/ägaren till marken också själva avkastningen av den samma, vilket kan ha inneburit stora ekonomiska fördelar. Det fanns även andra fördelar med att förvalta staðir. Med fristatstidens arvsregler om att söner ärvde lika kunde släktgården sällan hållas intakt under en längre period. Att kontrollera en staður innebar att hövdingarna kunde behålla den intakt, då kyrkans egendom inte fick splittras. På detta sätt kunde staðir närmast fungera som sätesgårdar för Sturlungaperiodens storgoðar. Efter att en kompromiss om staðir slutgiltigen hade uppnåtts år 1297 kom alla staðir i fortsättningen att tillhöra kyrkan och den mark där det fanns en kyrka (bondekyrka) som ägde mindre än hälften av marken fick tillhöra den privatperson som ägde merparten av gården. Kännetecknande för perioden fram till 1290–1300 är att de gamla familjerna framförallt kontrollerade staðir och drev flera gårdar.

Efter staðamål förändrades den unga aristokratins förutsättningar. I första hand måste förlusten av kyrkans gårdar ha varit ekonomiskt kännbar. Genom *Jónsbóks* lagstadgande fick den äldste sonen i fortsättningen ärva huvudgården, och därmed var faran med eventuella splittringar undanröjd. Här hävdas att det inte *måste* finnas ett direkt kausalt samband från staðamål till nya inkomstkällor. Tänkbar slutsats är att anpassningen skedde fortare än vad den skulle ha gjort annars.

Staðir försvann som de världsliga hövdingarnas bosättningar; de flesta ämbetsmän kom i fortsättningen att bo på gårdar med bondekyrkor. Dessa gårdar kunde i vissa fall vara lika stora som staðir. Vid sidan av den ekonomiska betydelse som det innebar att förfoga över en bondekyrka fanns det även en symbolisk och ideologisk innebörd.

Med kungamakten infördes en administrativ skrivkultur och därför ökade också klerkernas betydelse under perioden. Klerkerna anlätades inte endast för att avfatta brev och skrivelser; de användes också för att legitimera en ny ordning, eller om man så vill, att skapa en framtid för den aristokratin, genom författandet av riddarsagor och

fornaldarsagor. Kyrkornas betydelse var också desto viktigare då det saknades ett administrativt centrum för den kungliga förvaltningen på Island.

Med huvudgårdarna och kungamakten där makten gavs uppifrån fick eliten på Island en ny möjlighet till jordackumulation. Genom staðamál utestängdes den från sina traditionella inkomstmöjligheter och fick skapa sig nya. Att bli rik på fiske och jord ersatte tidigare system.

Leiglandingsväsendet utvecklades under 1300-talet och fisk blev en allt viktigare exportvara. Detta verkar också ha påverkat ämbetsmännens val av bostadsort. Från att ha bott vid landväga huvudleder blev det i fortsättningen viktigare att bo vid havet, och vara nära sina leiglandingsgårdar. Utvecklingen gick mot sätesgårdar där gården i sig blev en viktig del av familjens identitet eller symboliska kapital om man så vill. Jordackumulationen gick hand i hand med leiglandings-systemet, och även om källorna om själva ackumulationen ibland är skrala är det uppenbart att jordegendomen för det högsta samhällsskiktet blev allt större. Konsekvensen blev en ytterligare åtskillnad mellan grupperna i samhället, och allt större rikedom samlades i allt färre händer.

KAPITEL 8

ARISTOKRATINS FORMERING OCH REORGANISERING EN AVSLUTANDE DISKUSSION

I det avslutande kapitlet är avsikten att knyta ihop trådarna och redogöra för avhandlingens viktigaste bidrag.

Statsbildning

Inom isländsk historieskrivning har medeltiden närmast varit synonym med fristatsperioden, det vill säga perioden före Gamli Sáttmális utfärdande. Fristatsperiodens lagsamling – *Grágás* – har också betraktats som en källa för ett unikt samhälle med en lika unik författning eller konstitution. Den norska perioden har mer eller mindre förbisetts medan fristatsperioden har lyfts fram som något enastående i isländsk historia. Alltsedan antropologin fick en allt starkare roll inom historisk forskning, det vill säga från 1970-talet och framåt, lyftes fristatsperioden också fram som ett exempel på ett fejdsamhälle, ett samhälle där inte någon verkställande makt fanns och som därför lämpade sig för komparation med andra kulturer och andra tidsepoker som hade liknande förutsättningar.¹ Den politiska omvandling som skedde i samband med kungamaktens inträde på Island i slutet av 1200-talet har däremot, menar jag, inte uppmärksammats i tillräckligt hög grad inom forskningen.

Även när det gäller statsbildningsprocessen har fokus för det mesta legat på inhemska förklaringar. Exempelvis menar Sverrir Jakobsson

1 Exempelvis Byock 1982; Miller 1990; Helgi Þorláksson 1997.

att statsmaktens införande på Island berodde på separationen mellan världslig och andlig makt på 1100-talet. Denna separation skulle ha bidragit till sekulär maktkonsolidering som ledde till formerandet av häradsriken.² Att datera en statsbildningsprocess är givetvis svårt och skilda faktorer kan tillmätas olika stor betydelse. De häradsriken som etablerades på Island under perioden 1180–1230 skulle kunna ses som en form av protostater.³ Att enbart se utvecklingen på Island som specifikt isländsk är däremot svårare att argumentera för. Jag menar att den norska perioden på Island är nog så viktig ur ett statsbildningsperspektiv, även om vissa förutsättningar redan tidigare hade uppnåtts.

Allt som oftast betraktas Sturlungaperioden som slutet av fristatsperioden. Detta är en uppfattning som framträder i såväl läroböcker som forskning. Ett system gick i graven i och med Sturlungaperiodens slut och ersattes av ett annat. Här argumenteras istället för att Sturlungaperioden snarare utgör början på en ny period med nya maktlegitimeringar samt ett annat politiskt och ekonomiskt system. Detta antagande baseras på de stora sociala och ekonomiska förändringar som kan skönjas redan under Sturlungaperioden. Det är från och med ingången av denna period som goðarna alltmer söker sig till kungamakten och till kungens vänskap i ett maktlegitimerande syfte. Det är nu som goðar börjar eftersträva innehav av allt fler gårdar och det är nu som makten får sina geografiska gränser och häradsriken etableras. Storgoðarnas försök att göra staðir till ett slags huvudgårdar kan i detta sammanhang ses som ett led i ett nytt system där ekonomin präglades av godssystem med leiglendingsväsen, vilket i sin tur fick till följd att samhället blev allt mer hierarkiserat.

Jag skulle således vilja fastslå att Sturlungaperioden markerade början på ett nytt legitimeringssystem och att kungamaktens införande måste betraktas som en del av detta nya system. Följaktligen borde snarare Sturlungaperiodens början ses som en given begynnelsepunkt för analysen av en ny ordning än årtalen 1262/1264. Denna perspek-

2 Sverrir Jakobsson 2009.

3 Sverrir Jakobsson 2009.

tivförskjutning borde kunna kasta nytt ljus över de sociala, politiska och ekonomiska förändringar som det isländska samhället undergick under 1200- och 1300-talen. För den isländska forskningens del har också fokus på brott haft en tendens att tränga undan den eventuella kontinuitet som fanns.

Under den norska perioden gjordes olika försök till institutionaliseringar, exempelvis genom att etablera ämbetena sysslomän och lagmän. En viss professionalisering ägde rum bland ämbetena liksom en hierarkisering. Det vore dock att dra resonemanget för långt att påstå att kungamakten implementerade ett fullt utvecklat system med tydliga institutioner och definierade ämbeten, vilket man ibland kan tro när man läser äldre isländsk forskning. Att det isländska förvaltnings-systemet var föränderligt och töjbart som i allra högsta grad byggde på personliga relationer har tydligt framgått i föreliggande undersökning. Just i mötet mellan personliga relationer och institutionaliserade ämbetsmannaverk var det som statsbildningen på Island ägde rum. Studien om kungens män på Island har därför både synliggjort och tydliggjort en statsbildningsprocess i periferin.

Kungamaktens strategier

Den norska kungamaktens strategi på Island var inte unik. Historikern James Given har behandlat olika tillvägagångssätt för inlemmande av Gwynedd i Wales och Languedoc i nuvarande Frankrike. Enligt honom kan man tala om två olika strategier. Den första som frankerna använde var att behålla den befintliga maktstrukturen. På detta vis rubbades inte den existerande eliten som kunde vara kvar i sina positioner. Frankerna behöll områdenas lagar och genomförde få övergripande strukturella förändringar. På så vis stärktes den lokala auktoriteten ytterligare under kunglig hegemoni. Även om den kungliga regeringen utvecklade ett nätverk av regerande institutioner inom regionen anpassades dessa till det befintliga systemet. I många avseenden förblev den politiska auktoriteten i lokala händer i Languedoc. Den andra strategin var att fullständigt utradera den befintliga makt-

strukturen och införa en ny. Detta skedde när Gwynedd införlivades under engelskt styre, vilket innebar att den lokala politiska överheten helt dog ut. All politisk makt av betydelse kom i engelska händer.⁴

James Given menar att exemplet Languedoc visar på den vanligaste strategin vid maktövertagande och/eller inlemmande av nya områden.⁵ Det kan också hävdas att Island delvis liknar Languedoc, då kungen anpassade både lagstiftning och förvaltning till just isländska förhållanden. Däremot införde kungen också nya ämbeten i form av syslömän och så småningom hirdstyrare. Island utgjorde därmed en blandning av gammalt och nytt. Exemplet Island är inte en kopia av Languedoc men uppvisar likheter. En tankeväckande detalj är att den norska kungamakten verkar ha haft olika strategier för sina skattländer. På Island fick den gamla eliten till en början i stort fortsätta sin maktutövning som kungens högsta ämbetsmän, till skillnad från hur det var i de andra skattländerna, dit norrmän skickades som ämbetsmän. På Orkneyöarna fick den skotska aristokratin den högsta makten medan de lokala stormännen fick nöja sig med att vara lagmännens och syslömännens ombudsmän.⁶

Den norske kungens maktutövning gick länge ut på att använda sig av oförutsägbarhet som delvis kompenserade för hans frånvaro.⁷ Under Sturlungaperioden togs ibland hövdingars söner som gisslan för att fäderna skulle sköta sina uppdrag på Island. Under den norska perioden märks inte några sådana påtryckningar och de första ämbetsmännen fick också sina ämbeten på livstid. Från 1300-talets början kom dock ämbetena oftast att tillsättas för tre år i taget. Den norska kungamakten använde sig i stort av samma typ av maktutövning som tidigare, nämligen den som byggde på att kungens frånvaro kompen-

4 Given 1990, s. 249.

5 Given menar att när ett samhälle som Languedoc med en diversifierad och utvecklad ekonomi, en ekonomiskt stabil aristokrati och en välutvecklad plattform för de politiska organisationerna inlemmas så behåller de mycket av sina egna institutioner och traditioner. När däremot ett samhälle som Gwynedd som hade mindre utvecklad ekonomi, och ett mer asymmetriskt socialt system och mindre utvecklade institutioner inlemmas i en feodal marknad som England, resulterar det i viktiga ändringar av det politiska livet. Given 1990, s. 251, 254.

6 Wærdahl 2006, s. 254.

7 Jfr Orning 2004.

serades genom en viss oförutsägbarhet i maktutövandet, i synnerhet i perifera områden. Jag menar att delvis samma förhållande rådde även under 1300-talet. Detta förklarar bland annat de olika förvaltningssystem som fanns under perioden. Från början hade sysslomännen den högsta makten men så småningom blev det hirdstyraren som tog över och kungamakten arrenderade också periodvis ut Island som pantlän. På Island garanterade kungamaktens olika system fortsatt lojalitet och trohet bland kungens män som fick kämpa sig till sina positioner.

Aristokratins formering – tre faser

Etablerandet av en aristokrati kan delas in i tre faser under undersökningsperioden.⁸ Den första fasen ca 1220–1300 karakteriseras av att de isländska goðarna blev kungens hirdmän och gav honom makten över sina goðorð. När kungamakten infördes på Island fortsatte kungen att använda sig av goðarna som ämbetsmän. Denna fas kännetecknas därför av kontinuitet. Från 1300-talets början började sedan en ny elit att härska på Island – aristokratin. Denna baserade sin ställning på ämbetsinnehav och jordegendom. Nu började därför själva formeringsprocessen mot en aristokrati. Det var inte givet vilka personer eller släkter som skulle få behålla makten och det fanns inte några tydliga mönster när det gäller äktenskapsstrategier. Aristokratin blev snabbt en blandning av tidigare goðasläkter och storbönder. Denna period, eller formeringsfas, sträckte sig fram till slutet av 1300-talet. En viss kontinuitet kan anas i det sätt på vilket kungamakten utövade sin maktposition på Island, nämligen att inte ge samma släkter ämbeten hela tiden utan att då och då byta ut dem och utse också män ur andra släkter som tidigare inte haft maktpositioner. Periodvis utsågs även norrmän som både sysslomän och lagmän vilket också måste ha skapat osäkerhet inom den unga isländska aristokratin. Formeringsfasen var alltså en relativt långsam process, som försvårades av kungamaktens frånvaro.

8 Sigríður Beck 2007a, s. 235.

Redan från 1300-talets början kom två släkter på Island att utmärka sig som dynastiska ämbetsmannasläkter. Släkterna Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn och Erlendungar bibehöll såväl ekonomisk som social status under hela undersökningsperioden. Maktreproduktionen under 1300-talet skedde sällan direkt från far till son utan gick av någon anledning andra vägar inom slakten.

Släkterna Erlendungar och Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn behöll också sin makt-position under 1400-talet och hade då dessutom fått monopol på hirdstyrarämbetet. Kungamakten såg till att växla mellan dem så att inte någon av de två släkternas enskilda makt skulle bli för stor. Under 1300-talet hade släkterna inte lyckats skaffa sig ett dylikt monopol och olika fraktioner märks sällan i källmaterialet.⁹

Under den tredje fasen, som egentligen inte började förrän mot slutet av min undersökningsperiod, observeras början till stabilisering.¹⁰ Aristokratin gifte sig nu i högre grad inbördes och blev därmed också mer inåtvänd och endogamisk. Som samhällsgrupp blev aristokratin följaktligen alltmer definierad och därmed exklusiv, eller för att tala med Zmora: ”To define the nobility was in a sense to close it.”¹¹ Ju mer konsoliderad och stabil som gruppen blev, desto mer stängd. Detta syns framförallt mot slutet av min period. Det är också då som strategiska äktenskap blir alltmer uppenbara. De tidigare möjligheterna till social mobilitet, som trots allt framträder i källmaterialet, verkar nu sakta men säkert upphävas och därmed blir aristokratin också, i enlighet med vad Zmora hävdar, en mer etablerad aristokrati.

Aristokratisering och hierarkisering

Redan under Sturlungaperioden märktes en ökad hierarkisering. Det var en konsekvens av en ny maktfördelning genom etablerandet av häradsriken. Storgoðarna valde ut särskilda personer bland sina

9 Ett undantag kan dock sägas vara konflikten mellan Smiður Andrésson och Árni Þórðarson, se s. 181.

10 Sigríður Beck 2007a. I artikeln menar jag att den börjar runt år 1340. Det är dock svårt att se exakta brott utan det rör sig snarare om en långsam övergång.

11 Zmora 2001, s. 3f., 29 (citat).

tingsmän som de delegerade viss makt till. Tingsmännen kom med andra ord att utgöra en grupp med större inbördes rangordning än tidigare, precis som kungens följe – hirden – också fick en tydligare rangordning.

Med kungamakten och den härskarideologi som därmed etablerades följde också en starkare hierarkisering i samhället. Kungen av Guds nåde befann sig i samhällets topp tätt följd av både den andliga och den världsliga aristokratin. Att vara del av hirdgemenskapen bidrog till att konkretisera gruppen och dess gemenskap som baserades alltmer på en hövisk riddarideologi. Riddarideologin som sådan var inte ny; Herman Bengtsson menar att den till stor del tog över redan etablerade seder.¹² Det nya var att kungens män var del av en upplevd gemenskap, som grundades på regler när det gällde uppförande både inom den egna gruppen och mot andra. Hövdingarna hade tidigare varit konkurrenter om maktområden vilket de nu inte längre var. Man gick från individuell tävlan till gemenskap.

Genom hierarkiseringen skedde också en aristokratisering. Enligt Hillay Zmora var 1300-talet ett avgörande sekel för både konsolidering av stat och aristokrati i Västeuropa. Innan dess var aristokratin en löst definierad grupp i samhället och alla kunde, åtminstone i teorin, bli aristokrater.¹³ I Norden utkristalliserades vid slutet av 1200-talet en riddarklass. De som tillhörde riddarklassen blev en exklusiv grupp som också försökte hålla gruppen tillsluten. Dessa försök verkar dock aldrig ha lyckats i Norge. Medlemmar av riddarklassen på Island, i form av kungens män, försökte också vara exklusiva, exempelvis genom att kräva att endast de släkter som innehaft goðorð skulle få inneha ämbeten. Intentioner fanns, men i praktiken gick de aldrig att genomföra. Släktstrukturen på Island var dessutom bilateral och därför var ett sådant krav i princip verkningslöst. Icke desto mindre lyckades ett antal släkter att etablera sig som ett slags ämbetsmannasläkter, det vill säga Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn och Erlendingar – släkter som lyckades behålla ämbeten under hela undersökningsperioden och även fortsättningsvis.

12 Bengtsson 1999, s. 31.

13 Zmora 2001, s. 3.

En politisk kultur i omvandling

Formeringen av den isländska aristokratin präglades av en ny norm där aristokratin blev alltmer exklusiv. Föreställningen om vänskap mellan jämlikar befäste emellertid också den aristokratiska ordningen i samhället.

På ett ideologiskt plan strävades det efter en homogenitet bland de övre skikten i samhället. Kungamakten och den nya hierarki som samhället skulle inordnas i föreskrevs i riddardiktningen, en genre som blev allt större under 1300-talet. Genom litteraturen fick aristokratin ett ideal att härma och förhålla sig till, inte minst genom riddarsagorna. I sagornas värld träffades riddarna för det mesta när de befann sig ute på äventyr och vänskapen började alltid med en prövning mellan dem, för att se om de verkligen var jämlikar. Det var först när de hade konstaterat att de var lika ridderliga som de kunde ingå vänskap. Bagerius menar att det finns en tydlig homosocial ordning i riddarromanerna eftersom den vänskap som ingicks oftast var horisontell. Lika viktigt som det var att betona likheter mellan riddare, lika viktigt var det att betona olikheter gentemot underlägsna grupper. I slutet av sagorna får hjälten allt som oftast sin prinsessa, men prinsessan är medlet och inte målet i sig. Sagorna handlar i minst lika hög grad om vänskap mellan män, vilken förstärks via äktenskapsallianser.¹⁴

Inom riddarlitteraturen upprepades den hierarkiska ordningen gång på gång. Social mobilitet uppåt var ändå inte helt utesluten, eller som Bagerius har formulerat det:

För den man som är av god härkomst, ger prov på stort mod, visar politisk duglighet och kan tygla sina begär när han möter ridderskaps kvinnor finns en möjlighet att bli upptagen i den aristokratiska gruppen.¹⁵

Skillnaden gentemot de klassiska islänningasagorna är att man där sällan får reda på hur vänskapen har ingåtts och vänskapen definieras inte nödvändigtvis utifrån just likhet. I *Njáls saga* är huvudpersonerna

¹⁴ Bagerius 2009, s. 91, 101.

¹⁵ Bagerius 2009, s. 195.

Gunnar och Njáll vännar *trots* sina olikheter. Den stora skillnaden består alltså i att själva vänskapens etablerande sällan förklaras i islänningasagorna medan koncentrationen i övrig litteratur nästan alltid ligger på det första mötet. I riddarlitteraturen möter vi en formaliserad vänskap som upprepas gång på gång, närmast som en läxa som aristokratin ska ta till sig. Litteraturen i sig fortsatte att tjäna samma syfte som islänningasagorna gjorde för godarna tidigare – att stärka en elits självbild och legitimera dess överhet.

Aristokratin på Island under 1300-talet såg sig som en del av en hovaristokrati och riddarsagorna tjänade deras syften. Att sagorna blev alltmer populära under just 1300-talet kan alltså också ses som resultat av en aristokrativering i samhället. Det var inte endast sagornas innehåll som användes. Under 1300-talet var också manuskripten i sig statusföremål och ett sätt att markera sin exklusivitet.

Som tidigare har nämnts bytte man förvaltningssystem ett antal gånger på Island. Måhända var det också delvis därför som den isländska litterära produktionen var så stor. Det blev och fortsatte att vara nödvändigt att genom idealen befästa och förstärka den aristokratiska identiteten på Island eftersom få andra medel stod till buds.

På ett ideologiskt plan ändrades den politiska kulturen på Island, liksom i övriga Norden, med en allt starkare kungamakt och kyrka. Däremot kom den politiska kulturen även i fortsättningen att präglas av personliga relationer. De tidigare viktiga banden mellan hövdingar och tingsmän minskade i betydelse då ämbetsmännen fick sin makt från kungen. Detta innebar dock inte att kungens män kunde klara sig helt utan att upprätthålla goda relationer till sina följesmän, något som inte minst märks i konfliktsituationer då antalet följesmän oftast var det som var utslagsgivande för utgången. Kungens män behövde dock inte ge gåvor och hålla fester för sina underordnade i samma utsträckning som tidigare. Istället blev relationerna mellan kungens män på Island allt viktigare.

Kampen om de ekonomiska resurserna

Under den norska perioden ersattes det reciproka systemet av ett redistributivt system. På sikt kom ekonomin på Island liksom i övriga Norden att präglas av ett godssystem.

Under fristatsperioden fanns regler om rätten till släktgård. Genom lagen om heimild, förköpsrätt, gjordes försök att behålla gårdarna i släktens ägo. Arvsreglerna i *Grágás* innebar dock att släktgården inte alltid kunde behållas intakt eftersom arvet delades lika mellan alla söner. I takt med goðarnas allt starkare maktpositioner verkar dock problemet med intakta släktgårdar ha löst sig, delvis genom att goðar började använda sig av staðir som sina maktcentra. Dels kunde gårdarna vara strategiskt belägna och därför viktiga att kontrollera, dels var hela egendomen redan kyrkans i formell bemärkelse och därför gick det inte att splittra den. Under senare hälften av 1200-talet utspelades kampen om staðir mellan de isländska hövdingarna och biskoparna. Kyrkan krävde rätten till egendomarna inklusive inkomsterna medan hövdingarna hävdade sedvanerätt och vägrade ge med sig. Kampen om staðir löstes inte förrän år 1297. Men då hade också delar av kampen förlorat sin poäng då *Jónsbók* lagstadgats år 1281 och därmed kom nya arvsregler som tillät den äldste sonen att ensam ta över huvudgården. På så vis riskerade inte längre huvudgården att splittras upp. Att eliten förlorade kontrollen över staðir innebar likväl en avsevärd ekonomisk förlust, då gårdarna ofta var stora och gav god avkastning.

Att hövdingarna förlorade staðir innebar att de var tvungna att satsa på nya gårdar och det tog tid att ackumulera rikedomar igen. Vinnarna, förutom kyrkan, var främst de storbönder som ägde gårdar med stora bondekyrkor och det är framförallt bland dessa män som kungen rekryterade sina ämbetsmän.

Bondekyrkorna hade inte endast ekonomisk betydelse utan även social och symbolisk. De största kyrkorna hade ett antal präster som bland annat kunde ägna sig åt skrivverksamhet. Lagmannen Þórður Narfason skulle sannolikt inte ha kunnat kompilera *Sturlunga saga* om han inte hade bott på Skarð med dess bondekyrka.

Under 1300-talet blev fisket allt viktigare på Island och skapade nya näringsgrenar. Detta märks också av att de rikaste männen bodde längs kusten, vilket inte hade varit särskilt vanligt tidigare.

Utblickar

En av de slutsatser som Richard I. Moore drar i sin bok är att den frankiska aristokratin i princip omvandlades på alla sätt utom blodsmässigt. Alltså var det samma släkter, men med nya förutsättningar och mål, som under 900-talet och framåt började göra sig gällande. Nu låter sig Island inte jämföras med Frankrike. Islänningarna var för få och fattiga för att kunna reproducera en egen riddar- och klerkklass i samma utsträckning som skedde i grannländerna och Europa, vilket också innebär att aristokratin inte låter sig avgränsas på samma sätt som i andra områden. Det är dessutom svårt att göra jämförelser mellan kungens män på Island och en närmast feodal västeuropeisk aristokrati eftersom liknande materiella och geografiska förutsättningar inte fanns på Island. Däremot kan man hävda att aristokratin på Island, på samma sätt som den frankiska aristokratin, både omorganiserades och formerades för att klara av de nya maktförhållandena. Kungamakten möjliggjorde en social mobilitet där aristokratin blandades med den gamla eliten. Omvandlingen på Island handlade emellertid i lika hög grad om nya sätt att legitimera makt och maktanspråk. Kontinuiteten med en äldre maktelit är med andra ord, precis som i Frankrike, påfallande.

Den isländska aristokratin låter sig inte heller jämföras med den norska aristokratin. Dels var den norska aristokratin numerärt större om än inte relativt, dels hade den möjligheter att vara nära kungen och alliera sig med kungasläkten. Inom den norska aristokratin fanns också möjligheter att göra karriär genom krigstjänst, något som helt saknades på Island. Den isländska aristokratin var och förblev en isolerad och inhemskt baserad aristokrati utan någon större delaktighet i den norska riksaristokratin. Gruppen gjorde inte många försök att alliera sig med den norska aristokratin, även om några få undantag

fanns. Kungamakten skickade också periodvis norska ämbetsmän till Island. Endast undantagsvis kom dessa att gifta in sig i de isländska ämbetsmannasläkterna. Att den norska kungamakten använde sig av olika förvaltningssystem och ibland av norska ämbetsmän innebar, som tidigare har nämnts, sannolikt en försening av aristokratin formering på Island samtidigt som det paradoxalt nog bidrog till en starkare gemensam identitet hos den isländska aristokratin.

Omvandlingen har visats vara en del av en allmän europeisk statsbildningsprocess. Islands historiska utveckling har gärna setts som en särisländsk angelägenhet som inte kan jämföras med andra länder. Däremot finns självklart vissa isländska särdrag som ska uppmärksammas. Ett sådant är att den isländska aristokratin i hög grad formerades utan någon större närhet till kungen. Att formeringen tog lång tid på Island kan dels förklaras med det geografiska läget, dels att kungamakten med sin oförutsägbarhet orsakade osäkerhet bland eliten på Island, något som försenade en formering.

Den isländska aristokratin förblev en lokal elit som inte närmade sig den norska i någon större utsträckning. Sannolikt uttrycktes aristokratin försök att etablera sig snarare i ”identitetsskapande handlingar” snarare än i sin egen relation till den norska riksaristokratin. Under 1700-talet använde sig de isländska ämbetsmännen av danskt språkbruk och försökte införa släktnamn istället för patronimykon, något som historikern Einar Hreinsson menar var ett försök att anamma den europeiska elitkulturen.¹⁶ På liknande sätt använde sig den isländska aristokratin av statusfyllda föremål, exempelvis manuskript, för att markera sin exklusivitet. Det var först mot slutet av 1300-talet som en alltmer stängd aristokrati började märkas. En vidare undersökning av 1400-talet skulle ytterligare fördjupa bilden av aristokratin formering och maktmöjligheter i en periferi. Då skulle det också vara möjligt att studera eventuella nya maktkoalitioner och kartlägga den fortsatta statsbildningsprocessen.

16 Einar Hreinsson 2003, s. 240.

SUMMARY

IN ROYAL ABSENCE

THE MAKING OF AN ICELANDIC

ARISTOCRACY, 1271–1387

Icelandic society transformed in the 13th century. There was no kingdom in Iceland until 1262/1264 when the Norwegian kingship annexed the country. With the kingship a new political system emerged with new law books *Járnsíða* (1271–1273) and *Jónsbók* (1281). The former power structure based on chieftains (goði, goðar) was replaced with the kingship. Thus, political power no longer derived from chieftainship but from royal service.

This transformation has been the starting point in investigating how an Icelandic aristocracy emerged from 1271 to 1387, during the Norwegian period. The study is organized in four themes: A new administration; the social structure of the aristocracy; the political culture; and the economic base.

A stable system of officials and administration developed slowly. Becoming a part of the Norwegian realm did not include a fixed administration with defined work descriptions. The first administrative system was an earldom, but after the first and only earl, Gissur jarl, died in 1268 the earldom was abolished. The law books introduced new offices in lawmen (lögmaður) and sheriffs (sýslumaður), who became governors of the Icelandic administration after the earl. The king also used specific emissaries who were sent to Iceland with important letters, law books and law amendments. The royal emissaries were a part of Icelandic administration at least until 1319. Thus, Icelandic administration was a flexible system that could be complemented if

needed. Whether this caused uncertainty amongst Icelandic officials cannot be revealed by the sources, but it is probable that they had to travel to the king regularly to ensure their continuous power. The administration was based upon personal relations and neither the kingship nor the regency saw any reason to inflict more principal rules or regulations.

After 1319, the kingship ceased using royal emissaries as a complement to the administration and relied more on his officials in Iceland. From 1320 onward, a new official – *hirdstyrare*, a court ruler or governor – became the highest official. The office of the governor, however, was not codified in any law books even though the governor continued to be the most powerful official in Iceland.

Initially, the sheriffs usually traveled to Norway to get their office and then collected the taxes, from which they earned their payment. In 1354, this system (*räkenskapslän*) was replaced with a new system (*pantlän*) when the king opted to sublet the whole country to 1–4 governors who paid in advance to obtain the governor's office for a period of three years. This system seems to have been unfavourable for both king and people and was abolished in the early 1370s. Although the system changed during the 14th century, the governor's office became more and more formalized.

State building was a slow process in which attempts were made to formalize the offices in Iceland. At the same time, the king had to compensate for his absence by appointing new officials and instituting different systems to ensure his power in Iceland. Since the state continued to be weak it meant that the king and the aristocracy were dependent on each other.

The forming and consolidation of the aristocracy took place during the entire 14th century. Three phases have been identified. The first one can be characterized as a contingency phase; this phase began in the early 13th century when the Icelandic chieftains started to enter the royal service in Norway. These chieftains became the first officials in Iceland. Thus, the period until 1300 can be characterized by a contingency from the old system. The distinguishing feature for power was still *goðar* and *goðorð*.

However, the kings also chose men from the wealthy farmer contingent (storbönder). This group had become more and more important with the growing of domains (häradsriken) in Iceland. The chieftains delegated power to some of the farmers and rewarded them through marriage alliances with the chieftain. A power coalition around the chieftain Þórður kakali is the most obvious example. His men continued to be in royal service after Þórðurs death. Other coalitions are hard to find, with some exceptions such as the group around bishop Árni Þorláksson.

From the early 14th century an aristocracy that based its power on offices and land property was forming. This forming phase lasted throughout the century. The group soon consisted of both the old elite and newcomers (wealthy farmers). A certain continuity can be detected in how the king practiced his power in Iceland. He altered persons and periodically used Norwegians as both sheriffs and court-rulers, thus creating an uncertainty amongst the aristocracy. From the beginning of the 14th century there were two families in Iceland that distinguished from the others. The families of Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn and Erlendungar preserved both economic and social status during the entire period. However, it is important to point out that the reproduction of power seldom went from father to son. The two families mentioned kept their position throughout the 15th century and gained monopoly over the governor's office. The kingship vacillated between the families in order to not let one or the other gain too much power. During the 14th century the families did not have enough power to gain monopoly and there is almost no trace of different factions to be found.

During the third phase, starting at the end of the 14th century, a stabilizing process can be observed. The aristocracy began to intermarry in a higher degree than before, and thus became more endogamic, defined and exclusive. Now, the earlier chances of mobility seem to slowly disappear.

The closure of the aristocracy was similar in the rest of Europe. Thus, the Icelandic elite achieved a reorganization with a new power structure that derived from the kingship.

The Icelandic aristocracy was a mixture of the old elite and some newcomers. This was also the case in the rest of Europe. The reorganization and formation of an aristocracy in Iceland is thus very similar to the rest of Europe. When the group became more stable it also closed. However, there was always a possibility for new men to enter the group. The Icelandic aristocracy differs from the Norwegian, first and foremost because of the king's absence. If further investigated, it should be compared with other local aristocracies in the periphery where the development seems to have been similar.

The king appointed his officials, so office was not hereditary. However, many farmers' sons did gain office, while the sons of the chieftains did not. Therefore, in the beginning there was a greater hereditary power base amongst the farmers than the chieftains. The chieftains' sons and a majority of the farmers received a knight's title, which also indicates a certain hereditary importance. However, the examples are too few for any exclusive conclusions. It is also possible that there was a lack of sons of chieftains, or that the king had better reason to rely on the farmers' loyalty than that of the chieftains.

Primogeniture was not statutory but in appointing offices the oldest son seems to have been the natural choice of the king. It is difficult to conclude whether the Icelandic aristocracy tried to limit the partition of property by allowing only the eldest son to marry. The sources are too scattered to reveal any tendencies. The king appointed his officials from the most powerful families in Iceland. Two families, the earlier mentioned Erlendungar and Skarðverjar & Kolbeinsstaðamenn, managed to uphold offices throughout the 14th century and beyond. Other families, such as Urðamenn, were also established in the 14th century. However, the kingship did occasionally appoint Norwegians and "new" Icelanders, thus creating insecurity, aimed to sustain the king's power in the periphery. This also meant that the consolidation of the aristocracy took longer time. The changing of administrative systems also affected the position of the aristocracy since the governors seem to have appointed their own men during that time. From the end of the 14th century onwards the aristocracy became more stable and exclusive. During the 15th century this evolution continued

and there were only a few families who had gained monopoly over the offices. The king's absence and unpredictability in Iceland probably caused a greater cohesion; thus, the king's arbitrariness consolidated Icelandic aristocracy.

Research, and in particular elder research, has emphasized an Icelandic identity that transcended the class borders. The establishing of a state power has been regarded as a hostile action towards Icelanders, who fought and won the struggle against the Norwegian kingship. I want to stress that Icelandic aristocracy was a part of the Norwegian state power and considered itself as a group with common interests. They were a part of the king's retinue and were supposed to act accordingly. The group consolidated and manifested its exclusiveness through clothes and consumption, but above all through romances and genealogies. Illuminated manuscripts were compiled for the most powerful elite and most probably they functioned as status markers.

The kingship legitimized a new hierarchical order of society. During the Commonwealth period (930–1262/1264), political friendship could be established between the chieftain and his thingmen (patron–client relationships) as well as between equals. The vertical relations lasted longer and were therefore more reliable than the horizontal ones. With the king and a new power structure the political friendship also changed. The king's men were now in an exclusive group and subordinate to the rules in *Hirdskráen*. This community (fellowship) implied a certain stabilization in the power structure; instead of struggling with each other the chieftains were now a part of a mutual identity and thus the friendship between equals thus became more secure. Because of the absence of the king and because of the king's different strategies regarding the administration and the tax, a certain insecurity was at hand in Iceland. The king's men never knew how long they would be able to hold on to their positions. Thus, the king's absence contributed to an even tighter closeness and identity amongst the Icelandic aristocrats. The concept of a nobleman with all its connotations was dictated and repeated through the Icelandic romances (both Sagas of chivalry and Heroic sagas). The friendship was formalized in the sagas. The content did not seem to change much;

rather it was the idea of the aristocratic cohesion that became the dominating norm in the society. Later the horizontal friendship became more and more important. Thus, equality became the norm for political friendship. If the vertical bonds were the most important social relation during the Commonwealth period, it shifted to the horizontal during the Norwegian period. By recognizing the king and his offices, conflicts between the king's men lost diminished in importance and became less frequent

The economy during the Commonwealth period was characterized by a redistributive system. Chieftains gained support from farmers, the power over people thus being more important than over land property. When the development towards domains started, a new need for more financial resources to be spent on followers and friends also arrived. Big chieftains gained control over most of the *staðir* – the local church institutions – during the 13th century. Besides being the largest land properties in Iceland they were often situated along main roads and could therefore function as both political and religious centres. The owner of a *staður* did not pay tithes and also gained profits from the land; therefore, owning or controlling a *staður* could mean substantial economic advantages.

During the Commonwealth period, all sons inherited equally according to the law. This meant that land properties could seldom be kept intact during a longer period. By controlling *staður* the chieftains were able to keep property without dividing it since that was prohibited. In this way the *staðir* could function as the chieftains' manors. A struggle between the chieftains and the bishops in Iceland about the *staðir* ended with a compromise in 1297. From then on, all *staðir* belonged to the Church. However, the properties where the Church owned less than half of the land could be controlled by the owner of the Church. This implied a division between *staðir* and private churches (*bondekyrkor*). Characteristic for the period until 1300 is that the old families still controlled *staðir*. But thereafter the prerequisites changed for the elite. Losing the *staðir* must have been an economic drawback but since *Jónsbók* had been legislated 1281, allowing the oldest son to have the main land property, the dangers of dividing the pro-

properties had already been removed. Thereafter, most of the officers lived at properties with private churches. These lands could sometimes be as large as staðir but I want to stress that the church farms were not only important economically but also in a symbolic and ideological meaning. With the kingship, an administrative literacy arrived and therefore the clerks gained more importance during this period. The clerks were not only used to write letters, but they also legitimized a new order. They created a culture for the new aristocracy by writing romances. Since there was no administrative centre in Iceland for the royal offices the churches were important as administrative centres.

With staðamál ending the aristocracy's traditional income methods, they had to come up with new ones. Gaining wealth through land and fishing replaced earlier systems.

During the 13th century the tenant system (leiglendingssystem) developed and fish became a more and increasingly important product for export. This also seems to have influenced the officers' choice of residences. Increasingly, they chose residences by the sea and close to their tenants. The development of accumulation was parallel to the tenant system, and even though the sources are scarce, it is obvious that the aristocracy acquired more properties. The consequence was a larger differentiation in the society, where wealth accumulated in the hands of a few.

BILAGA

KUNGENS MÄN PÅ ISLAND 1271–1387

Kungens män i alfabetisk ordning	Rang	Ämbete/ Roll	Period
Álfur í Krók (no.) f. okänt	R	U, S	1301–1305
Andrés Gíslason f. ca 1320		Hs	1358–1360, 1366–1369
Andrés Sveinsson f. ca 1340		Hs	1372–1387
Árni Þórðarson f. 1315		Hs	1358–1360
Arnór Þórðarson f. ca 1312		S	1342
Ásgrímur Þorsteinsson f. ca 1215	R	S	1280–1285
Bárður Högnason (no.) f. ca 1250	R	L	1301–1307
Benedikt Kolbeinsson f. ca 1290	R	S	1323–1357
Björn (Þorbjarnarson) f. ca 1320		L	1378–1386
Björn Loftsson f. ca 1260	R	R	
Bótólfur Andrésen (no.) f. ca 1310		Hs	1341–1343
Einar Gilsson f. ca 1320		L	1367–1368
Eindriði böggull (no.) f. okänt		U	1271, 1277
Eiríkur Guðmundsson f. ca 1335	Hm	Hs	1387–1388
Eiríkur Sveinbjarnason f. ca 1277	R	S	1323–1341
Erlendur (Hauksson) f. ca 1289		L	1319
Erlendur Ólafsson f. ca 1235	R	S, L	1283–1289, 1290–1312
Eyjólfur Ásgrímsson f. ca 1245	R	S	1285–1288
Gissur galli Björnsson f. 1269		U	1309
Gissur Þorvaldsson f. 1208	J		1255–1268
Grímur Þorsteinsson f. ca 1270	R	L, Hs	1319–1320, 1330–1334, 1343–1346, 1346–1350
Guðmundur Ormsson f. ca 1360		S	1385–1388
Guðmundur Sigurðarson f. ca 1280	R	L	1302–1318, 1321–1340
Guðmundur Þórðarson f. ca 1250		S	1296
Gunnar Rásveinn (no.) f. okänt		U	1319
Guttormur Bjarnason f. ca 1260		L	1307

I KUNGENS FRÁNVARO

Haukur Erlendsson f. ca 1260	R	L, S	1294–1299
Holti Þorgrímsson (no.) f. ca 1295		Hs	1346–1348
Hrafn Bótólfsson f. ca 1340		L	1381–1390
Hrafn Oddsson f. ca 1340	M	S	1270–1289
Ívar hólmur Jónsson f. ca 1250	R	U	1307, 1312
Ívar hólmur Vigfússon f. ca 1300		S	1352–1358
Jón Einarsson f. ca 1220	R	L	1277–1299
Jón Guttormsson f. ca 1300		S, Hs	1358–1360, 1361–1362
Jón Hallsson f. okänt		S	1342
Jón Þorsteinsson f. ca 1310		L	1346–1351
Ketill Þorláksson f. ca 1280	R	Hs	1314–1342
Kolbeinn Bjarnason f. ca 1225	R	R	1301–1309
Kristóforus Vilhjálmsson f. ca 1240	R	R	
Loðinn á Bakka (no.) f. ca 1260	R	L	1279, 1293, 1301–1302
Loðinn leppur (no.) död 1288	M	U	1280
Lofur Hálfðanason f. ca 1233	R	R	1312
Magnús Jónsson f. ca 1320		L	1371
Narfi Sveinsson f. ca 1350		L	1387–1405
Nikulás Broddason f. ca 1320		L	1363–1364
Nikulás Oddsson f. ca 1200		U	1277
Oddur Þorvarðarson f. ca 1248	R	R	
Ólafur Bjarnason f. ca 1300		Hs	1350–1354
Ólafur Pétursson f. ca 1340		Hs	1364–1366
Ólafur Ragnríðarson (no.) f. ca 1216	R	U	1288
Ormur Ormsson f. 1242	R	R	1270
Ormur Snorrason f. ca 1320		L, Hs	1359–1368, 1366–1368, 1374–1375
Pétur Guðleiksson (no.) f. ca 1250	R	S	1293
Pétur Halldórsson f. ca 1300		L	1335–1345, 1351–1360
Sighvatur Hálfðanarson f. ca 1238	R	R	1289
Sigmundur fot Eyjólfsson f. okänt			1323

Sigurður Guðmundsson f. ca 1250		L	1292
Sigurður Guðmundsson f. ca 1310		L	1358, 1376–1377
Skúli Þórðarson f. ca 1360		S	1368
Smiður Andrésón (no.) f. ca 1300		Hs	1361–1362
Snorri Ingimundarson d. 1301	R	R	1295–1399
Snorri Markússon f. ca 1230		L	1302–1306
Snorri Narfason f. ca 1260	R	L	1316–1329
Sturla Jónsson f. ca 1270	R	U	1299–1304
Sturla Þórðarson f. 1214	R	L	1272–1282
Sveinn langur Þórisson f. ca 1270	R	S	1301–1310
Teitur Pálsson f. ca 1310		Hs	1365
Uppsala-Hrólfur f. okänt		S	1335
Vígfús Jónsson f. ca 1300		Hs	1370
Þórður Egilsson f. ca 1280		L	1341–1345, 1352–1357
Þórður Flosason f. ca 1325		S	ca 1350
Þórður Hallsson f. ca 1245	R	R	1292–1312
Þórður Narfason f. ca 1250		L	1296–1297, 1300
Þorgautur Jónsson (no.) f. ca 1320	V	Hs	1370–1371
Þorgeir Egilsson f. okänt		S	1366
Þorlákur Narfason f. ca 1250	R	L	1290–1291, 1293–1295 1298–1299
Þorleifur Ketilsson f. ca 1220		L	1271
Þorsteinn Eyjólfsson f. ca 1326		L, Hs	1358–1360, 1362–1366 1372–1380
Þorsteinn Hafurbjörnsson f. ca 1245		L	1300
Þorvarður Þórarinnsson f. ca 1228	R	S	1273–ca 1280, 1288–1296

Källa: Databas.

Anmärkning: f. = födelseår, (no.) = norsk, Hm = hirdman, Hs = hirdstyre, J = jarl, L = lagman, M = märkesman, R = riddare, S = syssloman, U = utsände, V = väpnare.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor

- Alþingisbækur Íslands* = Sögurit 9. *Acta comitiarum generalium islandiæ. Alþingisbækur Íslands.* Sögufélag gaf út. I. (1570–1581) Reykjavík 1912–1914.
- Árna saga biskups* i *Biskupa sögur* Bd 3 *Árna saga biskups, Lárentius saga biskups, Sögubáttur Jóns Halldórssonar biskups, Biskupa ættir.* Útg. Guðrún Ása Grímsdóttir. (Íslensk fornrit XVII.) Reykjavík 1998, s. 1–207.
- Den norrøne litteraturen* Bd 5 *Kongsspegelen; Talen mot bispane.* Oslo 1963, s. 17–193.
- Diplomatorium Islandicum. Íslenskt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf gjörninga, dóma og máldaga og aðrar skrár er snerta Ísland eða Íslenska menn (DI)* Bd I–XII. Kaupmannahöfn & Reykjavík 1857–1904.
- DN Bd VII = *Diplomatarium Norvegicum* Bd VII. Utg. C.R. Unger & H.J. Huitfeldt-Kaas. Christiania 1867.
- DN Bd XII = *Diplomatarium Norvegicum* Bd XII. Utg. C.R. Unger & H.J. Huitfeldt-Kaas. Christiania 1888.
- The first grammatical treatise.* Ed. Hreinn Benediktsson. (Publications in Linguistics.) Reykjavík 1972.
- Flateyjarbok. En samling af norske konge-sagaer med indskudte mindre fortællinger om begivenheder i og udenfor Norge samt annaler* Bd 1. Christiania 1859.
- Grágás. Lagasafn íslenska þjóðveldisins.* Útg. Gunnar Karlsson m.fl. Reykjavík 2001 (1992).
- Hirdskræen* = ”Hirdskræen” i *Hirdloven til Norges konge og hans håndgagne menn. Etter AM 322 fol.* Ved Steinar Imsen. Oslo 2000, s. 57–179.
- Hauksbók.* Udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544 og 675, 4° samt forskellige papirhåndskrifter af det kongelige nordiske oldskrift-selskab. Red. Finnur Jónsson. København 1892–1896, s. 3–506.
- Håkon Hákonssons saga.* (Norges Kongesagaer 4.) Red. Finn Hødnebo & Hallvard Magerøy. Oslo 1979, s. 21–342.
- Íslandske Annaler indtil 1578.* Útg. Gustav Storm. Christiania 1888.
- Íslandske originaldiplom indtil 1450.* (Editiones Arnamagnæanæ. Series A, 7.) Útg. Stefán Karlsson. København 1963.
- ”Íslendingabók” i *Íslendingabók Landnámabók* Bd 1.1 (Íslensk fornrit I.) Útg. Jakob Benediktsson. Reykjavík 1968, s. 3–28.
- Íslenzkar Ártíðarskrár eða Obituaría Islandica með athugasemdum, XXV ættaskrár og einni rímskra.* Eptir Jón Þorkelsson. Kaupmannahöfn 1893–1896.
- Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* Bd I–XIII. Kaupmannahöfn 1913–1990.

- Járnsíða og Kristinréttur Árna Þorlákssonar.* (Smárit Sögufélags.) Útg. Haraldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon & Már Jónsson. Reykjavík 2005.
- Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætr. De for Island givne retterbøder af 1294, 1305 og 1314.* Útg. Ólafur Halldórsson. København 1904.
- Jónsbók. Lögþók Íslendinga hver samþykkt var á alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1578.* Útg. Már Jónsson. Reykjavík 2004.
- Landnámabók. Melabók AM 106. 112 Fol.* Udgiven af kommissionen for det arnamagnæanske legat. Ed. Johannes C.H.R. Steenstrup, Finnur Jónsson, Sofus Larsen, Kr. Erslev & Verner Dahlerup. København og Rkistiania [sic] 1921.
- ”Landnámabók” i *Íslendingabók Landnámabók* Bd 1.1 & 1.2. (Íslenzk fornrit I.) Útg. Jakob Benediktsson. Reykjavík 1968, s. 31–397.
- Lárentíus saga biskups Biskupa sögur* Bd 3 *Árna saga biskups, Lárentíus saga biskups, Sögubáttur Jóns Halldórssonar biskups, Biskupa ættir.* Útg. Guðrún Ása Grímsdóttir. (Íslenzk fornrit XVII.) Reykjavík 1998, s. 215–441.
- Magnús Lagabotes saga.* (Norges Kongesagaer 4.) Red. Finn Hødnebo & Hallvard Magerøy. Oslo 1978, s. 351–364.
- Norges gamle Love indtil 1387* Bd I–V. Utg. R. Keyser, P.A. Munch, G. Storm & E. Hertzberg. Christiania 1846–1895.
- OIL = Björn Lárusson, The old Icelandic land registers.* (Skrifter utgivna av Ekonomisk–historiska föreningen 7.) Lund 1967.
- Saga Ólafs konungs hins helga. Den store saga om Olav den hellige efter pergamenthåndskrift i kungliga biblioteket i Stockholm nr. 2 4to med varianter fra andre håndskrifter* Bd 1. Utgitt for kjeldeskriftfondet ved Oscar Albert Johnsen og Jón Helgason. Oslo 1941.
- Sigurðar saga fóts = ”Sigurðar saga fóts” i Late medieval Icelandic romances* Bd 3. Utg. Agnete Loth. (Editiones Arnarnagnaæanae, Series B, vol 22.) Copenhagen 1963, s. 233–250.
- Snorres Edda.* Översättning från isländskan och inledning av Karl G. Johansson & Mats Malm. Stockholm 1999.
- Sturlunga saga* Bd I–II. Utg. Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason & Kristján Eldjárn. Reykjavík 1946.

Elektroniska källor

Databasen *Íslendingabók* 1997–2011, 2010-02-24

<http://www.islendingabok.is/IServlets/index.jsp>

J. Fritzners ordbok, 2010-02-24

<http://www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=86&tabid=1275>

Litteratur

- Agnes Arnórsdóttir & Thyra Nors, "Ægteskabet i Norden og det europæiske perspektiv – overvejelser om især danske og islandske normer for ægteskab i 12.–14. århundrede" i *Ægteskab i Norden fra Saxo til i dag*. Kari Melby, Anu Pylkkänen & Bente Rosenbeck (eds.). (Nord 1999:14.) København 1999, s. 27–54.
- Agnes Arnórsdóttir, "Metode og islandsk middelalderpolitik" i *Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 13.–18. august 1994. Rapport 3: Fra kvinnehistorie till kjønns historie?* Oslo 1994, s. 16–32.
- Agnes Arnórsdóttir, *Property and virginity. The christianization of marriage in medieval Iceland 1200–1600*. Aarhus 2010.
- Althoff, Gerd, "Friendship and political order" i *Friendship in medieval Europe*. Julian Haseldine (ed.). Sutton 1999, s. 91–105.
- Althoff, Gerd, *Family, friends and followers. Political and social bonds in early medieval Europe*. Övers. Christopher Carroll. New York 2004 (1990).
- Andersen, Per Sveaas, "Sysselemann" i *KLNM* Bd XXVII. Malmö 1972a, sp. 651–656.
- Andersen, Per Sveaas, "Syssele" i *KLNM* Bd XVII. Malmö 1972b, sp. 645–648.
- Andersson, Catharina, *Kloster och aristokrati. Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt*. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 49.) Göteborg 2006.
- Andersson, Eva I., *Kläderna och människan i medeltidens Sverige och Norge*. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 47.) Göteborg 2006.
- Arnold, Martin, *The post-classical Icelandic family saga*. (Scandinavian studies 9.) Lewiston, New York 2003.
- Arnór Sigurjónsson, *Vestfirðingasaga 1390–1540*. Reykjavík 1975.
- Arup Seip, Didrik, "gjest" i *KLNM* Bd V. Malmö 1968, sp. 336–338.
- Auður Magnúsdóttir, *Frillor och fruor. Politik och samlevnad på Island 1120–1400*. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 29.) Göteborg 2001.
- Auður G. Magnúsdóttir, "Kvinnor i fejd" i *Feide og fred i nordisk middelalder*. Erik Opsahl (ed.). Oslo 2007, s. 73–84.
- Aurell, Martin, "The Western nobility in the late middle ages: A survey of the historiography and some prospects for new research" i *Nobles and nobility*. Anne J. Duggan (ed.). Suffolk 2002, s. 263–274.
- Axel Kristinsson, "Embættismenn konungs fyrir 1400" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 36 (1998a), s. 113–152.
- Axel Kristinsson, "Íslenskar ríkisættir á 12. og 13. öld. Lóðréttar réttarhugmyndir héraðs-höfðingja og staðarhaldara" i *Íslenska sögubingid, 28–31 maí 1997, Ráðstefnurit I*. Guðmundur J. Guðmundsson & Eiríkur K. Björnsson (eds.). Reykjavík 1998b, s. 70–82.
- Axel Kristinsson, "Lords and literature: The Icelandic sagas as political and social instruments" i *Scandinavian Journal of History* 28 (2003), s. 1–17.
- Axelsson, Sven, *Sverige i utländsk annalistik 900–1400 med särskild hänsyn till de isländska annalerna*. Uppsala 1955.
- Ármann Jakobsson, "Hákon Hákonarson: Friðarkonungur eða fúlmenni" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 33 (1995), s. 166–185.

- Árni Daniel Júlíusson. "Valkostir sögunnar. Um landbúnað fyrir 1700 og þjóðfélagsþróun á 14.–16.öld" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 36 (1998), s. 77–111.
- Bagerius, Henric, *Mandom og mödom. Sexualitet, homosocialitet och aristokratisk identitet på det senmedeltida Island*. Göteborg 2009.
- Bagge, Sverre, "Borgerkrig og statsutvikling" i *Historisk Tidsskrift* (Norsk) 65 (1986), s. 145–197.
- Bagge, Sverre, *The political thought of the King's mirror*. (Medieval Scandinavia Supplement, 3.) Odense 1987.
- Bagge, Sverre, *From gang leader to the Lord's anointed. Kingship in Sverris saga and Hakonar saga Hakonarsonar*. Odense 1996.
- Beckman, Nataniel, "Annalstudier" i *Studier i nordisk filologi* III:4 (1912), s. 1–12.
- Benedikt Eyþórsson, "History of the Icelandic Church 1000–1300. Status of research" i *Church centres in Iceland from the 11th to the 13th century and their parallels in other countries*. Helgi Þorláksson (ed.). Reykholt 2005, s. 19–69.
- Benedictow, Ole Jørgen, "Norge", i *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 9–12 August*, København 1971, s. 9–44.
- Bengtsson, Herman, *Den höviska kulturen i Norden – en konsthistorisk undersökning*. (Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, 43.) Stockholm 1999.
- Bisson, T.N., "Nobility and family in medieval France: A review essay" i *French Historical Studies* 16:3 (1990), s. 597–613.
- Björge, Narve, "Om skriftelege kjelder for Hákonar saga" i *Historisk tidsskrift* (Norsk) 46 (1967), s. 185–229.
- Björn Teitsson & Magnús Stefánsson, "Um rannsóknir á íslenzkri byggðarsögu tímabilsins fyrir 1700" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 10 (1972), s. 134–178.
- Björn Teitsson, *Eignarhald og ábúð á jörðum í Suður-Þingeyjarsýslu*. Reykjavík 1973.
- Björn Þorsteinsson, *Íslenzka skattlandið*. Reykjavík 1956.
- Björn Þorsteinsson, "Sysseleinn Island" i *KLNM* Bd XVII. Malmö 1972, sp. 656–658.
- Björn Þorsteinsson & Sigurður Línal, "Lögfesting konungsvalds" i *Saga Íslands* III. Sigurður Línal (ed.). Reykjavík 1978, s. 17–108.
- Björn Þorsteinsson, *Íslensk miðaldasaga*. Reykjavík 1980 (1978).
- Björn Þorsteinsson & Guðrún Ása Grímsdóttir, "Norska öldin með viðaukum eftir Sigurð Línal" i *Saga Íslands* IV. Sigurður Línal (ed.) Reykjavík 1989, s. 61–258.
- Björn Þorsteinsson, "Konungsvald festist í sessi" i *Íslandssaga til okkar daga*. Björn Þorsteinsson & Bergsteinn Jónsson. Reykjavík 1991, s. 119–129.
- Björkvik, Halvard, "Vetsle" *KLNM* Bd XIV. Malmö 1969, sp. 633–634.
- Bloch, Marc, *Feudal society*. London 1962 (1940).
- Blom, Grethe Authén, *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387*. (Scandinavian university books.) Oslo 1967.
- Blom, Grethe Authén, "Skattland" i *KLNM* Bd XV. Malmö 1970, sp. 446–450.
- Blom, Grethe Authén, "Skyddsbrief Norge" i *KLNM* Bd XVI. Malmö 1971, sp. 38–41.
- Blom, Grethe Authén, *Norge i union på 1300-talet: kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380* Bd I–II. Trondheim 1992.
- Bogi Benediktsson, *Sýslumannaæfir* Bd I–V. Reykjavík 1881–1930.

- Boulhosa, Patricia Pires, *Gamli Sáttmáli. Tilurð og tilgangur*. (Smárit Sögufélags.) Övers. Már Jónsson. Reykjavík 2006.
- Bouchard, Constance B., "Family structure and family consciousness among the French aristocracy in the ninth to eleventh centuries" i *Francia* 14 (1986), s. 639–658.
- Bouchard, Constance B., "Strong of body, brave and noble". *Chivalry and society in medieval France*. Ithaca 1998.
- Breisch, Agneta, *Frid och fredlöshet. Sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid*, (Studia Historica Upsaliensia 174.) Uppsala 1994.
- Broadly, Donald, "French prosopography. Definition and suggested readings" i *Poetics* 30:5–6, (2002), s. 381–385.
- Brunner, Otto, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. Wien 1965 (1939).
- Byock, Jesse L., *Feud in the Icelandic saga*. Berkeley/Los Angeles/London 1982.
- Byock, Jesse L., "History and the sagas. The effect of nationalism" i *From sagas to society. Comparative approaches to early Iceland*. Gísli Pálsson (ed.). Enfield Lock 1992, s. 43–59.
- Byock, Jesse L., *Viking age Iceland*. London 2001.
- Clanchy, Michael Thomas, *From memory to written record: England 1066–1307*. Oxford 1993.
- Clover, Carol J., "The Icelandic Family Sagas (Íslendingasögur)" i *Old Norse-Icelandic literature: A critical guide*. Carol J. Clover & John Lindow (eds.). (Islandica 45.) Ithaca 1985, s. 239–315.
- Crouch, David, *The birth of nobility. Constructing aristocracy in England and France, 900–1300*. Harlow 2005.
- Dahlerup, Troels, "Danmark" i *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 9–12 August*. København 1971, s. 45–80.
- Driscoll, Matthew, "Late Prose Fiction (lygisögur)" i *Companion to old Norse-Icelandic literature and culture*. Rory McTurk (ed.). Oxford 2005, s. 190–204.
- Duby, Georges, "French genealogical literature" i *The chivalrous society*, London 1977a, s. 149–157.
- Duby, Georges, "The diffusion of cultural patterns in feudal society" i *The chivalrous society*. London 1977b, s. 171–177.
- Duby, Georges, *The three orders. Feudal society imagined*, Chicago 1980 (1978).
- Duby, Georges, *Krigare och bönder. Den europeiska ekonomins första uppsving 600–1200*. Övers. Michael Nordberg. Stockholm 1981 (1973).
- Duby, Georges, *Makten och kärleken. Om äktenskapet i feodaltidens Frankrike*. Övers. Britt-Sofi Isaksson. Stockholm 1998 (1981).
- Einar Arnórsson, "Smíður Andrésón: Brot úr sögu 14. aldar", i *Saga Tímarit Sögufélags* 1 (1949–1953), s. 9–126.
- Einar Bjarnason, *Íslenzkir ættstuðlar* Bd I–III. Reykjavík 1969–1972.
- Einar Bjarnason, "Árni Þórðarson, Smíður Andrésón og Grundar-Helga" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 12 (1974), s. 88–108.
- Einar Hreinsson, *Nätverk och nepotism. Den regionala förvaltningen på Island 1770–1870*. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 37). Göteborg 2003.
- Einar Laxness, *Íslandssaga A–Ö*. Reykjavík 1974.
- Eng, Torbjörn, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*. (Studia Historica Upsaliensia 201.) Uppsala & Stockholm 2001.

- Englund, Peter, *Silvermasken. En kort biografi över drottning Kristina*. Stockholm 2006.
- Evergates, Thomas, "Nobles and knights in twelfth-century France" i *Cultures of power. Lordship, status, and process in twelfth-century Europe*. Thomas N. Bisson (ed.). Pennsylvania 1995, s. 11–35.
- Finnur Jónsson, "Inledning" i *Hauksbók*. Udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter no. 371, 544 og 675, 4° samt forskellige papirshåndskrifter af det kongelige nordiske oldskrift-selskab. Red. Finnur Jónsson. København 1892–1896, s. I–CXL.
- Fix, Hans, "Jónsbók" i *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Phillip Pulsiano & Kirsten Wolf (eds.). New York 1993, s. 346–347.
- Geary, Patrick J., *Phantoms of remembrance. Memory and oblivion at the end of the first millen-nium*. Princeton 1994.
- Gelsinger, Bruce E., *Icelandic enterprise. Commerce and economy in the Middle Ages*. Columbia 1981.
- Given, James, *State and society in medieval Europe. Gwynedd and Languedoc under outside rule*. Ithaca, New York 1990.
- Glendingning, Robert James, *Träume und Vorbedeutung in der Islendinga saga Sturla Thordar-sons: eine Form- und Stiluntersuchung*. Bern 1974 (1970).
- Gluckmann, Max, "The peace in the feud" i *Past & Present, a journal of scientific history* 8 (1955), s. 1–14.
- Goody, Jack, *The logic of writing and the organization of society*. Cambridge 1986.
- Guðmundur Þorláksson, "Hirðstjóra annáll Jóns prófests Halldórssonar" i *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmenta að fornu og nýju* Bd II. Kaupmannahöfn 1886, s. 593–784.
- Guðni Jónsson, "Geneologier" i *KLNM* Bd V. Malmö 1960, sp. 247–49.
- Guðrún Ása Grímsdóttir, "Formáli" i *Biskupa sögur* Bd 3 *Árna saga biskups, Lárentíus saga bis-kups, Söguþáttur Jóns Halldórssonar biskups, Biskupa ættir*. Útg. Guðrún Ása Grímsdóttir. (Íslenzk fornrit XVII.) Reykjavík 1998, s. v–cxxxvii.
- Gunnar Karlsson, "Goðar og bændur" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 10 (1972), s. 5–57.
- Gunnar Karlsson, "Frá þjóðveldi til konungsríkis" i *Saga Íslands* II. Sigurður Línal (ed.). Reykjavík 1975, s. 3–53.
- Gunnar Karlsson, "Völd og auður á 13 öld" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 18 (1980), s. 5–30.
- Gunnar Karlsson, "Nafngreindar höfðingjaættir í Sturlungu" i *Sagnabing helgað Jónasi Kristján-syni sjötugum 10. apríl 1994* Fyrri hluti. Reykjavík 1994, s. 307–315.
- Gunnar Karlsson, "Söguleg merking Áshildarmýrarsamþykktar" i *Árnesingur* IV (1996a), s. 71–79.
- Gunnar Karlsson, "Viðhorf Íslendinga til landnáms" i *Um landnám á Íslandi*. Reykjavík 1996b, s. 49–56.
- Gunnar Karlsson, *Drög að fræðilegri námsbók í íslenski miðaldasögu* III Síðmiðaldir. (Kennslu-rit Sagnfræðistofnunar, Háskóli Íslands.) Reykjavík 1999.
- Gunnar Karlsson, *Iceland's 1100 years: History of a marginal society*. London 2000.
- Gunnar Karlsson, *Goðamennig. Staða og áhrif goðorðsmanna í þjóðveldi Íslendinga*. Reykjavík 2004.
- Gunnar Karlsson, *Inngangur að miðöldum. Handbók í íslenski miðaldasögu* I. Reykjavík 2007.
- Gunnar Karlsson, *Lífsbjörg Íslendinga frá 10. öld til 16. aldar. Handbók í íslenski miðaldasögu* III. Reykjavík 2009.

- Gunneng, Hedda, "Medeltidsdiplomen som källor till kvinnohistoria – metod och värdering" i *Fokus på kvinnor i medeltid*. Rapport fra symposiet "Kilder til kvinnehistoriske studier i nordisk middelalder", Isegran, september. Berit Jansen Sellevold, Else Mundal & Gro Steinsland (eds.). Skara 1992, s. 43–51.
- Hallenberg, Mats, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid*. Stockholm 2001.
- Hamre, Lars, "Handgengnir menn" i *KLNM* Bd VI. Malmö 1961a, sp. 190–192.
- Hamre, Lars, "Hird" i *KLNM* Bd VI. Malmö 1961b, sp. 568–577.
- Hansson, Martin, *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. (Lund studies in medieval archaeology 25.) Lund 2001.
- Haraldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon & Már Jónsson, "Inngangur" i *Járnsíða og kristinnréttur Árna Þorlákssonar*. Haraldur Bernharðsson, Magnús Lyngdal Magnússon & Már Jónsson (eds.). (Smárit Sögufélags.) Reykjavík 2005, s. 13–59.
- Haraldur Mattiasson, *Landið og landnáma* Bd 1. Reykjavík 1982.
- Harding, Alan, *Medieval law and the foundations of the state*. Oxford 2002.
- Hastrup, Kirsten, *Culture and history in medieval Iceland. An anthropological analysis of structure and change*. Oxford 1985.
- Helgi Þorláksson, "Stórbændur gegn goðum. Hugleiðingar um goðavald, konungsvald og sjálfræðishug bænda um miðbik 13. aldar" i *Sögulóðir Afmælisrit helgað Ólafi Hanssyni sjötugum 18. september 1979*. Bergsteinn Jónsson, Einar Laxness och Heimir Þorleifsson (eds.). Reykjavík 1979, s. 227–250.
- Helgi Þorláksson, "Stéttir, auður og völd á 12. og 13. öld" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 20 (1982), s. 63–113.
- Helgi Þorláksson, *Gamlar götur og goðavald. Um fornar leiðir og völd Oddaverja í Rangárþingi*. Reykjavík 1989.
- Helgi Þorláksson, *Vaðmál og verðlag. Vaðmál í utanlandsviðskiptum og búskap Íslendinga á 13. og 14. öld*. Reykjavík 1991a.
- Helgi Þorláksson, "Sauðafell. Um leiðir og völd í Dölum við lok Þjóðveldis" i *Yfir Íslandsála. Afmælisrit til heiðurs Magnúsi Stefánsyni*. Reykjavík 1991b, s. 95–109.
- Helgi Þorláksson, "Hvað er blóðhefnd?" i *Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*. Reykjavík 1994, s. 389–414.
- Helgi Þorláksson, "Konungsvald og hefnd" i *Sagas and the Norwegian experience. 10th international saga conference. Trondheim, 3–9. August 1997*. Trondheim 1997, s. 249–261.
- Helgi Þorláksson, "Fé og virðing" i *Sæmdarmenn. Um heiður á Þjóðveldisöld*. Helgi Þorláksson (ed.). Reykjavík 2001, s. 91–134.
- Helgi Þorláksson, "Vald og ofurvald" i *Kistan* 2004, 2010-02-25
http://www.kistan.is/Default.asp?Sid_Id=28001&tre_rod=004&tid=2&FREID=39734&Meira=1
- Helgi Þorláksson, "Why were the 12th century staðir established?" i *Church centres. Church centres in Iceland from the 11th to the 13th century and their parallels in other countries*. Helgi Þorláksson (ed.). Reykholt 2005a, s. 127–155.
- Helgi Þorláksson, "Er Gamli sáttmáli tómur tilbúningur?" i *Þriðja íslenska söguþingið 18.–21. maí 2006. Ráðstefnurit*. Benedikt Eypórsson & Hrafnkell Lárússon (eds.). Reykjavík 2007a, s. 392–398.

- Helgi Þorláksson, "Feider. Begrep, betydning, komparasjon" i *Feide og fred i nordisk middelalder*. Erik Opsahl (ed.). Oslo 2007b, s. 21–34.
- Helle, Knut, *Norge blir en stat 1130–1319*. Oslo 1964.
- Helle, Knut, *Konge og gode menn i norsk riksstyrning ca. 1150–1319*. Bergen 1972.
- Helle, Knut, "Tiden fram til 1536" i Rolf Danielsen m.fl., *Grunntrekk i norsk historie. Fra vikingtid til våre dager*. Oslo 1991, s. 13–106.
- Herlihy, David, *Medieval households*. Cambridge 1985.
- Hermanson, Lars, *Slåkt, venner og makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 24.) Göteborg 2000.
- Hermanson, Lars, "Vänskap som politisk ideologi i Saxo Grammaticus *Gesta Danorum*" i *Historisk Tidskrift* 4 (2003), s. 527–548.
- Hermanson, Lars, "Vänskap i det edstaggande samhället – ett rituellt perspektiv. Norden och Europa ca. 900–1200" i *Vänner, patroner och klienter i Norden 900–1800. Rapport till 26:e nordiska historikermötet i Reykjavík den 8–12 augusti 2007*. Lars Hermanson, Thomas Småberg & Jón Viðar Sigurðsson (eds.). Reykjavík 2007, s. 57–76.
- Hermanson, Lars, *Bärande band. Vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000–1200*. Lund 2009.
- Hermanson, Lars, Thomas Småberg, Jón Viðar Sigurðsson & Jakob Danneskiöld-Samsøe, "Inledning: Vänner, patroner och klienter" i *Vänner, patroner och klienter i Norden 900–1800. Rapport till 26:e nordiska historikermötet i Reykjavík den 8–12 augusti 2007*. (Ritsafn Sagnfræðistofnunar 39.) Lars Hermanson, Thomas Småberg, Jón Viðar Sigurðsson & Jakob Danneskiöld-Samsøe (eds.). Reykjavík 2007, s. 7–16.
- Hjálmur Viljbjörnsson, "Sýslumenn á Jónsbókartímabilinu 1264–1732" i *Tímarit lögfræðinga* 1 (1965), s. 1–44.
- Holmsen, Andreas, "Sentrum og periferi. Konge, stormenn og bønder under Magnus Lagabøte og hans sønner" i *Nye studier i gammel historie*. Oslo/Bergen/Tromsø 1976, s. 159–179.
- Holm-Olsen, Ludvig, "Konungs skuggsjá" i *Medieval Scandinavia. An encyclopedia*. Phillip Pulsiano & Kirsten Wolf (eds.). New York 1993, s. 366–367.
- Haug, Eldbjörg, "The Icelandic annals as historical sources" i *Scandinavian Journal of History*. 22:4 (1997), s. 263–274.
- Hunt, Lynn, *Politics, culture and class in the French revolution*. Berkeley 1985.
- Imsen, Steinar, "King Magnus and his liegemen's Hirdskrá. A portrait of the Norwegian nobility in the 1270s" i *Nobles and nobility in medieval Europe. Concepts, origins, transformations*. Anne J. Duggan (ed.). Suffolk 2002, s. 205–220.
- Imsen, Steinar, *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*. Flaatasen 1990.
- Imsen, Steinar, "Innledning" i *Hirdloven til Norges konge og hans håndgagne menn. Etter AM 322 fol*. Utg. Steinar Imsen. Oslo 2000, s. 9–55.
- Ingi Sigurðsson, *Íslenzk sagnfræði frá miðri 19. öld til miðrar 20. aldar*. (Ritsafn Sagnfræðistofnunar.) Reykjavík 1986.
- Jakob Benediktsson, "Luksusforordning" i *KLNM* Bd XI. Malmö 1966, sp. 4–5.
- Jakob Benediktsson, "Formáli" i *Íslendingabók. Landnámabók* Bd 1.1. (Íslenzk fornrit 1.) Reykjavík 1968, s. L–CLIV.
- Jakob Benediktsson, "Annals: Iceland (and Norway)" i *Medieval Scandinavia. An encyclopedia*. Phillip Pulsiano & Kirsten Wolf (eds.). New York 1993, s. 15–16.

- Jochens, Jenny, "The politics of reproduction. Medieval Norwegian kingship" i *The American Historical Review* 92:2 (1987), s. 327–349.
- Jochens, Jenny, *Women in old Norse society*. Ithaca 1995.
- Johansson, Karl G., "Delen och helheten i medeltidens handskriftskultur – *Hervarar saga ok Heiðreks konungs* och *Hauksbók*" i "Vi ska alla vara välkomna!" *Nordiska studier tillägnade Kristinn Jóhannesson*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 35.) Auður G. Magnúsdóttir, Henrik Janson, Karl G. Johansson, Mats Malm & Lena Rogström (eds.). Göteborg 2008, s. 117–136.
- Jón J. Aðils, *Gullöld Íslendinga. Menning og lífshættir fedra vorra á söguöldinni*. Reykjavík 1906.
- Jón J. Aðils, *Íslenskt þjóðerni*. Reykjavík 1922.
- Jón Helgason, *Norrøn litteraturhistorie*. København 1934.
- Jón Jóhannesson, "Um Sturlungu sögu" i *Sturlunga saga* II 1946, s. vii–lvi.
- Jón Jóhannesson, *Íslendinga Saga* Bd I *Þjóðveldisöld*. Reykjavík 1956.
- Jón Jóhannesson, *Íslendinga Saga* Bd II *Fyrirlestrar og ritgerðir um tímabilið 1262–1550*. Reykjavík 1958.
- Jón Sigurðsson, "Lögsögumannatal og lögmanna á Íslandi" i *Safn til sögu Íslands og íslenskra bókmenta að fornu og nýju* Bd 2. Kaupmannahöfn 1886, s. 1–250.
- Jón Viðar Sigurðsson, *Frá goðorðum til ríkja. Þróun goðavalds á 12. og 13. öld*. (Sagnfræðirannsóknir.) Reykjavík 1989.
- Jón Viðar Sigurðsson, *Goder og maktforhold på Island i fristatstiden*. Bergen 1993.
- Jón Viðar Sigurðsson, "Friendship in the Icelandic commonwealth" i *From sagas to society. Comparative approaches to early Iceland*. Gísli Pálsson (ed.). Enfield Lock 1992, s. 205–215.
- Jón Viðar Sigurðsson, "Forholdet mellom frender, hushold og venner på Island i fristatstiden" i *Historisk tidsskrift* (Norsk) 74 (1995a), s. 311–330.
- Jón Viðar Sigurðsson, "The Icelandic Aristocracy after the Fall of the Free State" i *Scandinavian Journal of History* 20 (1995b), s. 153–166.
- Jón Viðar Sigurðsson, *Chieftains and power in the Icelandic commonwealth*. Övers. Jens Lundskaer-Nielsen. (The Viking Collection: Studies in Northern Civilization 13.) Odense 1999.
- Jón Viðar Sigurðsson, "Sæmd, stéttir og steinkast á þjóðveldisöld" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 41:1 (2003), s. 151–164.
- Jón Viðar Sigurðsson, "Stórkirkjur, sagnaritun og valdamiðstöðvar 1100–1400" i *Þriðja íslenska söguþingið 18.–21. maí 2006. Ráðstefnurit*. Benedikt Eypórrson & Hrafnkell Lárusson (eds.). Reykjavík 2007, s. 225–233.
- Jónas Kristjánsson, *Icelandic Manuscripts. Sagas, History and Art*. Reykjavík 1993.
- Keen, Maurice, *Chivalry*. New Haven 1984.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM)* Bd 1–22. Malmö 1956–1978.
- Kristján Eldjárn, *Stakir steinar. Tölf minjaþættir*. Akureyri 1961.
- Lagerlöf Nilsson, Ulrika, *Med lust och bävan. Vägen till biskopsstolen inom Svenska kyrkan under 1900-talet*. Göteborg 2010.
- Lára Magnúsdóttir, *Bannfæringar á Íslandi 1275–1550. Lög og rannsóknarforsendur*. Reykjavík 2007.

- Lind, Gunner, "Prosopografi med relationelle databaser" i *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* Växjö 1999, s. 103–126.
- Lindkvist, Thomas, *Landborna i Norden under äldre medeltid*. (Studia Historica Upsaliensia, 110.) Uppsala 1979.
- Lindkvist, Thomas, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. (Opuscula Historica Upsaliensia, 1.) Uppsala 1993 (1988).
- Lindkvist, Thomas, "Klerkernas tid 800–1520" i Thomas Lindkvist & Maria Sjöberg, *Det svenska samhället 800–1720*. Lund 2003, s. 27–224.
- Lindkvist, Thomas, "1100-talsrenässans eller den första europeiska revolutionen?" i *Den norröna renässansen. Reykholt, Norden och Europa 1150–1300*. Karl G. Johansson (ed.). Reykholt 2007, s. 11–24.
- Lunden, Kåre, *Økonomi og samfunn. Synspunkt på økonomisk historie*. Oslo 1972.
- Lúðvík Ingvarsson, *Goðorð og goðorðsmenn* Bd I–III. Egilsstaðir 1986–1987.
- Löfqvist, Karl-Erik, *Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid. Studier rörande adelsståndets uppkomst och tidigare utformning*. Lund 1935.
- Magnús Már Lárússon, "Hovedgård: Island" i *KLNM* Bd VI. Malmö 1961a, sp. 707–710.
- Magnús Már Lárússon, "Handelsafgifter: Island" i *KLNM* Bd VI. Malmö 1961b, sp. 128–128.
- Magnús Már Lárússon, "Á höfuðbólum landsins" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 9 (1971), s. 40–90.
- Magnús Stefánsson, "Kirkjuvald eflist" i *Saga Íslands* Bd 2. Sigurður Líndal (ed.). Reykjavík 1975, s. 57–144.
- Magnús Stefánsson, "Frá goðakirkju til biskupskirkju" i *Saga Íslands* Bd 3. Sigurður Líndal (ed.). Reykjavík 1978, s. 111–257.
- Magnús Stefánsson, *Staðir og staðamal. Studier i islandske egenkirkelige og beneficalrettslige forhold i middelalderen* Bd 1. (Skrifter, Universitetet i Bergen, Historisk institutt 4.) Bergen 2000.
- Magnús Stefánsson, "Um staði og staðamál" i *Saga. Tímarit Sögufélags* 40:2 (2002), s. 148–151.
- Magnús Stefánsson, "De islandske stadens egenart og eldste historie" i *Church centres in Iceland from the 11th to the 13th century and their parallels in other countries*. Helgi Þorláksson (ed.). Reykholt 2005, s. 109–131.
- Már Jónsson, "Inngangur" i *Jónsbók. Lögbook Íslendinga hver samþykkt var á alþingi árið 1281 og endurnýjuð um miðja 14. öld en fyrst prentuð árið 1578*. Már Jónsson (ed.). Reykjavík 2004, s. 15–34.
- Már Jónsson, "Efasemdir um sáttmála Íslendinga og Noregskonungs árið 1262" i *Þriðja íslenska söguþingið 18.–21. maí 2006. Ráðstefnurit*. Benedikt Eyþórsson & Hrafnkell Lárússon (eds.). Reykjavík 2007, s. 399–406.
- Melve, Leidulf, "Har staten vendt attende, og i tilfellet: kvar er den?" i *Historisk tidsskrift* (Norsk) 85 (2006), s. 193–230.
- Miller, William Ian, *Bloodtaking and peacemaking. Feud, law, and society in saga Iceland*. Chicago 1990.
- Medieval Scandinavia: An encyclopedia*. Phillip Pulsiano & Kirsten Wolf (eds.). (Garland Reference Library of Humanities 934, Garland Encyclopedias of the Middle Ages 1.) New York 1993.
- Meulengracht Sørensen, Preben, *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne*. Aarhus 1993a.

- Meulengracht Sørensen, Preben, *Saga and society. An introduction to old Norse literature*. Övers. John Tucker. (Studia Borealia 1.) Odense 1993b.
- Molho, A., *Marriage alliance in late medieval Florence*. Cambridge 1994, s. 298–348.
- Monclair, Hanne, *Lederskapsideologi på Island i det trettende århundret. En analyse av gavegivning, gjestebud og lederfremtoning i islandsk sagamateriale*. (Series of Dissertations submitted to the Faculty of Arts, University of Oslo 160.) Oslo 2003.
- Moore, Robert I., *The first European revolution, c. 970–1215*. Oxford 2000.
- Moseng, Ole Georg m.fl., *Norsk historie 1. 750–1537*. Oslo 1999.
- Mundal, Else, *Sagadebatt*. Oslo 1977.
- Mundal, Else, "Fornaldarsogene – vurderinga og vurderingskriteria" i *Fornaldarsagornas struktur och ideologi. Handlingar från ett symposium i Uppsala 31.8–2.9 2001*. Årman Jakobsson, Annette Lassen & Agneta Ney (eds.). (Nordiska texter och undersökningar 28. Utgivna av Lennart Elmevik och Mats Thelander. Institutionen för nordiska språk. Uppsala universitet.) Uppsala 2003, s. 25–35.
- Myrdal, Janken, *Det svenska jordbrukets historia 2. Jordbruket under feodalismen. 1000–1700*. Stockholm 2000.
- Ólafur Lárússon, *Grágás og lögbækurnar*. Reykjavík 1922.
- Ólafur Lárússon, "Úr byggðarsögu Íslands" i *Byggð og saga*. Reykjavík 1944, s. 9–58.
- Orning, Hans Jacob, *Uforutsigbarhet og nærvær. En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*. (Series of Dissertations submitted to the Faculty of Arts, University of Oslo 198.) Oslo 2004.
- Orri Vésteinsson, *The christianization of Iceland. Priests, power, and social change 1000–1300*. Oxford 2000.
- Parkin, R., "Strategies of social closure in class formation" i *The social analysis of class structure*. Frank Parkin (ed.). London 1974, s. 1–18.
- Páll Sigurðsson, *Svipmyndir úr réttarsögu. Ættir um land og sögu í ljósi laga og réttarframkvæmdar*. Reykjavík 1992.
- Perroy, Edouard, "Social mobility among the French noblesse in the later Middle Ages" i *Past & Present, a journal of scientific history* 2 (1962), s. 25–38.
- Pillpotts, Bertha S., *Kindred and clan in the middle ages and after. A study in the sociology of the Teutonic races*. Cambridge 1913.
- Piltz, Anders, *Medeltidens lärda värld*. Stockholm 1998.
- Polanyi, Karl, *The livelihood of man*. New York 1977.
- Reuter, Timothy, "Introduction" i *The medieval nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century*. (Europe in the Middle Ages, Selected Studies, Volume 14.) Timothy Reuter (ed.). Amsterdam 1979, s. 1–14.
- Reuter, Timothy, "The medieval nobility in twentieth century historiography" i *Companion to historiography*. Michael Bentley (ed.). London 1997, s. 177–202.
- Reynolds, Susan, *Kingdoms and communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford 1984.
- Reynolds, Susan, *Fiefs and vassals. The medieval evidence reinterpreted*. Oxford 1994.
- Reynolds, Susan, "The Historiography of the Medieval State" i *Companion to historiography*. Michael Bentley (ed.) London/New York 1997, s. 117–138.
- Rigby, Stephen H., *English society in the later Middle ages. Class, status and gender*. New York 1995.

- Rindal, Magnus, "Viseyrir" i *KLNM* Bd XX. Malmö 1976, sp. 168–170.
- Rosén, Jerker, "Frälse" i *KLNM* Bd IV. Malmö 1959, sp. 681–693.
- Schulman, Jana Kate, *Women between the texts. Legal license and literary discourse in medieval Iceland*. Opublicerad doktorsavhandling. University of Minnesota 1995.
- Schmid, Karl, "The structure of the nobility in the earlier middle ages" i *The medieval nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century*. (Europe in the Middle Ages, Selected Studies, Volume 14.) Timothy Reuter (ed.). Amsterdam 1979, s. 37–56.
- Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*. Hedemora & Uppsala 2001.
- Sigríður Beck, "Frá elítu til yfirstéttar" i *Þriðja íslenska söguþingið 18.–21. maí 2006. Ráðstefnurit*. Benedikt Eypþórsson & Hrafnkell Lárusson (eds.). Reykjavík 2007a, s. 234–244.
- Sigríður Beck, "Att vinna vänner. Vänskap som politiskt redskap på Island ca 1250–1400" i *Vänner, patroner och klienter i Norden 900–1800. Rapport till 26:e Nordiska historikermötet i Reykjavík den 8–12 augusti 2007*. Lars Hermanson, Thomas Småberg, Jón Viðar Sigurðsson & Jakob Danneskiöld-Samsöe (eds.) 2007b, s. 101–122.
- Sigríður Beck, "Myten om en fri nation" i "Vi ska alla vara välkomna!" *Nordiska studier tillägnade Kristinn Jóhannesson*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 35.) Auður G. Magnúsdóttir, Henrik Janson, Karl G. Johansson, Mats Malm & Lena Rogström (eds.). Göteborg 2008, s. 91–104.
- Sigurður Línadal, "Ísland og umheimurinn" i *Saga Íslands* I. Reykjavík 1974, s. 218–222.
- Sigurður Línadal, "Ættleing: Ísland" i *KLNM* Bd XX. Malmö 1976, sp. 607–608.
- Sigurður Línadal, "Stjórnskipunarhugmyndir og stjórnarhættir til loka hámiðalda" i *Saga Íslands* III. Sigurður Línadal (ed.). Reykjavík 1978, s. 1–16.
- Sigurður Nordal, *Íslensk menning* Bd 1 *Arfur Íslendinga*. Reykjavík 1942.
- Sigurður Nordal, "Formáli" i *Flateyjarbók* III. Akraness 1945, s. v–xvi.
- Sigurður Nordal, "Sagalitteraturen" i *Nordisk kultur VIII:B Litteraturhistorie Norge og Island*. Sigurður Nordal (ed.). Stockholm 1953.
- Sjöberg, Maria, *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*. Hedemora & Stockholm 2001.
- Sjöholm, Elsa, *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*. (Rättshistoriskt bibliotek 41.) Stockholm 1988.
- Småberg, Thomas, *Det stängda frälset. Makt och elit i det medeltida lokalsamhället: Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390–1520*. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg 42.) Göteborg 2004.
- Spiegel, Gabrielle M., "Genealogy: form and function in medieval historical narrative" i *History and Theory* 22:1 (1983), s. 43–53.
- Stefán Karlsson, "Alfræði Sturlu Þórðarsonar" i *Sturlustefna. Ráðstefna haldin á sjö alda ártíð Sturlu Þórðarsonar sagnaritara 1984*. (Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, rit 32.) Guðrún Ása Grímsdóttir & Jónas Kristjánsson (eds.). Reykjavík 1988, s. 37–60.
- Stone, Lawrence, "Prosopography" i *Daedalus. Journal of the American academy of arts and sciences* 100:1 (1971), s. 46–79.
- Storm, Gustav, "Forord" i *Íslandske Annaler indtil 1578*. Útg. Gustav Storm. Christiania 1888, s. 1–LXXXIV.

- Sveinbjörn Rafnsson, *Studier i Landnámabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatidens historia*. (Bibliotheca Historiae Lundensis XXXI.) Lund 1974.
- Sveinn Víkingur, *Getið í eyður sögunnar*. Reykjavík 1970.
- Sverrir Jakobsson, "Det islandske verdensbillede og dets udvikling fra opblomstring til renæssance" i *Den norrøne renæssansen*. Reykholt, Norden och Europa 1150–1300. Karl G. Johanson (ed.). Reykholt 2007, s. 63–72.
- Sverrir Jakobsson, *Við og veröldin. Heimsmynd Íslendinga 1100–1400*. Reykjavík 2005.
- Sverrir Jakobsson, "The process of state-formation in medieval Iceland" i *Viator* 40:2 (2009), s. 151–170.
- Sverrir Tómasson, "Veraldleg sagnaritun 1120–1400" i *Íslensk Bókmenntasaga* Bd 1. Guðrún Nordal, Sverrir Tómasson & Vésteinn Ólason (eds.). Reykjavík 1992, s. 265–418.
- Torfi H. Tulinius, *The matter of the North. The rise of literary fiction in thirteenth-century Iceland*. Övers. Randi C. Eldevik. (The Viking Collection, Studies in Northern Civilization 13.) Odense 2002.
- Torfi H. Tulinius, "Snorri og bræður hans. Framgangur og átök Sturlusona í félagslegu rými þjóðveldisins" i *Ný Saga* 12 (2000), s. 55–57.
- Taussi Sjöberg, Marja, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*. Stockholm 1996.
- Ugulen, Jo Rune, "... alle the knaber ther inde och sædescwenne ..." *Ei undersökning i den sosiale samansetjinga av den jordeigande eliten på Vestlandet i mellomalderen*. Bergen 2007.
- Úlfar Bragason, "Um ættartölur i Sturlungu" i *Tímarit Máls og menningar* 54:1 (1993), s. 27–35.
- Úlfar Bragason, "Sturlunga saga: Textar og rannsóknir" i *Skáldskaparmál. Tímarit um íslenskar bókmenntir fyrri alda 2* (1994), s. 176–206.
- Vésteinn Ólason, "Íslendingasögur og þættir" i *Íslensk bókmenntasaga* II. Böðvar Guðmundsson m.fl. (eds.). Reykjavík 1993, s. 25–163.
- Vésteinn Ólason, "The marvellous North and authorial presence in the Icelandic *fornaldarsaga*" i *Contexts of pre-novel narrative. The European tradition*. Roy Eriksen (ed.). (Approaches to semiotics 114.) Berlin & New York 1994, s. 101–134.
- Vésteinn Ólason, *Samræður við söguöld: frásagnarlist Íslendingasagna og fortíðarmynd*. Reykjavík 1998.
- Vercauteren, Fernand, "A kindred in northern France in the eleventh and twelfth centuries" i *The medieval nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century*. Timothy Reuter (ed.). Amsterdam/New York/Oxford 1978, s. 87–103.
- Weber, Max, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder*. 1. Sociologiska begrepp och definitioner. *Ekonomi, samhällsordning och grupper*. Lund 1983.
- Winberg, Christer, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapsystem och ståndsprivilegier*. (Rättshistoriskt bibliotek 38.) Stockholm 1985.
- Wærdahl, Randi Bjørshol, *Skattland og kongemakt 1262–1350*. Hovedoppgave i historie, NTNU. Trondheim 1998.
- Wærdahl, Randi Bjørshol, *Norges konges rike og hans skattland. Kongemakt og statsutvikling i den norrøne verden i middelalderen*. (Doktoravhandling ved NTNU 2006:107.) Trondheim 2006.
- Zmora, Hillay, *Monarchy, aristocracy and the state in Europe 1300–1800*. (Historical Connections.) London / New York 2001.

- Österberg, Eva, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur" i *Scandia* 55 (1989:1), s. 73–91.
- Österberg, Eva, "Vänskap – hot eller skydd i medeltidens samhälle? En existentiell och etisk historia" i *Historisk tidskrift* 123 (2003:4), s. 549–573.
- Österberg, Eva, "Fejden i modern nordisk forskning" i *Feide og fred i nordisk middelalder*. Erik Opsahl (ed.). Oslo 2007, s. 153–160.
- Øye, Ingvild, "Landbruk under press 800–1350" i Bjørn Myhre & Ingvild Øye, *Norges Landbrukshistorie I 4000 f.Kr.–1350 e.Kr. Jorda blir levevei*. Oslo 2002, s. 215–408.
- Þórður Eyjólfsson, *Lagastafir*. Reykjavík 1967.
- Þórður Vilhjálmsson, "Æðsta stjórn í Íslandsmálum 1262–1319" i *Úlfjótur* 22 (1969), s. 323–356.